

M.M.AĞAKƏRİMOV, S.İ.BABA-ZADƏ

EKSKURSİYA VƏ
EKSKURSİYA RƏHBƏRİ

(Dərs vəsaiti)

*Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya
fakültəsi Elmi Şurasının 5 sayılı 29
mart, 2006-cı il tarixli Qərarı ilə
dərs vəsaiti kimi çapa tövsiyə
edilmişdir*

Bakı 2006

Elmi məsləhətçi:	Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin Təhsil Şöbəsinin rəisi, İqtisad elmləri namizədi Qurbanov F.İ.
Məsləhətçi:	Bakı Biznes Mərkəzinin Direktoru Yeqanlı Siyavuş T.
Elmi redaktor:	BDU-nin «Xarici ölkələrin iqtisadi və siyasi coğrafiyası və turizm» kafedrasının müdiri, Coğrafiya elmləri namizədi, dosent Soltanova H.B.
Redaktor:	Azərbaycan Respublikası Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının Turizm Şurasının sədr müavini Rəhimov S.H.
Rəyçilər:	Coğrafiya elmləri doktoru, professor Salmanov A.H. Bakı Səyahətlər və Ekskursiyalar Bürosunun direktor müavini Həsənzadə Ç.M.
Korrektor:	Osmanova S.Ə.
Foto:	Həşimov F.K.
Texniki redaktor:	Tağıyev C.H.
Texniki qrup:	Abdullayeva N.F., Babazadə R.S., Quliyeva N.K., Əsədova K.İ., Kotlikova N.V., Mustafayev N.R., Rəhimov F.F.

© M.M. Ağakərimov, © S.İ. Baba-zadə
«Ekskursiya və Ekskursiya rəhbəri», Bakı, 2006

Dərs vəsaiti kimi «Ekskursiya və Ekskursiya rəhbəri» kitabı ekskursiya üçün təşkili kursunun əsas nəzəri və praktiki məsələlərini işıqlandırır.

Kitab ekskursiya üçün təşkili haqqında geniş yazılmış vəsaitdir. Kitab 11 fəsil, səyahət, turizm və ekskursiya sahəsində hüquqi tənzimlənməyə aid beynəlxalq sənədlərdən bəhs edən 3 əlavədən və ekskursiya rəhbərinə kömək məqsədilə ekskursiya marşrutlarının metodiki hazırlanması və aparılması üçün tematik nümunələrdən ibarətdir.

Fəsilərdə qısa tarixi ekskursiya, ekskursiyanın anlayışı mahiyyəti və təsnifatı, ekskursiya rəhbərinin sənəti və şəxsiyyəti, peşəkarlığı, nitq mədəniyyəti, ekskursiyanın hazırlanması və keçirilməsi, icmal şəhər ekskursiyasının işlənilməsi, tematik ekskursiyalar, ekskursiya xidmətinin təşkili, turist və ekskursantların təhlükəsizliyi və ekskursiya üçün təşkilinə aid digər məsələlər barədə geniş və ətraflı məlumat verilir.

Dərs vəsaiti ali məktəblərin «Turizm və ekskursiya üçün təşkili» fənnini öyrənən bakalavr, magistr, aspirantlar, turizm firmaları, turizm işi ilə maraqlananlar, ekskursiya rəhbərləri (bələdçi-tərcüməçilər) hazırlayan kurslar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Müəlliflərdən	6
Fəsil I. QISA TARİXİ EKSKURSIYA	9
1.1. Səyahət və turizm	9
1.2. Ekskursiya	17
Fəsil II. EKSKURSIYA ANLAYIŞI, MAHIYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI	22
2.1. Ekskursiyanın anlayışı və mahiyyəti	22
2.2. Ekskursiyaların təsnifatı	26
Fəsil III. EKSKURSIYA RƏHBƏRİNİN SƏNƏTİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİ	30
3.1. Ekskursiya rəhbərinin sənəti	30
3.2. Ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyəti	33
Fəsil IV. EKSKURSIYA RƏHBƏRİNİN PEŞƏKARLIĞI	40
4.1. Ekskursiyaların aparılma texnikası	45
4.2. Ekskursiyanın təşkili metodikası	50
4.3. Metodiki üsulların təsnifatı	55
4.4. Ekskursiya rəhbərinin peşə etikası	58
Fəsil V. EKSKURSIYA RƏHBƏRİNİN NİTQİ	60
5.1. Şifahi nitq	61
5.2. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri	63
5.3. Nitqin dinləmə elementləri	65
5.4. Nitqin görmə elementləri	67
Fəsil VI. EKSKURSIYANIN HAZIRLANMASI	70
6.1. Ekskursiya mövzunu, məqsədini müəyyən etmək ...	71
6.2. Mövzuların seçilməsi	71

6.3. Mövzuya aid ədəbiyyat siyahısının tərtibi.....	72
6.4. Ekskursiya obyektlərinin seçilməsi və öyrənilməsi	73
6.5. Ekskursiya marşrutunun tərtibi.....	74
6.6. Ekskursiya mətninin hazırlanması.....	75
6.7. Metodiki üsulların seçilməsi və metodiki işləmənin tərtibi	77
6.8. Ekskursiyanın qəbul olunması.....	79
Fəsil VII. EKSKURSIYANIN KEÇİRİLMƏSİ	81
7.1. Obyektlərə baxış	81
7.2. Obyektlərin nümayiş etdirilməsi və onun əsas üsulları	82
7.3. Ekskursiyanın aparılması və onun əsas üsulları.....	83
7.4. Ekskursiya keçirilməsinin bəzi texniki məsələləri.....	85
7.5. Ekskursiya rəhbərinin turist qrupu ilə əlaqəsi.....	87
7.6. Ekskursiya rəhbəri və sürücü.....	87
Fəsil VIII. ŞƏHƏR ÜZRƏ İCMAL EKSKURSIYA	91
8.1. Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın təşkilinin metodoloji əsasları	92
8.2 Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın aparılmasının metodoloji üsulları	95
Fəsil IX. TEMATİK EKSKURSIYALAR	99
9.1. İtehsalat ekskursiyaları.....	99
9.2. Coğrafi ekskursiyalar	100
9.3. Ədəbi ekskursiyalar	102
9.4. Memarlıq-şəhərsalma mövzusunda ekskursiyalar	105
9.5. Sərgi və muzeylərə ekskursiyalar	108
Fəsil X. EKSKURSIYA XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ	110
10.1. Əhalinin müxtəlif qruplarına göstərilən ekskursiya xidməti	111
10.2. İstirahət yerlərində ekskursiya xidmətinin təşkili	113

10.3. Teploxodla səyahət edən turistlərə ekskursiya xidməti	114
10.4. Avtobus turlarında ekskursiya proqramları	114
10.5. Turist təşkilatında dispetçer xidməti	115

Fəsil XI. TURİST VƏ EKSKURSANTLARIN

TƏHLÜKƏSİZLİYİ	120
11.1. Turist səfərində iştirakçıların təhlükəsizliyi.....	121
11.2. Turistlərə ətraf mühitin təsiri və onu doğuran amillər	122
11.3. Şəxsi təhlükəsizlik və əmlakın mühafizəsi	124

EKSKURSIYA RƏHBƏRİNƏ (BƏLƏDÇİ-TƏRCÜMƏÇİYƏ) KÖMƏK ÜÇÜN

Metodik tövsiyələr	130
--------------------------	-----

Əlavə 1. Səyahətlər haqqında müqavilələr üzrə beynəlxalq konvensiya 148

Əlavə 2. Səyahət və ya turlar haqqında müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə turistin, ekskursantın və ya səyahətçinin məsuliyyəti 154

Əlavə 3. Turizm və beynəlxalq səyahətlər sahəsində nəqliyyat xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi 156

İstifadə edilmiş və tövsiyyə olunan ədəbiyyat 167

Qeydlər 172

MÜƏLLİFLƏRDƏN

Azərbaycan Respublikasında turizmin inkişafı, nəinki ölkənin iqtisadi dirçəlişinə, həmçinin onun tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, mədəniyyətinin tərəqqisinə təkan verir, insanların mənəviyyətinə müsbət təsir göstərir, dünya xalqları ilə mədəni əlaqələri möhkəmləndirir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin apardığı ardıcıl siyasət sahəsində, onun milli turizm təşkilatlarına göstərdiyi qayğı, turizmin intensiv inkişafına imkan yaradır.

Azərbaycan əsrarəngiz, təkrarolunmaz gözəlliyə malik bir məkandır. Təəssüf ki, gözəlliyi, təbiəti, sərvətləri və qonaqpərvərliyi ilə seçilən Azərbaycan, Xəzər dənizi və bu dənizin sahilində yerləşən füsunkar Bakı şəhəri haqqında, xarici turistlərin və ümumiyyətlə Bakı şəhərinə səfər edən qonaqların məlumatı çox azdır. Bu sahədə turist firmalarının fəaliyyəti qənaətbəxş deyil. Azərbaycanda hal-hazırda 200-ə yaxın turist firması fəaliyyət göstərir. Bu turist firmalarının heç birində ekskursiya rəhbəri, bələdçi-tərcüməçi hazırlanmışdır. Bizneslə məşğul olan firmaların çoxu, bu çətin və mühüm işə sərmayə qoymaqda maraqlı deyillər. Respublikada ekskursiya işini bilən və bu işlə məşğul olmaq istəyən mütəxəssislər olsa da bunların sayı çox azdır. Halbuki, ekskursiya işini bərpa etmək, günün vacib məsələsi olmaqla, turizmin inkişafında mühüm amillərdən biridir.

Ekskursiya rəhbəri ölkənin iqtisadiyyatını, mədəniyyətini, elmini, tərəqqisini qonaqlara çatdırır və təbliğ edir.

Respublikamızda daxili turizm sektoru inkişaf edir və ildən-ilə genişlənir. Respublikanın müxtəlif regionlarında üç və dörd ulduzlu mehmanxanalar tikilmiş, istirahət-kurort zonaları salınıb turistlərin istifadəsinə verilmişdir. Bu yerlərdə qalan qonaqlara layiqli ekskursiya xidməti göstərmək vacib məsələlərdən biridir. Lakin təəssüf ki, ekskursiya işini bilən və bunu peşəkarcasına aparan kadrlar

yoax dərəcəsindədirlər. Respublikamıza gələn qonaqlara və yerli əhəlinin müxtəlif təbəqələrinə yüksək səviyyədə xidmət göstərmək məqsədilə ekskursiya rəhbərləri, bələdçi-tərcüməçilər, turist qrupları üçün rəhbərlər hazırlanmalıdır. Ekskursiya rəhbəri, bələdçi-tərcüməçi ön planda, qonaqlarla birbaşa ünsiyyətdə olan peşə sahibidir. Buna görə ekskursiya rəhbərinin, bələdçi-tərcüməçilərin hazırlanması çox məsuliyyətli, zəhmət tələb edən bir işdir. Ekskursiya rəhbəri, bələdçi-tərcüməçi həm də ideoloji sahənin «əsgəridir». O, respublikamızın iqtisadi inkişafını, həqiqətlərini, gerçəkliyini qonaqlara onların danışdığı dilində çatdırır. Bu peşə sahibləri informasiya blokadasının yarılmasında, erməni-Azərbaycan münafiqəsinin həqiqətlərini müxtəlif ölkələrdən gələn turistlərə çatdırılmasında böyük rol oynaya bilərlər və bu sahədə məsuliyyətli olmalıdırlar. Bununla yanaşı ekskursiya-marşrut mövzularını, mətnlərini bərpa etməli, yeni ekskursiya mövzuları işlənib hazırlanmalıdır. Ekskursiya mövzularının işlənib hazırlanmasında peşəkar ekskursiya mütəxəssisləri Azərbaycan Elmlər Akademiyasının, Bakı Dövlət Universiteti, İncəsənət Universiteti, İnşaat Universitetinin tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, nitq mədəniyyəti, memarlıq və s. üzrə mütəxəssisləri cəlb olunmalıdır.

Çox təəssüflər ki, hal-hazırda ekskursiya aparən bir sıra şəxslər sistemli şəkildə ekskursiyani aparmır, tarixi saxtalaşdırır, qonaqlara obyektiv və düzgün məlumat vermirlər. Bunun üçün hər hansı bir mövzuda ekskursiya mətni hazırlanarkən, bu mətn müxtəlif sahənin alimləri, metodik şura tərəfindən diqqətlə yoxlanılmalı və bundan sonra təsdiq olunmalı və nümunəvi ekskursiya mətni kimi metodik şura-da qalmalıdır.

Təqdim etdiyimiz vəsait yəqin ki, bu sahəyə aid bütün məsələləri hərtərəfli əhatə etmir, lakin ekskursiya işinin təşkilində ekskursiya rəhbərlərinin, bələdçi-tərcüməçilərin, müxtəlif ekskursiya marşrutlarının hazırlanmasında mühüm rol oynaya bilər.

Ümüdvəriq ki, turizm üzrə mütəxəssislər bu sahəyə daha diqqətlə yanaşacaq və gələcəkdə ekskursiya işinin təşkilinə aid daha sanballı, hərtərəfli və geniş məzmunlu dərsləklər dərc olunacaqdır.

FƏSİL I

QISA TARİXİ EKSKURSIYA

1.1 Səyahət və turizm

Səyahət və turizm kimi bir-birinə bağılı bu iki anlayış müəyyən həyat tərzini göstərir.

Səyahət insanların zaman və məkan çərçivəsində hərəkətidir. Səyahət edən insan isə məqsəd, istiqamət, hərəkət vasitələrindən (piyada, nəqliyyat) asılı olmayaraq səyahətçi adlanır.

«**Turizm**» – Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtilə istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərəvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daim yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələri (səyahətləri)¹ adlanır.

Turizmi səyahətdən ayıran cəhət onun məqsədli və kütləvi olmasıdır.

Səyahət – hərəkətsiz və ərazi yerdəyişməsi olmadan mümkün deyildir.

«Ümumdünya Turizm Təşkilatının aparıcı eksperti Cəfər Cəfəri özünün «Turizmin fenomenologiyası» (müstəsna) əsərində qeyd edir ki, insanlar hər bir zaman səyahət ediblər. Bunu Uzaq və Orta Şərq və Aralıq dənizi sahillərində yaşayan qədim xalqların, bizə gəlib çatmış yazıları sübut edir»².

¹ «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27 iyul 1999-cu il, Bakı

² Квартальнов В.А. и др. «Туризм как вид деятельности» М, «Финансы и статистика» 2003 стр. 24

Turizmin kökləri ibtidai icma quruluşuna gedib çıxır. O zaman insanlar yaxşı məkan axtarmaq məqsədilə yerlərini dəyişirdilər. Yemək axtarmaq və münasib yerlərdə yaşamaq üçün insanlar öz marşrutlarını yadda saxlayırdılar. Təbii ki, o zamanlar yerdəyişmə piyada həyata keçirilirdi. Tədricən, insanlar yerdəyişmək üçün, heyvanlardan - atdan, dəvədən, eşşəkdən istifadə edirlər. Su (çay, dəniz, göl) vasitəsi ilə yerdəyişmək üçün isə kiçik qayıqlardan və sallardan istifadə edilirdi. Bir çox tayfalar yerlərini dəyişəndə, ulduzlar vasitəsi ilə səmti müəyyən edirdilər.

Qədim zamanlardan, insanlar bir çox ölkələrin mədəniyyətini və təbiətini öyrənmək məqsədilə səyahət edirdilər.

Tarixdən bizə böyük və məşhur səyyahların adları məlumdur. Bu səyyahlar yeni qitələr və torpaqlar kəşf etmişlər.

Bizə məlumdur ki, ilk səyyahlar tacir və zəvvarlar olmuşdur. B.e.ə. IV minilliyin əvvəllərində, finikiyalılar tərəfindən pulun icad edilməsini və ticarətin inkişafını müasir səyahətlər erasının başlanğıcı kimi qeyd etmək olar.

Finikiyalılar həm də yazını və təkəri icad ediblər. Buna görə də bəzən onları «turist biznesinin» banisi adlandırırlar.

B.e.ə. 3000 il bundan əvvəl qədim misirlilər Nil çayı ilə üzərək piramidalar tikmək üçün daş parçaları (qayalar) gətirirdilər.

İlk səyahətlərdən biri Okeaniya ətrafında idi. Səyyahlar cənub-şərqi Asiyadan, Mikroneziya və Sakit okeanı keçərək Markiz adalarına, Tuamotu arxipelaqı və Birləşmiş adaları səyahət etmək üçün uzunluğu 40 futdan¹ artıq olmayan kiçik, yüngül qayıqlardan istifadə edirdilər.

B.e.ə. 500-ci ildə polineziyalılar, Birləşmiş adalardan, Havay adalarına səyahət edirdilər. Onlar naviqasiya kimi (gəmilərin hərəkəti) günəşin, ulduzların yerləşməsi, okean dalğalarının, buludların dəyişməsi və quşların uçuşunun səmtini müəyyən etməklə istifadə edirdilər.

¹ 1 fut = 0,30 m

Qədim dövrdə yunan alimi Herodot (b.e.ə. V əsr) Massalı (indiki Marsel, Fransa) şəhərindən olan tədqiqatçı və coğrafiyaçı Pifey (b. e.ə. IV əsr) yeni əraziləri öyrənmək məqsədilə səyahət edirlər. Herodot öz səyahətləri haqda xeyli yazılı məlumat qoymuşdur. Pifey özünün «Okean haqqında» əsərində coğrafi kəşflərindən danışır.

B.e.ə. 776-cı ildən başlayan olimpiya oyunlarına, həm Elladadan, həm də Aralıq dənizi ölkələrindən minlərlə idman həvəskarları gəlirdilər. Bu insanlar həm idman azərkeşləri, həm də səyahət həvəskarları idi. Bu dövrdə, idmançılar, azərkeşlər və səyyahlar üçün iri evlər inşa olunur (müasir otellərin prototipi). Bu evlərdə idmançılar gərgin yarışlardan sonra istirahət edir, azərkeşlər və səyyahlar dincəldilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yazılı mənbələrdən ilk olimpiya oyunlarının qalibinin adı da bizə məlumdur. Məsələn, sənəti aspaş olan Korayb qaçış üzrə qalib olub.

Qədim Roma turizm tarixinə öz töhfələrini verib. Qədim romalılar gözəl və keyfiyyətli yollar inşa etmişlər. Bununla əlaqədar yol kənarlarında xüsusi dayanacaq həyətləri yaranır. Bu yollar ilk növbədə hərbi dəstələr, vergi yığıclar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu yollardan yüksək təbəqəli insanlar və tacirlər də istifadə edə bilirdilər. Dayanacaq həyətlərində, dövlət işi ilə əlaqədar səyahət edən məmurlar, yolun uzunluğundan asılı olaraq atları və ya qatırları dəyişə bilirdilər. Bu dayanacaq həyətlərində qalan müsafirlər, bələdçi sifariş edə bilər marşrut tərtib olunmuş xəritə, görməli, gəzməli yerlərin yazılı təsvirini ala bilərdi. Romalılar bu yollardan istifadə edərkən Aralıq dənizi sahillərində yerləşən məşhur məbədləri, Misirin piramidalarını və abidələrini ziyarət edirdilər.

Səyahətlərin narahatlığına və qorxulu olmasına baxmayaraq, bu, Roma imperiyasının həyat tərzinə çevrilərək, ictimaiyyətin psixologiyası və şüurunda öz əksini tapmışdı. Təsədüfi deyil ki, bizim dövrə qədər gəlib çatmış «Bütün yollar Romaya aparır» misalı məşhur olmuşdu.

Lakin Roma imperiyasının süqutu, həm də turizmin tənzimlənməsinə səbəb oldu.

Yollar tədricən bərbad vəziyyətə düşür, varlı səyahətçilərin axını azalır, ölkədə oğrular və canilərin sayı çoxalır və artıq səyahətə çıxmaq təhlükəli sayılırdı.

Qədim çinlilərdə məkan haqqında təsəvvürləri təkcə öz ölkələrinin sərhədləri ilə məhdudlaşmırdı. Çinlilər dənizlər, çaylar, dağlar və digər coğrafi yerlər haqqında yazılı məlumatlar tərtib etmişdilər. Bu məlumatlar qədim Çinin «Yukinq» adlı coğrafi kitabında öz əksini tapmışdır. Çinlilər uzaq yerlərə səyahətlər edirdilər. Məşhur alim və səyyah Cim Çyan (b.e.ə. 125-ci il) Çinin böyük ərazisini üç dəfə səyahət edib. Çin səfəri Çcan Çyanın səyahətinin (b.e.ə. 138-126-cı illər) praktiki nəticəsi olub. Onun tərtib etdiyi marşrut üzrə b.e.ə. II-I əsrlərdə «Böyük İpək yolu» keçirdi. XIX əsrin alman coğrafiyaçısı və geoloqu F.Puxteqofen ilk dəfə bu yolu «İpək yolu» adlandırır. Alim qeyd edirdi ki, bu uzun və qorxulu yolun əsas ticarət malı ipək idi. Qədim səyahətlər ilk zamanlar öyrənmək, dərk etmək deyil, fayda, mənfəət götürmək xarakteri daşıyırdı. Buna baxmayaraq artıq b.e.ə. VI əsrdə qədim yunanlar və romalılar Misirə səyahət edirdilər. Bu insanları Misirin mədəniyyəti, tarixi, cazibədar təbiəti və memarlıq abidələri cəlb edirdi.

Şimal torpaqlarının ilk dəfə fəth edib öyrənilməsi normanlara məxsusdur.

Onlar b.e. IX əsrdə Baltik dənizi sahillərini, Rıqa və Fin körfəzlərini fəth edirlər. Sonrakı əsrlərdə və orta əsrlərin ortasına qədər, avropalılar üçün səyahətin əsas növü ziyarətçilərdir. Onlar müqəddəs yerlərə ziyarət edirlər. İnsanların kütləvi axını orta əsrlər avropasında səlib yürüşləri vaxtı müşahidə olunurdu. Avropanın bu cəngavərlərinin ardınca, tacirlər, zəvvarlar da gedirdilər.

Ziyarətlər turizmin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Dini etiqadlar milyonlarla insanı, müqəddəs yerləri ziyarət etməyə sövq edirdi. Müsəlmanlar Məkkəyə, xristianlar

Qüdsə, Romaya, atəşpərəstlər Azərbaycana və digər yerlərə ziyarət edirdilər.

Azərbaycan hələ qədim dövrdən Hindistanla mədəni və ticarət əlaqələri saxlayırdı. Buraya qədim ticarət yolları ilə qiymətli hind malları yüklənmiş karvanlar gəlir və Azərbaycandan duz, neft, xalça və s. aparılırdı. Hind tacirləri eyni zamanda öz ölkələrinə, Xəzər sahillərində alovlanan atəş haqqında, Abşeron ərazisində oda sitayiş edənlər barədə maraqlı rəvayətlər də aparırdılar. Hindistanın Qudcarat ştatında yaşayan parsılar, hal-hazırda oda sitayiş edən atəşpərəstlərdir.

Hal-hazırda ziyarətlər dini turizmin əsasını təşkil edir.

«Böyük ərəb səyyahı və alimi İbn-Battuta (1304-1368) 21 il səyahət edərək, demək olar ki, piyada bütün şərq ölkələrini (70 min km-dən çox məsafədə) Şimali Afrika ölkələrini, Hindistanı və Çini gəzmişdir. O, «İbn Battutanın səyahəti» adlı əsərində bir çox ölkələrin adət və ənənələri haqqında, mühüm ticarət yolları, coğrafi məkanlar barədə geniş məlumatlar verir¹. Bu kitab bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Səyyahlardan Afanasii Nikitin, Marko Polo, Vasko-de-Qama, Xristofor Kolumb öz yazılarında və qeydlərində gördükləri ərazilər, çaylar, göllər, dənizlər, dağlar və s.-nin geniş təsvirini vermişlər.

XIII-XIV əsrlərdə Qərb və Şərq ilə ticarət əlaqələrində venetsiyalı və genuyalı tacirlər mühüm rol oynayırdı. Azərbaycana gələn bu tacirlər, Avropaya, Azərbaycanda və başqa dövlətlərdə istehsal olunan mallar - ipək, ədviyyat (zəncəfil, istiot, darçın, cövüz, mixək), qiymətli daş-qaş (firuz, yaqut) aparırdılar.

XIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olan, Marko Polo yazırdı: «Təbriz böyük» və ən gözəl şəhərdir².

¹ Биржаков М.Б. «Введение в туризм» М-С-Петербург «Невский фонд» 2000 г стр. 14.

² «Azərbaycan tarixi» I cild, Bakı -1961-ci il, səh. 207

Azərbaycandan beynəlxalq ticarət yolları keçir. Bu ticarət yolları, ərəb xilafəti Xəzərlə, şərq slavyanları, Pribaltika və Skandinaviya xalqları ilə birləşdirirdi. Azərbaycanın şərq slavyanları ilə ticarət əlaqələri var idi. IX əsrdə ərəb yazıçısı Abdul Qasım qeyd edirdi ki, onun dövründə rus tacirləri Volqa və Xəzər dənizindən keçərək Bağdada qədər gəldilər.

XVIII əsrdə təbiətdə istirahət, əyləncə səyahəti kimi turizmin yeni növləri meydana gəlir.

XVIII əsrdə Fransa maarifçiliyin mərkəzinə çevrilir. Xüsusi tərbiyə pansionlarının sahibləri Avropaya səyahəti dərs proqramlarına daxil edirlər. Lakin Avropada ən çox İngiltərə sakinləri səyahət edirdilər və onlar əsasən İtaliya və İsveçrəyə gedirdilər. Bu ölkələrə turistləri cəlb edən səbəblər müxtəlif idi. İtaliyada orta əsrlərin abidələri, İsveçdə təbiət mənzərələri turistləri valeh edirdi. Həmin dövrdə gəzinti, öyrənmə turizmi getdikcə daha çox inkişaf etməyə başlamışdı.

Avropalıların Amerikaya axını ilə beynəlxalq turizmin kütləvi inkişafı başlayır. Amerikada piyada və ya atlarla səyahət edirdilər. Sonradan kiçik qayıqlardan və kanoedən də istifadə olunurdu. Yollar düzəldəndən sonra poçt karetalarından da istifadə edilirdi. 1850-ci ildə «Amerikan Ekspress» şirkəti yaranır.

Bu şirkət ilk dəfə (1891-ci il) «yol çəkləri»ndən turist xidmətlərində istifadə etmişdir. Dəmiryolunun tikintisi ilə səyahətlər kütləvi forma alır.

Müasir nəqliyyat vasitələri məkanda yerdəyişmənin xarakterinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və səyahətləri müəyyən vaxt ərzində həyata keçirməyə imkan verir.

1807-ci ildə Fulton tərəfindən paroxodun, 1814-cü ildə Stefenson tərəfindən parovozun kəşfi, poçt rabitəsinin və yol-nəqliyyat kommunikasiyalarının təkmilləşməsi səyahətlərin təhlükəsizliyi və rahatlığına təsir edir.

Hələ 1815-ci ildə İngiltərədən Fransaya səyahət təşkil olunmuşdu.

1830-cu ildə Liverpul ilə Mançester şəhərləri arasında dünyada ilk dəfə dəmir yolu işə düşür.

1833-cü ildə Rusiyada, Çerepanovun paravozunun yaranması, 1883-cü ildə Bakı-Tbilisi dəmir yolunun açılması Rusiyada, xüsusən Qafqaz və Azərbaycanda səyahətlərin artmasında və turizmin inkişafında müəyyən dərəcədə rol oynadı.

1822-ci ildə Bristol şəhərindən (Böyük Britaniya) olan Robert Smart, ilk paroxod agentı kimi tanıldı.

O, Bristol kanalı ilə Dublin şəhərinə üzən paroxodlarda sərnişinlərin qeydiyyatını aparırdı.

1841-ci ildə Tomas Kuk ilk səyahəti təşkil edir. Səyahət iştirakçıları «spirtli içki içməyənlər» cəmiyyətinin üzvləri idi. Marşrutun uzunluğu 20 mil¹ dəmiryolu vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

Səyahətin dəyəri hər nəfərə 1 şilling idi və bu dəyərə dəmiryolunun bileti, çay, bulka və nəfəslə orkestr xəzləri daxil idi. Bu səyahətdə 570 nəfər iştirak edirdi.

1851-ci ildə Tomas Kuk Paris şəhərində keçirilən ümumdünya sənaye sərgisinə 165 min nəfər turist göndərir. O, 1855-ci ildə Parisdə sərgi təşkil edir.

1866-cı ildə ilk ingilis turistləri ABS-a səyahət edirlər. Hal-hazırda T.Kukun şirkəti dünyada aparıcı turist təşkilatlarından biridir.

İlk fərdi nümunəvi (**eksklyuziv**) səfərləri ingilis Tomas Bennet təşkil etmişdir. O, Oclo şəhərində (Norveç) Britaniya konsulunun katibi işləyirdi.

T.Bennet həmçinin Norveçdə fərdi teatr turları təşkil edir və özünü «səfərlərin təşkilatçısı» adlandıırırdı. O, fərdi turistləri nəqliyyat, yemək, mehmanxana və digər turist təchizatı ilə təmin edirdi.

XIX əsrin II yarısında artıq Almaniyada (Breslau, 1863-cü il) «Rayzebüro Ştanqen» səyahət bürosu yaranır. Bu

¹ 1 mil = 1,6 km

firmanın paroxod şirkətləri ilə yaxşı əlaqəsi var idi. Hələ 1769-cu ildə alman ixtiraçıları Q. Daymler və K. Bens tərəfindən daxili yanacaq mühərrikinin kəşfi, insanların rahat və sürətli nəqliyyat növü- avtomobili «hədiyyə» edir.

Artıq XX əsrin I yarısında Avropa ölkələrində və ABŞ-da avtomobil və avtobuslar nəqliyyat növü kimi geniş yayılmışdı.

1903-cü ildə ABŞ-da Rayt qardaşları təyyarəni ixtira edirlər və Avropada ilk təyyarələr meydana çıxır. Bu illərdə dəniz nəqliyyatı inkişaf edir, yeni nəhəng gəmilər inşa olunur. Dəniz və hava nəqliyyatının inkişafı ilə əlaqədar beynəlxalq səyahətlər artır.

1925-ci ildə Haaqa şəhərində turizmin təbliğinə aid rəsmi assosiasiyaların ilk beynəlxalq Konqresi (TTRABK) olur. Bu konqresdə Avropanın 14 ölkəsinin nümayəndələri iştirak edirdi. 1927-ci ildə rəsmi turist təşkilatlarının beynəlxalq Konqresi (TTBK), 1930-cu ildə isə Beynəlxalq Təşkilatların İttifaqı və Turizmin Təbliği (BTİTT) təşkilatı yaranır.

1947-ci ildə TTRAVK, TTBK və BTİTT təşkilatları, Rəsmi Turist Təşkilatlarının Beynəlxalq İttifaqında birləşir. (RTTBİ) 1969-cu ildə BMT Baş Assambleyasının qətnaməsi ilə, qeyri-hökumət təşkilatı olan RTTBİ, hökumətlərarası Ümumdünya Turist Təşkilatına (ÜTT) çevrilir. Xatırladaq ki, Azərbaycan respublikası 2001-ci ilin sentyabrından ÜTT üzvüdür.

XX əsrin 50-90-cı illərində turizmin inkişafının tendensiyasını təhlil edən Ümumdünya turizm təşkilatı (ÜTT) beynəlxalq turizmin inkişaf tarixinin əsas istiqamətlərini, amillərini müəyyən etmişdir.

XX əsrin 50-ci illəri – Avropa və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində müharibədən sonrakı bərpa işləri, avtomobil və hava nəqliyyatının inkişafı, dünya miqyasında turizm üzrə məlumatların sistemləşdirilir;

XX əsrin 70-ci illəri – dünyanın böyük bir hissəsində sülh və sabitlikdir. İctimai-siyasi münaqişələrin həlli üçün

dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin yeni formalarını axtarırlar və turizm əlaqələri inkişaf edir;

XX əsrin 90-cı illəri – turizm sənayesində yüksək texnologiyaların iri Transmilli korporasiyaların mehmanxana şəbəkələrinin və yemək-içmək müəssisələrinin inkişafı dövrüdür.

Turizmin inkişafı sabit iqtisadi potensial, yüksək mədəni səviyyə və insanların sosial müdafiəsindən və s. asılıdır.

Bu gün turizm dünya ÜMM-un 10%-ni təşkil edən böyük bir sahədir.

Turizm geniş işçi kütləsinin cəlb olunduğu və iri kapital qoyulan bir sahədir. Bu sektor böyük biznesdir. Turizm həm də beynəlxalq əlaqələrin bir forması olmaqla, qlobal siyasətə təsir edir. ÜTT-nin proqnozuna görə 2010-cu ilə qədər səyahətlərin sayı 937 mln-a çatacaq və turizmdən gələn gəlir 1.1 trln. ABŞ dolları təşkil edəcək.

Turizm xeyli sayda iş yerlərinin açılmasını təmin edir. Böyük turizm mərkəzlərində hər 10 turist 2 iş yerinin açılmasını təmin edir.

1.2 Ekskursiya

İlk ekskursiyalar XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində böyük maarifçilərin təsiri altında Avropanın bəzi təhsil ocaqlarında təşkil edilmişdir. Həmin dövrlərdə tələbələr üçün qısa ekskursiya və piyada gəzintilər təşkil edilməyə başlanılır. Bütün bunlar məşhur Polşa pedoqoqu Yan Komenskinin üsulu ilə, əyaniliyi təmin etmək və tərbiyə məqsədi ilə edilirdi.

XVII əsrdə Rusiyada tanışlıq məqsədilə gəzmək, öyrənmək üçün səyahət edənlərin sayı artır və XVIII əsrdə xarici ölkələrə səyahətlər təşkil olunurdu.

XVIII əsrdə Sankt-Peterburq və Moskva şəhərləri haqqında, XIX əsrdə isə Avropa ölkələrinin barədə, bələdçi-məlumat kitabları nəşr olunur.

4477

«1829-cu ildə səyahətçilər üçün bələdçi-məlumat kitabı nəşr olunur. Müəllifi K.Baedepər olan bu kitab Avropaya səyahət edən turistlər arasında geniş yayılır»¹. 1888-ci ildə bələdçi-məlumat kitablarını nəşr etmək üçün xüsusi nəşriyyat açılır.

XIX əsrdən məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında, səyahətlərdə ekskursiya təlimin bir forması kimi istifadə olunur. Elmi-coğrafi ölkəşünaslıq haqda məlumatlar toplamaq üçün ekskursiyalar təşkil edilir.

Turizmin əsas məqsədi, ekskursiya və səyahətlər vasitəsilə əhalini maariftəndirmək idi.

1907-ci ildə Rusiya turist cəmiyyətinin (RTC) tərkibində «Rusiya üzrə ekskursiya» təşkilatı yaradılır.

1910-cu ildə müəllim və şagirdlərə, xidmət göstərmək üçün mərkəzi ekskursiya komissiyası təşkil edilir.

1914-1916-cı illərdə Moskva şəhərində «Ekskursiya xəbərləri» adlı jurnal, 1914-1917-ci illərdə Yaraslavl şəhərində «Rus ekskursantı» jurnalı nəşr edilir. XX əsrin 20-30-cu illərində mədəni-maarifçilik xarakterli ekskursiyalar, turizmin tərkib hissəsinə çevrilir.

1930-cu ildə «Ümumittifaq Proletar Turizm və Ekskursiyalar könüllü cəmiyyəti» yaranır. Bir çox şəhərlərdə, o cümlədən Bakı şəhərində onun filialı açılır.

Xarici turizmin inkişafı ilə əlaqədar, SSRİ-də 1929-cu ildə Ümumittifaq «İnturist» səhmdar cəmiyyəti yaradılır. 1934-cü ildə bu cəmiyyətin Bakı şəhərində şöbəsi açılır. «İnturist»in Bakı şöbəsində, ekskursiya rəhbərləri, bələdçi tərcüməçilər hazırlayan Metodik Şura yaradılır. Metodik Şura xarici dilləri mükəmməl bilən, yüksək səviyyəli mütəxəssislər hazırlayırdı. Bu mütəxəssislər ancaq xaricdən gələn turistlərə xidmət göstərir və xaricə gedən turist qruplarına rəhbərlik edirdilər.

¹ Биржаков М.Б. «Введение в туризм» М.С-Петербург 2000 стр. 16

1936-cı ildə turizm və ekskursiyalar rəhbərlik, Ümumittifaq Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasına (ÜHİMŞ) və onun yerlərdəki təşkilatlarına tapşırılır.

Respublikada bu iş Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası (AHİŞ) yanında «Turizm və Ekskursiyalar İdarəsi»nə həvalə olunur. Onun tabeliyinə, Bakı şəhərində «Turist bazası», Hacıkənddə «Turist evi» və Göy gölün sahilində «Turist düşərgəsi» verilir.

1962-ci ildə Bakıda «Turist klub», 1963-cü ildə Nabrandada «Xəzər» turist bazası, 1965-ci ildə «Bakı səyahətlər və ekskursiya bürosu», iki ildən sonra Gəncə, Sumqayıt, Abşeron (Mərdəkan, Bakı şəhəri) ekskursiya büroları açılır¹.

«1969-cu ildə Naftalanda, 1971-ci ildə Xankəndində, 1972-ci ildə Mingəçevir, 1978-ci ildə Naxçıvan, 1980-cı ildə Lənkəran şəhərlərində ekskursiya büroları açılır. 1 aprel 1962-ci ildə Bakı şəhəri üzrə idman turist klubu», 1963-cü illərdə Turist avtobazası, təchizat bazası, turist ləvazimatlarının kirayə verilməsi məntəqəsi yaradılır»².

1962-ci ildə Turizm və ekskursiyalar idarəsi, «Turizm üzrə Respublika Şurası» adlanır, 1969-cu ildən isə Turizm və ekskursiyalar üzrə Azərbaycan Respublika Şurası yaranır.

Hələ 1940-cı ildə, turizmdə xidmətləri olan insanları təltif etmək üçün «SSRİ turisti» döş nişanı təsis olunmuşdu.

17 may 1965-ci ildə yaranan Bakı səyahətlər və ekskursiya bürosunda metodik şöbə fəaliyyət göstərirdi.

Metodik şöbədə qrup və ekskursiya rəhbərləri hazırlanırdı. Ekskursiya rəhbərlərinə əvvəlcə ikinci, sonra üç ildən artıq işləyən və müxtəlif ekskursiya mövzularını aparan mütəxəssislərə birinci dərəcəli ekskursiya rəhbəri adı və buna müvafiq əmək haqqı verilir.

¹ Məstanov T.Q. «Turizm taleyimdir» Bakı 2000 səh. 14

² Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. «Beynəlxalq turizmin coğrafiyası» Bakı, 2002, səh. 498

Metodik şöbəyə, Azərbaycan Elmlər Akademiyası və Ali məktəblərdən mühazirə oxumaq üçün tarixçilər, ədəbiyyatçılar, memarlar, coğrafiyaçılar və digər alim və mütəxəssislər dəvət olunurdu.

XX əsrin 70-80-cı illərində Bakı səyahətlər və Ekskursiya bürosunun (BSEB) ən fəal işlədiyi illər idi. Bu illərdə SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərinə on minlərlə turist göndərilmiş və bir o qədər də turist Bakı və Azərbaycanın digər yerlərində qəbul olunmuşdu. Səhsız-hesabsız bu turist qruplarına yüksək ixtisaslı mütəxəssislər xidmət edirdi.

Bakı səyahətlər və Ekskursiya bürosu yerli əhaliyə yüksək səviyyəli turist və ekskursiya xidmətləri göstərirdi. Azərbaycanın müxtəlif regionlarına (Nabran, Quba, Qusar, Şamaxı, Şəki, Lənkəran və s.) avtobus turist-ekskursiya marşrutları təşkil olunurdu.

Bu marşrutlarda Bakı əhalisinə, ekskursiya və qrup rəhbərləri xidmət göstərilir və müşayiət edirdilər.

Bu dövrdə SSRİ-də, turizmin müxtəlif növlərinin inkişafına dövlət və həmkarlar ittifaqları yardım edirdi.

1958-ci ildə Beynəlxalq gənclər turizm bürosu «Sputnik» yaradılır.

Büro SSRİ və xarici ölkə gəncləri arasında turizm mübadiləsini inkişaf etdirmək üçün yaranmışdı. 1972-ci ildə Bakı şəhərində «Sputnik» gənclər təşkilatı təşkil edilir.

1970-80-cı illərdə uşaq və məktəbli turizminin inkişafında «mərkəzi uşaq turist-ekskursiya stansiyası» mühüm rol oynayır. Artıq 1977-ci ildə SSRİ-də 200-dən çox «Uşaq Turist-Ekskursiya stansiyası» fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrin 70-ci illərində belə bir stansiya Bakı şəhərində də yarandı. «SSRİ üzrə hər il səkkiz milyon şagird turist və ekskursiya tədbirlərində iştirak edirdi»¹.

XX əsrin 70-ci illərində Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin nazirlər kabinetinin Ümumittifaq Həmkərlər İttifaqının Mərkəzi Şurasının «Ölkədə turizmin və ekskursiyanın inkişafı tədbirləri haqqında qərarı böyük rol oynadı.

«1970-ci ildə ekskursantların sayı 5 mln idisə, 1977-ci ildə artıq 152 mln-a çatır»¹.

1977-ci ildə SSRİ-nin 600 şəhərində ekskursiya bürolarında turist və ekskursantlara 15 mindən çox ekskursiya mövzusu və marşrutları təklif olunurdu. Bu mövzular müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Bunlar tarixi, memarlıq, ədəbiyyat və incəsənət, təbiət, istehsalata və s. aid ekskursiyalar idi. Həmkarlar ittifaqı nəzdində 35 mindən çox ekskursiya rəhbəri xidmət göstərirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, artıq ekskursiyalar səyahətin əsas hissəsi olub məqsədli səciyyəyə daşır və bu da gəzmək, öyrənmək, tanış olmaq kimi ekskursiya turizminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

¹ Волков Ю.Ф. «Введение в гостиничный и туристический бизнес» Ростов –на –Дону «Феникс» 2004 стр. 228

¹ Yenə orada səh. 228

FƏSİL II

EKSKURSİYA ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI

2.1 Ekskursiya anlayışı və mahiyyəti

Ekskursiyalar turizm xidmətlərinin tərkibinə daxildir.

Ekskursiya (lat. Ekcursio – gəzib-dolanmaq) - ekskursiya rəhbərlərinin başçılığı ilə maraqlı və diqqətəlayiq yerlərə muzey və digər obyektlərə elmi və ya mədəni maariflənmə məqsədilə edilən gəzintidir.

Ekskursiya ətraf aləmin əyani şəkildə dərk edilməsi prosesidir, bu da əvvəlcədən seçilmiş obyektlərin onların yerləşdikləri yerdə öyrənilməsi vasitəsi ilə edilir.

Hələ qədim dövrlərdən maraqlı, məşhur və diqqətəlayiq yerləri gəzmək, görmək turistlərin əsas məqsədi olub. Yəqin ki, çoxlarının dünyanın **veddi möcüzəsi** haqda məlumatı var.

Bunlar aşağıdakılardır:

1. Qədim Misir ehramları və Sfinks;
2. Qədim Babilistandakı Semiramidin asma bağları (indiki İraq ərazisi);
3. Qalikarnasdakı mavzoley (Türkiyə);
4. Olimpdəki Zevsin heykəli (Yunanistan);
5. Qimosun heykəli və yaxud Rodoslu Kolos (Yunanistana yaxın, Rodos adası);
6. İskəndəriyyə şəhərindəki mayak (Misir);
7. Efes şəhərindəki Artemida məbədi və ya Diana məbədi (Türkiyə).

Bunlar, demək olar ki, ilk tarixi ekskursiya obyektləri idi.

Bunlardan başqa, dünyanın məşhur tarixi abidələrinə digər obyektlər də daxildir.

1. Tac-Mahal (Hindistan);
2. Böyük Çin Səddi (ÇXR);
3. Pyotr şəhəri (İordaniya);

4. Nəhəng piktoqramlar (Peru);
5. Maşu – Pieşu xarabalıqları (Peru);
6. Borobudur budda məbədlər kompleksi (Yava adası).

Antik dövrlərdə insanlar dünya möcüzələrini görmək üçün səyahətlər edirdilərsə, müasir zamanda təbiət möcüzələrini görmək üçün səyahət edirlər. Bu ekskursiya obyektləri, Niaqara şəlaləsi, Böyük Kanyon (sıldırımli dərin dəre), milli parklar, okean, göllər və s.-dir.

Azərbaycan Respublikası da qədim tarixi və maddi-mədəni abidələri ilə məşhurdur.

Öz minilliyini qeyd edən Bakı şəhəri, Azərbaycanın turizm mərkəzidir. Bakı ilə tanışlıq məhz onun qədim abidələrindən başlayır. Təkcə Bakı şəhərində 50-dən çox qədim və orta əsrlərin memarlığına aid abidələr mövcuddur. (Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, Sınıq qala və s.).

Azərbaycan tarixi abidələrlə zəngindir. Bunlar açıq səmada yerləşən maddi-mədəniyyət abidəsi olan Qobustandır. Onun 4000 ildən artıq yaşı var. Qobustan qayaları üzərində, əsasən insan və heyvan təsvirləri həkk olunmuşdur.

Orta əsrlərdə atəşpərəstlərin ziyarət yeri olan və Suraxanı ərazisində yerləşən «Atəşgah» kompleksi maraqlı ekskursiya obyektidir. Bu kompleksdə atəşpərəstlərin həyat və məişətini göstərən ekspozisiyalar var.

Naxçıvanda Möminə Xatun türbəsi (memar Əcəmi, 1186-cı il), Yusif ibn-Hüseynin mavzoleyi (memar Əcəmi, 1162-si il), Şəkinin Kiş kəndində Alban məbədi qədim abidələrdir. Bu abidələrin bir neçəsi YUNESKO-nun siyahısındadır və bərpa olunurlar.

Azərbaycanın qədim şəhərləri olan Gəncə, Quba, Naxçıvan, Lənkəran, Şəki, Şamaxı və digərlərində qonaqların marağına və heyrətinə səbəb ola biləcək yüzlərlə tarixi abidələr vardır ki, bunlar da ekskursiya obyektləridir.

Ekskursiyaların əsas mahiyyəti bunlardır: 45 dəqiqədən 1 sutkaya qədər olən müddət, ekskursantların (ekskursiya qrupu) və ixtisaslı ekskursiya rəhbərinin olması, ekskursiya

obyektlərinin göstərilməsi, onlar haqqında məlumat verilməsi, ekskursantların əvvəlcədən müəyyən edilmiş marşrut üzrə hərəkəti, obyektlərə baxışın ardıcılığı və məqsədyönlüü, obyektlərin göstərilməsi üçün vacib olan mövzu-nun olması.

Ekskursiyalar həqiqəti dərk etməyin kütləvi forması və istirahətin növü kimi, insanda maraqların formalaşmasında, dünyagörüşündə, estetik tərbiyəsində, biliyinin dərinləşməsində, asudə vaxtının təşkilində mühüm rol oynayır.

Ekskursiyalar cəmiyyətin mədəni həyatında əsas rol oynayır və buna görə də onun qarşısında bir çox tələblər durur. Mədəni – idrakın əhəmiyyəti, məlumatın tamlığı, dəqiqliyi, doğruluğu, ardıcılığı, icranın bitkinliyi və ekskursantların maraqlarının təmin olunması.

Ekskursantlar¹ kateqoriyasına dünya səyahətinə çıxan gəmilərdəki sərnəşinlər, dəmiryolu üzrə turizm marşrutunun iştirakçıları da aid edilir. ÜTT tövsiyəsinə görə, ekskursantlar, iqtisadi tələblərdən irəli gələn səbəblərə görə turizm statistikasında hesaba alınmır.

Ekskursiya işinin əsasını qoyanlardan biri olan Gerd B.A. 1928-ci ildə nəşr olunmuş «Ekskursiya işi» adlı kitabında göstərir:

«Ekskursiya» ictimai-maarifçilik işinin formasıdır. Məlumatlı, bilikli şəxsin (rəhbər) başçılığı ilə, bir qrup şəxs (ekskursantlar) obyekti təbii vəziyyətdə görmək, zahiri görkəminə, maddi vəziyyətinə baxmaq və öyrənmək məqsədilə ekskursiyaya gedirlər². Bəzi mütəxəssislər arasında ekskursiyaların mahiyyətinin təyinatı haqqında fikir ayrılıqları onunla əlaqədar idi ki, uzun müddət ərzində ekskursiya işinin inkişafında onun qarşısına qoyulan vəzifələr və məzmun dəyişmişdir.

¹ Ekskursant – müvəqqəti müsafir (dinindən, dilindən, vətəndaşlığından, cinsindən, irqindən asılı olmayaraq hər hansı bir ərazidə 24 saatdan az müddətə müsafir olan şəxs)

² Емельянов Б.В. “В помощь экскурсоводу” М. Профиздат – 1976 г. стр 5

1895-si ildə nəşr olunan Ensiklopediya lüğətində deyilir ki, «Ekskursiya – tədris və ya elmi məqsədlə olan səyahətdir». 1960-cı ildə çap olunan kiçik sovet ensiklopediyasında göstərir ki, «ekskursiya-ümumtəhsil, elmi və ya mədəni-maarif məqsədlə görməli yerlərə kollektiv səyahət və ya yürüdüür». Əgər birinci halda ekskursiya təlim prosesinin bir hissəsi və təhsilin forması kimi təqdim olunursa, ikinci halda mədəni-maarif işinin forması kimi göstərilir. Hal-hazırda ekskursiyalar məzmununa görə müəyyən dərəcədə zənginləşmişdir.

Nəticədə, ekskursiyaların mahiyyəti dedikdə o nəzərdə tutulur ki, ekskursiya bizi əhatə edən ələmi əyani dərk etmək prosesidir. Bu proses təbiətdə və qapalı yerdə əvvəlcədən seçilmiş obyektlərə baxış ilə əlaqədardır. Ekskursiyanın vacib elementlərindən biri obyektə baxış və bu obyekt haqqında danışıqdır. Burada ən əsas yeri göstərilən obyektlərin müşahidə vasitəsi ilə qavranılmasıdır.

Obyektə baxış, danışıqla əhəng təşkil etməlidir.

Ekskursiya aşağıdakı əlamətlərə görə seçilir:

1. 45 dəqiqədən 1 sutkaya qədər müddətə davam edir. Bir neçə günlük ekskursiyalar olmur, bu, artıq nəqliyyatda səyahətdir;

2. Ekskursiya qrupunun olması (7-30 nəfər) və ya fərdi ekskursiya iştirakçıları (1-7 nəfər);

3. İxtisaslı mütəxəssisin ekskursiya rəhbəri olması;

4. Ekskursiya obyektləri ilə nəqliyyat hərəkət edərkən və dayananda tanışlıq, həmçinin dayanacaqlarda qrupun nəqliyyatdan düşüb obyektlə birbaşa tanışlığı vacibdir.

5. Dəqiq, təyinatlı mövzunun olması, çünki mövzu obyektə baxışın əsas istiqamətvericisidir.

Yuxarıda sadaladığımız hər hansı bir əlamətin olmaması səyahəti ekskursiya adlandırmağa imkan vermir.

Görməli, diqqətəlayiq və maraqlı yerlərin systemsiz halda göstərilməsi (bu bəzən sadəcə bələdçilik adlanır.) mənfəi hadisə kimi qəbul olunmalıdır.

Ekskursiya işinin təşəbbüskarlarından biri olan professor B.E.Raykov 1927-ci ildə nəşr olunmuş «Ekskursiyanın üsulu və texnikası» kitabında yazırdı: «Ekskursiya dedikdə, biz obyektlərin təbii olduğu yerlərdə öyrənmək və hərəkət etməklə əlaqədar öz yerimizi həmin məkanda düşünürük. Bu iki prinsip bir-biri ilə sıx əlaqədədir və ekskursiya metodunun mahiyyətidir»¹.

Ekskursiya metodunun əsasını əyanilik təşkil edir ki, bu da mütləq göstərmək və danışmaqla uyğunlaşmalıdır. Əgər mövzunu aydınlaşdıran obyekt yoxdursa, deməli ekskursiyanın özü yoxdur və ekskursiyada təqdim olunmayan obyekt haqda söhbət aparmağa dəyməz. Ekskursiya rəhbərinin danışığı hətta maraqlı, məzmunlu olsa belə, bu hələ ekskursiya deyil. Bu ancaq küçədə və ya meydanda aparılan mühazirədir. Əyanilik ekskursiyanın əsasını təşkil edir, adi əyanilik yox, məhz təbii əyanilik.

Ekskursiyanın müvəffəqiyyəti onun mətnində real həyatın öz əksini tapmasındadır. Ekskursiyanın təyinatı asudə vaxtda istirahət (pleasure and leisure) edib, ünsiyyətin mədəni səviyyəsini yüksəltməkdir.

Kütləvi turizmdə ekskursiya əhəmiyyətli yer tutur.

Belə ki, ekskursiya – diqqətəlayiq, maraqlı yerləri görmək məqsədi ilə qısa tematik marşrutdu. Ekskursiyanın xarakterik əlamətləri var: mövzu, tərtib olunmuş marşrut, vaxtın müddəti, ekskursiya rəhbərinin olması, əvvəlcədən tərtib olunmuş ekskursiya mətni, obyektləri göstərmək prosesi və ekskursiya iştirakçıları, yəni ekskursantlar.

2.2 Ekskursiyanın təsnifatı

Ekskursiyaların təsnifatı onların qruplara və növlərə ayrılması, hər birinin əsas xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi deməkdir. Ekskursiya-

¹ Емельянов Б.В. “В помощь экскурсоводу” М, Профиздат, 1976 г. стр. 7

ların təsnifatı ekskursiya işinin təşkilatçılarına və ekskursiya rəhbərlərinə, ekskursiyaların hazırlanmasında kömək edir.

Təsnifat əsasən, ekskursiyaların aşağıdakı bölgü üzrə aparılır.

1. Məzmununa görə¹;
2. İştirakçıların tərkibinə görə;
3. Ekskursiyanın aparıldığı yerə görə;
4. Hərəkət etmə üsuluna görə;
5. Ekskursiyanın keçirilmə formasına görə.

1 a. İcmal ekskursiyaları çoxplanlı da adlandırılır. Çunki, bu ekskursiyada həm tarixi, həm də müasir materiallardan istifadə olunur. Burada müxtəlif obyektlər nümayiş etdirilir.

Bütün şəhər üzrə icmal ekskursiyalar, hazırlandığı yerdən asılı olmayaraq, quruluşuna görə oxşardırlar. Onların hər biri bir qayda olaraq, bir neçə vacib mövzulardan ibarətdir. Məsələn, əvvəlcə Bakının tarixindən, keçmişindən, daha sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi şəraitində şəhərin necə inkişaf etməsindən danışılır.

1 b. Tematik ekskursiyalar konkret müəyyən bir hadisəyə, mövzuya, tarixi dövrə həsr olunur.

Tematik ekskursiyalar bir neçə qrupa bölünə bilər.

- ✓ Tarixi,
- ✓ İstehsalat və iqtisadiyyat,
- ✓ Təbiətşünaslıq,
- ✓ İncəsənətşünaslıq,
- ✓ Ədəbiyyat,
- ✓ Memarlıq – şəhərsalma.

2. Ekskursiyada iştirak edənlərin tərkibinə görə yaşlı auditoriyaya və uşaqlara (məktəblilər) bölünür. Bundan

¹ Məzmununa görə ekskursiyalar ijmali (çoxplanlı) və tematik mövzulara bölünür.

başqa yerli əhali və gəlmə turistlər, kənd və şəhər əhalisi, fərdi turistlərə ayrılır.

3. *Ekskursiyalar aparıldığı yerə (məkan) görə* şəhər, şəhərdən kənar, muzey, sənaye obyektləri və s. bölünür. Şəhər və şəhərdənkənar ekskursiyalar, icmal və tematik mövzuda ola bilər.

4. *Hərəkət etmə üsuluna görə*, ekskursiyalar piyada və müxtəlif nəqliyyat vasitələrinə bölünür. Piyada ekskursiyalar ənənəvidir, burada hərəkətin tempini tənzimləmək mümkündür, danışmaq və obyektə baxış keçirmək üçün yaxşı şərait var. *Nəqliyyat vasitəsilə keçirilən ekskursiyalarda*, ekskursantlar daha geniş əraziləri müşahidə etmək üçün geniş imkanlar əldə edirlər. Avtobusla ekskursiyalar geniş yayılmışdır. Avtobusla ekskursiya zamanı ekskursantlar nəinki avtobusdan obyektləri seyr edir, mətnə qulaq asır, həmçinin dayanacaqlarda avtobusdan düşüb, obyektlərlə yaxından tanış olurlar.

5. *Ekskursiyalar keçirilmə formasına görə*, icmal və tematik ekskursiyalar daha geniş yayılıb. Bundan əlavə sınaq və təlim ekskursiyalar keçirilir. Sınaq ekskursiyada əsasən, ekskursiya aparən işçilərin və ekskursiya kursunda oxuyan dinləyicilərin bilik və savadı yoxlanılır. Təlim ekskursiyalar hazırlıq kursunun dinləyiciləri üçün keçirilir.

«Nümunəvi ekskursiya» ekskursiya işi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün keçirilir və təlim ekskursiyası kimi, qarşıya qoyulan vəzifələri həll edir, ekskursiyaların işlənilib hazırlanmasını, müəyyən obyektlərin baxışını daha yaxşı göstərməyi, mövzudan digər mövzuya məntiqi keçidi təmin etmək məsələlərini daha da cilalayır.

Ekskursiyaların təsnifatına, bazar gününün yerli marşrutlarını və yol informasiyalarını, şəhər kənarına olan

ekskursiyalarla qarışdırmaq olmaz. Bazar gününün yerli marşrutlarına müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməklə (avtovus, qatar, teplaxod), məsafəsindən asılı olmayaraq bir və ya bir neçə rayonlara səyahətlər aid edilir. Şəhərkənarı ekskursiyalardan fərqli olaraq bazar gününün yerli marşrutları üzrə hərəkət edən turistlər, qida, gecələmək üçün mehmanxana, kempinq və ya turbazalarda yerlə təmin olunur.

Bazar günü marşrutu, şənbə və bazar günlərində 2 günlük, bayramlarda 3-4 günlük səyahətdən ibarətdir. Yaxşı təşkil olunmuş bu səyahətdə, hər gün bir ekskursiya təşkil olunarsa, səyahət daha səmərəli olar. Bazar günü marşrutunda səyahət zamanı ekskursiyalardan başqa, yol informasiyasından geniş istifadə olunur.

Bu marşrutu nəqliyyatla (avtobus, qatar, teplaxod) gedərkən, ekskursiya rəhbəri, yol boyu ekskursiya haqqında qısa məlumatlar verir. Yolda verilən informasiyanın, digər ekskursiyalardan fərqi ondadır ki, ekskursantlar yolda nəqliyyatdan düşüb obyektləri müşahidə etmirlər. Ekskursantlar obyektə, nəqliyyatdan müşahidə edib, ekskursiya rəhbərinin verdiyi məlumatı dinləyirlər.

Ekskursiyaların təsnifatı praktik fəaliyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, ekskursiya rəhbərləri ilə işi yaxşı təşkil etmək üçün şərait yaradır, tematik bölmələrdə ixtisası artırır. Təsnifat, ekskursiyalara baxışın və danışığın metodik üsullarının daha yaxşı işlənilib hazırlanması üçün zəmin yaradır və ekskursiyaların məzmununa nəzarəti tənzimləyir.

FƏSİL III

EKSKURSIYA RƏHBƏRİNİN SƏNƏTİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİ

3.1. Ekskursiya rəhbərinin sənəti

Ekskursiya rəhbəri - obyektləri ekskursant qrupuna nümayiş etdirən və eyni zamanda bu nümayişi metodiki tələblərdən irəli gələn lazımi izahlarla müşayiət edərək ekskursiya keçirən bir şəxsdir.

Ekskursiya işinin mərkəzi fiquru – ekskursiya rəhbəridir.

Ekskursiya rəhbərin işi – əmək fəaliyyətinin bir sahəsi olub, yalnız bu peşəyə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən və bu sənətlə məşğul olan şəxsdən müəyyən bilik və bacarıq tələb edən məsuliyyətli bir peşədir. Bilik və bacarıqlar ümumi və ya xüsusi təhsil nəticəsində, həm də gündəlik praktiki iş nəticəsində əldə edilir.

Bu peşənin nümayəndəsi kimi ekskursiya rəhbərinə olan ümumi və peşəkarlıq tələbləri ekskursiya rəhbəri peşəsinin özünə xas olan xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Ekskursiya rəhbərindən aşağıdakı vacib məqamlar tələb edilir:

- Ekskursiya işinin mahiyyətini anlaması;
- İştirak etdiyi iş bölməsinə dair minimum biliklərə malik olması;
- Xüsusi bilikləri mütəmadi olaraq təkmilləşdirməsi;
- Yenilikçilik hissənə, təşəbbüskarlığa malik olması və öz işində daim axtarışlar etməsi;
- Auditoriyanın tələblərini və maraqlarını öyrənməsi;
- İşində və davranışında yüksək mədəniyyət, ekskursantlarla ünsiyyətdə nəzakətlik, ədəb-ərkan nümayiş etdirməsi;

- Ekskursiyanın qanunauyğunluqlarını dərinləndirən bilməsi, onun aparılması metodikasına bələd olması;
- Öz işinə sevgi;
- Ekskursiya rəhbərinin malik olduğu kompleks biliklər dəqiq tələblərə cavab verməlidir. Ekskursiya rəhbərinin öz ixtisasına, aparılan ekskursiyaların mətninə dair biliklərə, məntiqin əsas qanunlarına bələd olması, pedaqogika və psixologiya kimi elmlərin əsaslarını bilməsi bu tələblərin sırasına daxildir;
- Çox vacibdir ki, ekskursiya rəhbəri öz işini, fəaliyyətini tənqidi cəhətdən təhlil etməyi bacarsın. Bu mühüm keyfiyyət ekskursiyaları dinləyərkən, eləcə də onların müzakirəsi və qiymətləndirilməsi, fərdi mətnlərə tənqidi rəy verilməsi və metodiki araşdırmaların aydın edilməsi zamanı özünü göstərməlidir.

Ekskursiya rəhbərinin bir mütəxəssis kimi formalaşması uzun müddət tələb edir.

Ekskursiya rəhbəri peşəsinə yiyələnmək üçün aşağıdakı dörd mərhələni qeyd etmək olar:

Birinci mərhələ – qələcək ekskursiya rəhbərinin yaranması, bu peşəyə meyilliyin formalaşması.

İkinci mərhələ – ali təhsil məktəblərində təhsil zamanı müəyyən sahədə biliklərin əldə edilməsi.

Üçüncü mərhələ – ekskursiyanın hazırlanması və keçirilməsi metodikasının öyrənilməsi (bu biliklərə gələcək ekskursiya rəhbəri xüsusi kurslarda yiyələnir)

Dördüncü mərhələ – ekskursiya rəhbəri kimi gündəlik praktiki fəaliyyətin nəticəsində biliklərin möhkəmləndirilməsi və peşəkarlığın artırılması.

Ekskursiya rəhbəri elə etməlidir, ki abidədə ekskursantın görə bilməyəcəyi məqamları, görümlü etməyə yardımçı olsun.

Ekskursiya rəhbəri iş prosesində məlumatın auditoriyaya çatdırılmasının ancaq iki formasından istifadə edir:

Bunlardan birincisi-məlumatın elə **ekskursiya** şəklində (şəhər ekskursiyası, şəhərkənarı ekskursiya, **istirahət günü səfərləri** və ya **çoxgünlük səyahət**), ikinci isə informasiyanın **ekskursiyada yol məlumatı** şəklində çatdırılmasıdır. Ekskursiya rəhbərinin bir mütəxəssis kimi sərəştəsi məhz məlumatın çatdırılmasının bu iki formasından istifadə edən zaman özünü büruzə verir. Məsələn, Qubaya bir günlük səyahət (Bakıdan olan ekskursant qrupu üçün) abidələrə ekskursiya ilə başa çatır. Bundan sonra onları geriyyə, Bakıya-yaşadıqları yerə bir neçə saatlıq yol gözləyir. Bu bir neçə saat arzində ekskursiya rəhbəri nə etməlidir?

Bəziləri ekskursiya rəhbərindən mədəni-kütləvi bəzən isə sadəcə kütləvi-əyləncəli işin aparılmasını tələb etməyə meyillidir. Lakin bu yanlış fikirdir. Ekskursiya rəhbərinin işi metodiki işləmələrin müəyyən etdiyi və son nəticədə ekskursiya adlandırılan şəhərkənarı marşrutun sona çatdığı yerdə başa çatır və yolun qalan hissəsində o, heç də auditoriyanı əyləndirməyə borclu deyildir.

Eyni zamanda bu tip ekskursiyalar, eləcə də istirahət günü səfərləri və ya çoxgünlük səyahətlər zamanı ekskursiya rəhbəri həm də nəqliyyatlı turist ekskursiya marşrutunun rəhbəri (qrup rəhbəri) kimi də fəaliyyət göstərir. Bu zaman o aşağıda göstərilənləri etməlidir:

- Təsdiq edilmiş proqrama və qrupa xidmət şərtlərinə əməl edilməsinə nəzarət edir;
- Nəqliyyatlı turist marşrutunda turistlərin müəyyən edilmiş qaydalara əməl etmələrinə görə məsuliyyət daşıyır.
- Marşrutda turistlərin təhlükəsizlik qaydalarına riayət etməsini nəzarətdə saxlayır (məsələn, səyahətin iştirakçılarından biri xəstələndiyi halda ekskursiya rəhbəri ona tibbi yardım göstərilməsi üçün təcili tədbirlər görür);

- Ekskursiya xidməti, nəqliyyat, yemək və gecələmək üçün zəruri sənədləri müəyyən edilmiş qaydada tərtib edir.

Turist şirkətlərində ekskursiya rəhbərinin vəzifələri və hüquqları da dəqiq müəyyən edilməlidir. Bunun üçün ekskursiya rəhbərinin yaddaş kitabçasından istifadə edilir. Orada normal ekskursiya aparması üçün zəruri olan ən mühüm suallar qeyd edilir. Burada təqribən belə suallar ola bilər, məsələn turist şirkətinin sifarişli ilə təqdim olunmuş avtobus kimin sərəncamındadır? Ekskursiya zamanı sürücü ekskursiya rəhbərinə tabedirmi? İntizam qaydalarını pozan ekskursantı ekskursiya rəhbəri turist marşrutundan kənarlaşdırma bilərməyi və s.

Anlaşılmazlıqlardan uzaq olmaq üçün bu sualları dərhal cavablandırırıq.

1. Avtobus ekskursiya zamanı bütün məsuliyyəti öz üzərində daşıyan ekskursiya rəhbərinin ixtiyarında olur. Sürücü nəqliyyat-yol hərəkəti qaydalarından başqa bütün hallarda ekskursiya rəhbərinə tabedir.
2. Ekskursiya rəhbəri intizam qaydalarını pozan turisti nəinki marşrutdan kənarlaşdırma bilər, hətta bunu etməlidir. Çünki əks halda ekskursiyanın normal aparılmasında çətinlik yarana bilər.

3.2 Ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyəti

Hər bir şəxsiyyət özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin sabitliyi.
2. Müəyyən xüsusiyyət və keyfiyyətlərin (qətilik, cəsəratlik, əminlik) daşıyıcısı kimi şəxsiyyətin vahidliyi;
3. Şəxsiyyətin aktivliyi, çoxtərəfli fəaliyyəti zamanı özünü büruzə verir.

Şəxsiyyətin əsas əlamətləri; şüurluluq – düşünülüş addımlar atmaq qabiliyyəti; məsuliyyətlik – etdiyi hər bir hərəkətin nə ilə nəticələncəyini anlaması; fərdilik – həmin

şəxsiyyətin təkrar olunmazlığı; şəxsi ləyaqət – öz hüquqlarını qorunması, öz nüfuzuna xələl gətirməməyə çalışması.

Şəxsiyyətin formalaşmasında fitri istedadın rolu böyükdür. İstedadı inkişaf etdirmə, ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının artmasının vacib şərtlərindən biridir.

Hər bir insanın istedadı – yaddaşı, müşahidəetmə qabiliyyəti, təxəyyülü düşüncəsi düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilərsə onlar qeyri adi qabiliyyətləri üzə sızarda bilər.

Seçilmiş fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq eyni bir istedadın insanda (müəllim, mühazirəçi, ekskursiya rəhbəri) müxtəlif qabiliyyətlər inkişaf edə bilər. Həmçinin müəyyən bir insanda müxtəlif peşə sahələrinə məxsus qabiliyyətlər də inkişaf edə bilər. Məsələn, hər bir ekskursiya rəhbəri eyni zamanda həm də metodistə məxsus qabiliyyətlərə də sahib olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, bir çox ekskursiya müəssisələrinin metodistləri həm də çox gözəl ekskursiya rəhbərləridir.

Təhsil müddətində və praktiki fəaliyyətin təsiri nəticəsində ekskursiya rəhbərində xüsusi qabiliyyətlər formalaşır.

Ekskursiya rəhbərinin işinin vacib məqamlarından biri də, növbəti ekskursiyanın kesirilməsinə hazırlaşarkən mövzunu nə dərəcədə mənimsəməsindən və neçənci dəfə bu ekskursiyanı aparmasından asılı olmayaraq hər dəfə onun keçirilməsinə əsaslı surətdə hazırlaşmasıdır. İşin uğurlu olması həm də ekskursiya rəhbərinin bacarığından, yəni onun şəxsiyyətinin fərdi keyfiyyətlərindən – cəldliyindən, mütəşəkkilliyindən, öz biliklərini auditoriyaya çatdırmaq üçün onları əvvəlcədən hazırlamağı bacarmasından da asılıdır.

Ekskursiyaya hazırlıq üç hissəyə ayrılır:

- a. **Ekskursiyanın məzmununun (fərdi mətnin) təkrar edilməsi;**
- b. **Metodiki işləmələrin tələblərinin yada salınması;**
- c. **Marşrutun yaddaşda canlandırılması, xatırlanması.**

Ekskursiyaya hazırlıq özünü yoxlama ilə başa çatır.

Ekskursiya rəhbərinin tədbirin keçirilməsinə psixoloji hazırlığı, öz gücünə, növbəti ekskursiyanın yetərincə yüksək səviyyədə keçiriləcəyinə əminlik hissəsinin möhkəmləndirilməsi də çox vacibdir. Ekskursiya rəhbərinin psixoloji hazırlığı biliklərdən başqa həmçinin optimizm (nikbinlik) və şəxsiyyət bir sıra digər əxlaqi keyfiyyətlərinə də əsaslanır.

Müəllim kimi ekskursiya rəhbəri üçün də **üç növ bacarıq** xarakteriklidir.

Bunlar: **konstruktivlik, təşkilatçılıq və kommunikativlik (ünsiyyət).**

Konstruktiv qabiliyyətlər – ekskursiya materialının düzgün seçilməsi və formalaşmasında, onun aydın və inandırıcı şəkildə təqdim olunmasında, lazım gəldikdə ekskursiyanın aparılması planının, metodiki üsulların istifadə olunması sxeminin yenidən qurulmasında və s. özünü göstərir.

Təşkilatçılıq qabiliyyəti – ekskursiya qrupuna rəhbərliyi həyata keçirmək, ekskursantların diqqətini vacib olan obyektlərə yönəltmək, başqa şəhərdən gəlmiş turistlərə xidmət proqramının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək bacarığında özünü buruzə verir.

Kommunikativlik qabiliyyəti – işə qrup ilə işgüzar münasibətlər qura bilmək, bu münasibətləri ekskursantlarla ünsiyyət müddətinin sonuna kimi saxlamaq, marşrutda avtobus sürücüsü ilə, ekskursantların olduğu muzeylərin, sərgilərin işçiləri ilə, metodistlərlə, öz həmkarları ilə düzgün münasibətlərin qurulmasında və s. özünü göstərir.

Ekskursiya rəhbərinin qabiliyyətlərinin inkişafında kurslardakı təhsilin də rolu böyükdür.

Hər bir ekskursiya rəhbəri yaxşı inkişaf etmiş təxəyyülə malik olmalı və obrazlı düşünməyi bacarmalıdır. Göz qabağında olmayan bir şey haqqında, məsələn, başqa bir şəhərdə olan, təbii fəlakət nəticəsində itirilmiş bir abidə haqqında danışarkən ekskursiya rəhbəri bu abidəni elə

təsvir etməlidir ki, ekskursantlar onu «görməyə» başlasın (təsvir etsinlər).

Təxəyyül vasitəsi ilə təsəvvürlər və xəyali situasiyalar bilavasitə real zamanda qavranılmaqda olan vəziyyətdə yaradılır.

Ekskursiya rəhbərinin və ekskursantların təxəyyülünün əsasında biliklər, təəssüratlar, əvvəlcədən qazanılmış təcrübə durur. Bütün bunlar yetərinə dəqiq xəyali surətlərin yaradılması üçün ilkin materialdır.

Ekskursiya rəhbərinin fəaliyyətindəki yaradıcılıq təkə təxəyyüllə məhdudlaşmır. Yaradıcılıq xüsusiyyətləri həmçinin onun gündəlik fəaliyyətində, məsələn tövsiyə olunan metodiki üsulların istifadəsi, atalar sözləri, məsəllər, ədəbi kəlamların, nitqi canlandıran müxtəlif formaların seçilməsi, mövzular arasında məntiqi keçidlərin axtarılması, ekskursiyanın aparılması texnikasının təkmilləşdirməsində və s. də öz əksini tapır.

Bir şəxsiyyət kimi ekskursiya rəhbərinin mühüm keyfiyyətlərindən biri də onun özünə əminliyidir. Ekskursiyanın aparılması zamanı ekskursiya rəhbəri birtərəflilik nümayiş etdirməlidir: o, öz fikirlərini dəqiq və istiqamətli şəkildə, qısaca və dürüst ifadə etməli, onların izahı və ekskursantlar tərəfindən mənimsənilməsi zamanı yaxşı mənada inad göstərməlidir.

Ekskursiya rəhbəri baxışlarını, hərəkətlərinin istiqamətini, nöqtəyi nəzərini, ekskursantlara çatdırmaq, həm də onun düzgünlüyünə onları inandırmalıdır.

Ekskursiya rəhbərinin özünə əminliyi onun biliklərinə və həyatdakı mövqeyinin aktivliyinə əsaslanır. Onun əminliyi – məlumat verdiyi biliklərin həqiqiliyinə qəti inamı, onların doğru izahında əminliyi, məqsədə çatmaq üçün tutduğu yolun düzgünlüyü deməkdir.

Aparılan ekskursiyanın xarakteri, onun xüsusiyyətləri ekskursiya rəhbərinin temperamentindən də birbaşa asılıdır. Bu özünü ekskursiya rəhbərinin davranışı və həyat fəaliyyətinin aktivliyində göstərir.

Temperament – hissələrin gücünün azlığı və ya çoxluğu, həyacan və ya təəssüratın müddətliliyi, emosiyaların sabitliyi və ya əksinə, tez-tez dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Şəxsin temperamenti hansı tiptən – sanqvinik, xolerik, fleqmatik, melankolik olmasından asılı olaraq onun davranışı, emosiyaların dərinliyi, istiqanlılığı, coşqunluğu, sakitliyi, müxtəlif qıcıqlara qarşı reaksiyası, söz və hərəkətlərində astagəlliyi və ya əksinə tələskənliyi, təəssüratın (həyacanın) nə qədər dərin və uzunmüddətli olması, öz hissələrini az və ya daha qabarıq büruzə verməsi və s ilə xarakterizə edilir.

Temperamentin büruzə verilməsi – şəxsin ümumi mədəniyyətinin nəticəsidir. İnsanın davranışı onun iradəsinə tabe edilə bilər və edilməlidir. Bu onun öz hissələrini necə idarə etməsindən asılıdır. Müəyyən daxili və xarici qıcıqlar əsasında meydana gələn emosiyalar, ekskursiya rəhbərinin pis əhval-ruhiyyəsi, ekskursiyanın ümumi gedişinə mənfəi təsir göstərməməlidir. Özünü ələ almaq bacarığı, qrupda düzgün tonusu (fəaliyyət dərəcəsi) təmin etmək qabiliyyəti ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının vacib tərkib hissəsidir.

Məsələn, sanqvinik temperament tipli ekskursiya rəhbəri üçün sürətli danışq tempi, əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi turistlərin hərəkətlərinə dərhal reaksiya və s. xarakterikdir. Xolerik – lazımi nəzarət olmadıqda asıyyyətə müvazinətsiz olub özünü idarə edə bilmir. Tez özündən çıxan, küsəyən, danışqında tələskən olur. Fleqmatik – isə əksinə, astagəl, az ünsiyyətli olur; onun üçün eyni tipli jestlər və mimikalar xarakterikdir. Melankolik üçün özünəqapalıq, yetərinə olmayan fəallıq, hərəkətlərində astagəllik xasdır.

Dramaturq və ya rejissor çalışır ki, tamaşaçı daim baş verən hadisələrin təsiri altında olsun, eləcə də ekskursiya rəhbəri hər an çalışmalıdır ki, ekskursantlarda ekskursiya müddəti ərzində bu ekskursiyaya maraq saxlanılsın. Bu isə ekskursiyanın uğurlu olması üçün vacibdir.

Ekskursiya rəhbəri tərəfindən keçirilən ekskursiyanın nə dərəcədə uğurlu olması, materialın ekskursantlar tərəfindən

səmərəli mənimsənilməsi bilavasitə fərdin psixi vəziyyətidən – onun müəyyən psixi fəaliyyət səviyyəsindən asılıdır. Bu səviyyə şəxsin fəallığının (diqqət, emosiya, iradə və s.) artmasında və ya əksinə, azalmasında özünü göstərir.

Şəxsin psixi vəziyyətinin bir neçə tipini göstərmək olar: *emosionallığı* (onun əhval-ruhiyyəsi), *iradəsi* (aktiv fəaliyyətə hazır olması), *intellektual-yaradıcılığı*, *ümumi psixoloji vəziyyəti*;

Ekskursiyanın uğurlu olması üçün ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyətinin lazımı psixoloji vəziyyətdə olmasını təmin etmək lazımdır. Burada həlsizlik, qeyri-əminliklə yanaşı, eyni dərəcədə artıq həyəcanlanmaya, çıxıqlanmaya, danışqda jestlərdə, mimikada, auditoriyaya müraciətdə gərginliyə də yol vermək olmaz. Danışq təzi canlı, inandırıcı və maraqlı olmalıdır. Ekskursiya zamanı materialın mənimsənilməsi **üç növ psixi prosesə əsaslanır: idraki** (dərkətmə hissiyat, təsəvvür, düşünce, təxəyyül); **emosiyonal** (həyacan); **iradə** (diqqətin saxlanılması üçün cəhdlər, yaddaşın işləməsi və s.). Bu psixi proseslər öz aralarında sıx bağlıdır; onların sürəti, effektivliyi isə şəxsin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Şəxsin xüsusiyyətləri onun psixi fəaliyyətinin əsas tənzimləyicisidir. Bu xüsusiyyətlər də psixi proseslər kimi eyni əlamətlər üzrə qruplaşdırılır.

İntellektual – müşahidəçilik, ağıln itiliyi.

Emosiyonal – həssaslıq, ehtiyatlıq, ehtiraslıq, effektivlik, nəzakətlik;

İradə – qətilik, inadlıq, özünü idarə etmək.

Bütün bu xüsusiyyətlər vəhdət təşkil edir və şəxsin karakterini formalaşdırır.

Özünü idarə etmək, fəaliyyətin daxili tərəfi olub, özünü təhlil özünü qiymətləndirmə, özünü tənqid, hərəkətlərində özünü məhdudlaşdırmanı və s. özündə əks etdirir.

Ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyətinin formalaşması, bu peşəyə yiyələnmənin bütün mərhələlərində baş verir. Şəxsin vacib keyfiyyətləri həmçinin onun nikbinliyi, həyatsevərliyi,

gümrahlığı, ətrafda hər şeyin müsbət tərəfini, yaxşını görmək istəyi və bacarığıdır.

Bu nikbinlik ekskursiya rəhbərinin xeyirxahlığında, mehribançılığında, səmimliyində, xoş təbəssümündə, insanlara qarşı həssaslığında, öz həmkarları ilə kollektivdə lazım olan mikroiklimi yarada bilməsində özünü göstərir.

Hər bir insanın fərdi keyfiyyətləri vardır. Bir adam digərlərindən özünəməxsus danışq xüsusiyyətlrinə və üslubuna görə, eləcə də materialların çatdırılma tərzinə (jestlərlə, mimikalarla) görə də fərqlənir. Məsəl üçün, eyni mövzuda olan iki müxtəlif fərdi mətnləri müqayisə etsək onların fərqli cəhətləri dərhal nəzərə çarpar; eyni bir mənanı bildirən ifadələr müxtəlif cür yazılıb və onun fərdi şifahi nitqinin xüsusiyyətlərini özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Hər bir ekskursiya rəhbəri keçirdiyi ekskursiyaya bir növ özünəməxsusluq «məhürü» vuraraq onun fərdiliyini təmin edir və bununla da bu ekskursiyanı təkrar olunmaz edir. Ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyəti, onun dərin bilikli olması, materialı bilməsi, onu obrazlı və dinləyicisini maraqlandıracaq şəkildə təqdim etməsi – bu ekskursiyanın müvəffəqiyyətinin təminatıdır. Bu peşənin nüfuzluluğu ekskursiya fəaliyyəti sahəsinin cazibədarlığı, orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə, həmçinin onun inikallığı, intellektual xarakteri ilə bağlıdır. Bu peşənin sosial nüfuzu isə ekskursiya rəhbərinin fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilməsindən irəli gəlir.

Bu peşənin nüfuzu və ekskursiya rəhbərinin şəxsiyyəti bir-biri ilə bağlı olduğu kimi, eləcə də, ekskursiya rəhbəri peşəsinin nüfuzu və peşəkar məharəti bir-birilə qarşılıqlı şəkildə bağlı olan anlayışlardır.

FƏSİL IV

EKSURSİYƏ RƏHBƏRİNİN PEŞƏKARLIĞI

Hər hansı bir mütəxəssis kimi ekskursiya rəhbəri də peşəkarlığa malik olmalıdır. Peşəkarlıq hər hansı bir sahədə yüksək qabiliyyət, müstəsna bacarıq deməkdir. Peşəkarlığın müxtəlif növləri mövcuddur: pedaqoji, mühazirəçi, natiqlik, rəssamlıq sənəti və s. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı ümumiyyətlə nədir?

Peşəkar ekskursiya rəhbərinin işi – təbliğat sənətinin xüsusi bir növü olub, əyani və şifahi təbliğatın düzgün əlaqələndirilməsi və fəal istifadəsi, həmçinin ekskursiya rəhbəri, ekskursant, turist və ekskursiya obyektləri kimi komponentlərin qavrayış prosesində iştirakı üzərində qurulmuşdur. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının tərkib hissələri aşağıdakılardır: geniş dünyagörüşü, erudisiya, yüksək mədəni səviyyə; ekskursiyaya rəhbərlik işinin hər hansı bir sahəsinə dair dərin biliklər; ekskursiya nəzəriyyəsinin və ekskursiya təbliğatının metodologiyasının əsasları və ekskursiya aparılmasına dair metodiki biliklər; natiqlik məharəti və ekskursiya rəhbərinə digər bacarıq və vərdislərdir.

Ekskursiya rəhbəri pedaqogikanın əsas tələblərini mənimsədikdən sonra, ekskursiya zamanı auditoriyanın təlim və tərbiyəsi ilə və biliklərin onlara çatdırılmasının daha effektiv formalarından istifadə edə bilər.

Psixologiyaya dair biliklər ona bütün ekskursiya müddətində ekskursantlara daha güclü təsir göstərmək və onların diqqətini daim öz üzərində cəmləndirmək imkanı verir. Bu sənət ekskursiya rəhbərindən təkə erudisiyalı insan deyil, erudisiyalı mütəxəssis olmağı tələb edir. Nə üçün bir ekskursiya rəhbərini turistlər böyük maraqla, digərini biganəliklə dinləyir, bir başqasını isə heç dinləmək istəmir? Ekskursiya rəhbəri, hər bir sözü harada, necə deməyi bilməli, jestlərdən necə istifadə etməyi bacarmalıdır. Ekskursiya

rəhbərinin fərdi keyfiyyətləri və fitri istedadı, onun bir mütəxəssis kimi formalaşmasında böyük rol oynasa da, başlıca amil öz sənətini sevməsidir. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının ayrılmaz hissələrindən biri də ekskursiya nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını bilmək və ən əsası, onlardan mütəmadi olaraq istifadə etmək bacarığıdır. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı – biliklərin və praktiki bacarıqların məcmusudur. Ekskursiya rəhbərinin vəzifəsi yalnız biliklərin turistlərə çatdırılması deyil, həm də bu biliklərin turistlər tərəfindən mənimsənilməsinə nail olmaqdır. Ekskursiya rəhbərinin sənətinin təkmilləşməsinin əsas şərtlərindən biri də izah edilən materialın məzmunu ilə formasının məntiqli uzaqlaşmasına nail olmağı bacarmaqdır. Forma ilə məzmun arasında daimi üzvi bağlılıq olmalı, məzmun formanı müəyyən edir və forma isə məzmunu ifadə etməlidir. Ekskursiyanın məzmunundan danışarkən, mülahizələrin elmi əsaslı, anlaşıqlı olması və məntiqli ardıcılığı nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən ekskursiyanın məzmunundakı məlumatın dərk etmə cəhətdən dəyərli, əhəmiyyətli olması vacibdir. Belə olmadıqda ekskursiya öz effektini itirir.

Ekskursiyanın formasına, məzmunun sözlə ifadəsi, intonasiasına, mimika, jest və digər komponentlər aiddir. Şübhəsiz ki, ən əsas müəyyənləşdirici və həlledici olan ekskursiyanın məzmunudur. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının mühüm cəhəti onun qrupa rəhbərlik edə bilməsi və turistlərlə ünsiyyət, əlaqə yaradıb onu uzun müddət saxlamaq bacarığıdır. Sənətin peşəkarlığına yiyələnmək üçün ekskursiya rəhbərinə hansı bilik, bacarıq və vərdislər lazımdır?

Birincisi, ekskursiya rəhbəri respublikamızda, beynəlxalq aləmdə və eləcə də turistlərin gəldikləri ölkələrdəki mövcud vəziyyəti, cərəyan edən hadisələri, müxtəlif faktları və eyni zamanda onları şərh edə bilmək bacarığıdır. **İkincisi**, konkret ekskursiya materiallarına aid onun dərin biliklərə malik olması. **Üçüncüsü**, yüksək mədəni səviyyəli, erudisiyalı olmalıdır. Məhdud biliyə malik olan ekskursiya rəhbəri,

ekskursiya zamanı ortaya çıxan sualları cavablandırma bilməz, turistlərin maraqlandığı hər hansı bir mövzu haqqında söhbət aparmaqda çətinlik çəkir. **Dördüncüsü**, metodikani bilmək və öz biliklərini dinləyicilərə çatdırmaq üçün müxtəlif üsul və qaydalardan istifadə edə bilmək bacarığıdır. **Beşinci**, ekskursiya rəhbərini nitq mədəniyyətinə malik olması. Çünki nitq texnikasını bilmək, şifahi nitqin müxtəlif üsullarına, həmçinin görmə (vizual) və eşitmənin bir sıra elementlərinə: mimika, jest, nitq, danışığın ritmi və tempi və s. yiyələnməyə kömək edir.

Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı, həmçinin onun şəxsi keyfiyyətləri ilə də müəyyən edilir. Bu keyfiyyətlərə əminlik, prinsipiallıq, əməksevərlik, təvazökarlıq, sadəlik, öz peşsinə həvəslə yanaşma və özünü tənqid, yəni öz fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək bacarığı daxildir. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığını sərtləndirən amillərdən biri də onun hafizəsidir. İşə hazırlıq prosesi zamanı əksər vaxt çoxlu mütlaliə etmək, oxuduqlarını yadda saxlamaq, öz nitqini idarə edə bilmək üçün özünü və başqalarını dinləməyi bacarmaq, turistlərin simasını, ad və soyadlarını yadda saxlamaq lazım gəlir. Alimlərin hesablamalarına görə insan adətən hafizəsinin yalnız 10-20 %-dən istifadə edir. İnsan yaddaşının 30-40 %-dən istifadə edərsə, 20-25 ilə asanlıqla üç ali məktəb proqramına yiyələnməyə və on dildə danışmağa imkan olardı. Ekskursiya rəhbəri materialı obrazlı şəkildə çatdırdıqda turistlər onu daha yaxşı qavrayır.

Ekskursiya rəhbərinin xüsusiyyətlərindən danışarkən çox vaxt onun «altıncı hissə» malik olduğunu deyirlər. Yəni o, insanın beş hissindən əlavə hansısa gərgin bacarıq hesabına «altıncı» hissə malikdir. İllər keçdikcə yaranan və inkişaf edən bu bacarıq öz-özünə deyil, ekskursiya rəhbərinin apardığı məqsədyönlü iş sahəsində yaranır. **Ekskursiya rəhbərinin intuisiyası** - onun güclü hissetmə qabiliyyəti, doğru qərar qəbul etmək, düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı, fərasətliyidir. Təcrübəli ekskursiya rəhbəri, öz intuisiyasına

güvənərək, turistləri qabaqcadan sual cavab etmədən, söhbət aparmadan, tez bir zamanda onların maraqlarını müəyyən edər və bunun əsasında giriş mətnin qısaldar və ya artırar. həmçinin mətnə mövzulararası məntiqi keçidlərdə müəyyən dəyişikliklər edə bilər. Ekskursiya rəhbərinin intuisiyası ona bu və digər auditoriyada hansı danışığı və nümayiş metodlarından istifadənin daha əlverişli olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Bununla yanaşı **intuisiya** turistlərin əhval rühiyyəsinin müəyyən edilməsində, ekskursiya zamanı onların göstərilən obyektlərə, danışılan hadisələrə münasibətinin müəyyənləşməsində də böyük rol oynayır.

Ekskursiya rəhbərinin intuisiyası aşağıdakı hallarda öz əksinin tapır:

1. Auditoriyanın tərkibini, maraqlarını, və tələblərini tez müəyyən etməsində;
2. Gözlənilməz hadisə, hərəkət və faktlardan (məsələn, küçədə avtomobil qəzası və s.) danışığı zaman istifadə etməsində;
3. Turistlərin nəyə marağ göstərməsindən tez nəticə çıxara bilməsində;
4. Turistlərin hər hansı bir replikasına yerində və düzgün reaksiya verməsində;
5. Yaranmış ziddiyyətli vəziyyətdən məharətlə çıxmağı bacarmasında;
6. Turistlərdə yaranmış hər hansı təsəvvürlərə düzgün qiymət və tövsiyyə verə bilməsində

Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının əsas hissəsini həmçinin onun bacarıq və vərdisləri təşkil edir. Daha çox vacib olan yaradıcı və davranış vərdisləridir (yəni qrupla iş zamanı özünü aparmaq qabiliyyəti). Öz-özlüyündə vərdiş bacarıqın ən yüksək pilləsi kimi müəyyən ola bilər. Vərdiş hərəkətin öz-özünə sanki avtomatik olaraq baş verməsidir. Vərdişlər eyni bir işin təkrar-təkrar yerinə yetirilməsinin nəticəsində yaranır. Nəticədə işi görənlər şəxsə həmin işi, bütün qaydalara riayət etmək şərtilə, daha keyfiyyətli və

effektiv yerinə yetirmək vərdişi formalaşır.

Vərdişlərin saxlanması yalnız müntəzəm olaraq ekskursiyaların keçirilməsində və ekskursiya işlərində iştirak edildiyi halda mümkündür. Ekskursiyaların keçirilməsində uzun müddətli fasilələr olduqda vərdişlərin zəifləməsi və bütünlükdə itirilməsi baş verir. Bu amil **dekvifikasiya (ixtisasının itirilməsi)** adını almışdır. Bu zaman ekskursiya rəhbəri bütün metodiki vasitələri və üsulları xatırlayır, lakin onlardan düzgün istifadə bacarığını, yəni vərdişlərini itirmiş olur.

Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlıq səviyyəsi bir sıra xüsusiyyətlərdən asılıdır, onları **iki qrupa** bölmək olar:

Birinci qrupa - ekskursiya rəhbərindən asılı olmayan amillər: metodiki sənədləşmənin hazırlanma səviyyəsi, obyektlərin seçimi, marşrutun müəyyən olunması, ekskursiya rəhbərinin çantasına daxil olan sənədlər və s.

İkinci qrupa – yalnız ekskursiya rəhbərindən asılı olan amillər: ümumi erudisiya, mövzuya dair biliklər, metodikaya yiyələnmə səviyyəsi, nitq mədəniyyəti, qrupla ünsiyyət yarada bilmək bacarığı və s. daxildir.

Ekskursiya rəhbəri peşəkarlığını mütəmadi olaraq təkmilləşdirməlidir. Buna müxtəlif yollarla nail ola bilər. **Birinci** – təlim, təhsil və metodiki işlərin təşkilini təkmilləşdirmək; **İkinci** – ekskursiyanın təşkili və keçirilməsinə hazırlıq prosesi zamanı ekskursiya rəhbərinin əsas işi olan metodiki sənədləşdirməni məsuliyyətlə aparmalı və mütəmadi olaraq təkmilləşdirməli; ekskursiyanın mətninə lazımı dəyişikliklər və əlavələr edilməlidir; **üçüncüsü** – əhalinin müxtəlif qruplarının və ekskursiya mövzularının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, danışıqın və nümayiş etdirmənin metodiki üsullarından istifadə texnologiyasının dəqiq işlənməsidir. Hər bir ekskursiya rəhbəri marşruta çıxarkən obyektlər və auditoriya ilə iş zamanı məsləhət görülmüş metodiki üsuldan necə istifadə edilməsi barədə aydın təəvvürə malik olmalı və bu üsulun təcrübədə tətbiqinin dəqiqliklə sxemini işləməlidir. Bu peşəkar ustalığın təkmilləşməsinin vacib yollarından

birdir; **dördüncüsü** – ekskursiyanın keçirilməsinin dəqiq üsulu işlənməlidir; **beşincisi** – ekskursiya rəhbəri və qrup arasında əlaqə yaratmaq; psixologiya və pedaqogikanın əsaslarını mükəmməl bilmək lazımdır.

Yüksək peşəkarlığa malik ekskursiya rəhbəri – ekskursiyalar üzərində çox və dərindən düşünən bir mütəxəssisdir. Hər bir ekskursiyadan sonra, ekskursiya rəhbəri, onu təhlil edərək, qiymətləndirməli; müsbət və mənfi cəhətləri müəyyən edib, buraxılan nöqsanları üzə çıxarmalıdır. Ekskursiya rəhbəri təcrübəni, keçirdiyi ekskursiyaların sayı ilə deyil, keyfiyyəti ilə qazanır.

4.1 Ekskursiyaların aparılma texnikası

Ekskursiyaların aparılması texnikası dedikdə bu tədbirin təşkil olunmasını təmin edən bütün məsələlərin cəmi nəzərdə tutulur. Hər hansı bir ekskursiyanın effektivliyi onun aparılması texnikasından birbaşa asılıdır. Ekskursiyanın aparılma texnikası materialın turistlər tərəfindən qavranılmasını təmin etməyə yönəlmişdir. Ekskursiyanın aparılma texnikasına yiyələnmə, ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının tərkib hissəsidir. Onun bir ekskursiya rəhbəri kimi keyfiyyətlərinin əyani təzahürüdür.

Ekskursiyanın aparılma texnikasına bir sıra tələblər daxildir. Bunlar ekskursiya rəhbərinin qrup ilə tanışlığı, qrupun obyekt yanında düzgün yerləşdirilməsi, turistlərin avtobusdan düşməsi, marşrut üzrə hərəkət, avtobusa qayıtma, mətnin konspektindən istifadə və turistlərin suallarına cavab verməkdir.

Ekskursiya rəhbərinin qrupla tanışlığı

Ekskursiya rəhbəri avtobusa daxil olaraq qrupla salamlaşır və özünü təqdim edir. O, adını, atasının adını, soyadını, təmsil etdiyi turist təşkilatının adını və avtobus

sürücüsünü turistlərə təqdim edir. Bundan sonra o, ekskursiyanın mövzusunun, müddətini, kilometrini, ekskursiyanın başlama və sona çatma yerini söyləyir, turistlərin obyektlərə çıxışını nəzərə almaqla dayanacaqların sayını, ilk dayanacağı və avtobusdan çıxışı dəqiqləşdirir.

Ekskursiya rəhbəri başqa respublikadan və ya şəhərdən gələn turistlərə teatr, muzey, kinoteatr digər mədəni-maarif müəssisələrinin, o cümlədən suvenir və ya kitab mağazalarının ünvanlarını və yerlərini söyləyib, göstərə bilər. Giriş sözündən sonra, ekskursiya rəhbəri turistləri təlimatlandıraraq davranış qaydaları ilə tanış edir. Bu qaydalarda ekskursiya rəhbərinə mane olmamaq, icazə olmadan heç yere getməmək, avtobusa minərkən yalnız öz yerində oturmaq, avtobusun hərəkəti zamanı gəzişməmək, avtobusda siqaret çəkməmək, sürücünü suallarla işdən yayındırmamaq tövsiyyə və tələb olunur.

Avtobusa daxil olan ekskursiya rəhbəri, bir neçə saniyə pauza saxlayıb, qrupu müşahidə edib, sonra sözə başlayır. İlk tanışlıq, qrupla ekskursiya rəhbəri arasındakı münasibətə öz təsirini göstərir.

Turistlər tədricən danışıq kəsir, sakitləşir və diqqətləri ekskursiya rəhbərinə yönəlir. Ekskursiya rəhbəri turistləri necə müşahidə edirsə, eləcə də onlar ekskursiya rəhbərini nəzərdən keçirirlər. Turistlər ilk növbədə ekskursiyanın mövzusu və marşrutu ilə, ekskursiya başlamamış xəbərdar olmalı və bu onlar üçün gözlənilməz olmamalıdır. Hər bir ekskursiya mövzusunun özünəməxsus müxtəlif girişli ola bilər. Bu qrupların müxtəlif tərkibli (yerli əhali, gəlmə turistlər, şagirdlər, tələbələr, böyüklər və s.) olmasından asılıdır.

Turistlərin avtobusdan çıxışı

Turistlərin avtobusdan çıxışını əvvəlcədən hazırlamaq lazımdır. Belə olmayan təqdirdə, turistlərin bəziləri avtobusdan düşmür, abidələrlə, obyektlərlə tanış ola bilmir.

Qeyd edildiyi kimi ekskursiya dayanacaqlarının sayını ekskursiya mövzusunun qabaq, demək məqsəduyğundur. Dayanacaq vaxtı ekskursiya rəhbəri avtobusdan turistlərdən əvvəl düşərək, hərəkətin obyektə tərəf istiqamətini göstərməlidir.

Qrupun obyekt yanında yerləşdirilməsi

Ekskursiya obyektinə baxış keçirilməsi üçün qrupun obyekt yanında yerləşdirilməsinin bir neçə variantı işlənilib hazırlanmalıdır. Bu, qrupun yeri başqa turist qrupu tərəfindən tutulmuşsa və ya günəş şuaı obyektə yaxşı müşahidə etməyə imkan vermədiyi hallar üçün nəzərdə tutulmuş addımdır. Havanın isti vaxtı turistləri kölgədə yerləşdirmək lazımdır. Yağış yağarkən isə turistləri örtük və ya ağacların altında yerləşdirmək tövsiyyə olunur. Adətən müəyyən bir obyektə baxış keçirilməsi üçün bir neçə yer seçilir. Əgər obyekt ətrafındakılar və ya digər obyektlərlə birgə nümayiş etdirilirsə uzaq nöqtə, binanın, tikilinin, təbiətin ayrı-ayrı detalları müşahidə edilirsə yaxın nöqtə seçilir. Qrup avtobusdan düşəndən sonra və ya qrup obyektə piyada çatdıqda ekskursiya rəhbəri turistlərin yerləşməsi üçün elə münasib yer seçməlidir ki, turistlərin hamısı ekskursiya rəhbərini yaxşı eşitsin və obyektə rahat müşahidə edə bilsinlər. Qrupun yerləşdirilməsi zamanı, əsas məsələ obyekt yanında turistlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Ekskursiya obyektinə küçədə, meydana, nəqliyyat hərəkətinin intensiv olduğu yerlərdə, şəhərkənarı magistralda yerləşərsə xüsusən ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Turistlərin hərəkəti avtobusdan obyekt yanına, obyekt yanından avtobusa kompakt şəkildə – qrup halında həyata keçirilir. Ekskursiya rəhbərinin yeri – qrupun mərkəzindədir. Öndə gedən və arxada gələn iştirakçılar arasındakı məsafə 8-10 metrədən çox olmamalıdır, çünki arxada qalan turistləri gözləməklə vaxt itirilə bilər.

Qrup üzvlərinin hərəkətinin sürəti ekskursiyada iştirak edənlərin tərkibindən (uşuqlar, gənclər, orta yaşlılar, ahillər) və yerin relyefindən asılıdır. Piyada ekskursiya zamanı turistlərin sürəti yavaş və ləng olur, çünki nümayiş etdirilən obyektlər bir-birinə yaxın yerləşir. Avtobusla ekskursiya zamanı, avtobusdan düşən ekskursiya rəhbəri, turistlərin toplaşmasını gözləməli və bundan sonra qrupla birlikdə tələsmədən obyektə doğru getməlidir. Obyektə yaxınlaşdıqda bütün turist qrupunun toplaşmasını gözləmək və bundan sonra danışığa başlamaq lazımdır.

Turistlərin avtobusa dönüşü

Qrupun avtobusa doğru hərəkəti zamanı ona ekskursiya rəhbəri başçılıq edir. Ekskursiya rəhbəri avtobus girəcəyinin sağında dayanmalı və salona daxil olan turistləri nəzərə çarpmadan saymalıdır. Ekskursiya rəhbəri öz yerində əyləşir və sürücüyə hərəkətin başlanılmasına müvafiq icazə verir. Avtobusda əyləşən turistləri yenidən saymaq məsləhət deyil, çünki bu turistlərdə əsəbilik yaradır və onların diqqətini yayındırır.

Ekskursiya rəhbərinin yeri avtobusda elə olmalıdır ki, haqqında danışdığı obyektləri yaxşı görə bilsin. Bundan başqa turistlər ekskursiya rəhbərini yaxşı görməli və eşitməlidirlər. Bəzən, ekskursiya rəhbərinin avtobusda ekskursiya apardığı zaman üzünü hara tutmalı və ya hansı səmtə yönəlməlidir kimi suallar meydana çıxır. Deməliyə, ki obyektin təhlili zamanı, ekskursiya rəhbərinin nəzəri məhz bu obyektə yönəlməlidir. Şəhərkənarına ekskursiyalar zamanı ekskursiya rəhbəri avtobusun hərəkət istiqamətinə tərəf oturur. Ön şüşədən baxaraq artıq görünən və ya bir azdan görünəcək obyekt haqqında məlumat verir. Mövcud qaydalarda, ekskursiya rəhbərinin üzünü salona tərəf tutub danışması nəzərdə tutulmur.

Ekskursiya vaxtına riayət edilməsi

Ekskursiyanın metodiki işləmələrində dəqiq vaxt göstərilir. Vaxta dəqiqliklə riayət edilməsi ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığından asılıdır. Ayrılmış vaxta uyğunlaşmaq üçün böyük təcrübəyə malik olmaq lazımdır. Ekskursiyanı danışıqdan vaxta qənaət etmək üçün artıq epizodlar məndən çıxarıla bilər. Bəzən ekskursiya rəhbərləri ekskursiya apararkən vaxta qənaət etməyə məcbur olurlar. Yarım mövzular qısaldılır, lakin bunu ehtiyat və bacarıqla etmək lazımdır və bu zaman ekskursiyanın mövzusundakı əsas məqamlar saxlanılmalıdır. Ekskursiya rəhbəri obyektləri nümayiş etdirən zaman ikinci dərəcəli məlumatları çıxara bilər. Bəzən, ekskursiyanı sifariş edən məsul şəxs, ekskursiya rəhbərindən, ekskursiyanın vaxtını məhdudlaşdırmağı (3 saatlıq ekskursiyanı 1 saata keçirmək) xahiş edir. Üzürlü səbəb olduqda (turist qatırı, təyyarə və ya avtobusun yola düşmə vaxtı dəyişdikdə) ekskursiya rəhbəri, ekskursiya vaxtını azalda bilər və bu zaman o, turistin yol vərəqəsində, faktiki vaxtı göstərməlidir. Ekskursiya vaxtı əsasında da ekskursiya rəhbərinin əmək haqqı təyin edilir.

Ekskursiya rəhbərinin mühazirəsinin ünvanlı (məqsədyönlü) xarakteri, onun obyekt barədə danışıqdan, müəyyən bir binanı, memarlıq ansamblının, mühəndis tikilisinin, əzəmətli heykəltaraşlıq abidəsini nəzərdə tutur. Ekskursiya rəhbəri öz göstərişlərini dəqiq icmal etməlidir ki, turistlər daha çox nəyə diqqət etməyi bilsinlər (bina, körpü, abidə və s.).

Turistlərin suallarına cavab vermək heç də sadə məsələ deyil. Ekskursiya keçirilən zaman mövzunun girişindən sonra turistlərdə mövzuya aid suallar yarana bilər. Bu suallar ekskursiyanın ahəngdarlığını pozur, mövzunun ardıcılıqla şərh edilməsinə mane olur. Buna görə ekskursiya rəhbəri mövzunun giriş hissəsində, turistləri xəbərdar etməlidir ki, onlar öz suallarını ekskursiya başa çatdıqdan sonra verə bilərlər.

Ekskursiyada fasilələr iki səbəbdən yaranır:

Birinci – turistlərə müstəqil obyektlərə baxış keçirmək və təhlil etmək üçün, **ikinci** – turistlərə qısamüddətli istirahət etmək məqsədilə şərait yaratmaq üçündür.

Ekskursiya çantasından istifadə texnikası, çanta ekskursiya aparılarkən, əyani vasitələrdən istifadə etmək üçün bir vasitədir. Əyani vasitələr olan, hər hansı bir eksponat, şəkil, foto, sənəd və s. öz sıra nömrəsi ilə ekskursiya rəhbərinin çantasında olur. Bu sənədlərin arxa tərəfində, məlumat və ona verilmiş qiymət, şərh yazılır. Turistlərə bu və ya digər mövzuya aid, əyani vəsaitin məhz bu mövzudan danışarkən göstərilməsi daha məqsəduyğundur.

Ekskursiya aparılması texnikasının digər məsələləri

Ekskursiyalarda müxtəlif audio yazılardan istifadə edilə bilər. Avtobusda maqnitofon, televizor, video quraşdırılır və ekskursiya rəhbəri metodiki işləmələr əsasında onlardan istifadə edir.

Ekskursiya zamanı müxtəlif ayınların elementlərindən (xalq adət ənənəsinə əsaslanan mərasimlərə riayət edilir) istifadə olunur. Turistlər memorial və dəfn yerlərində vəfat və ya həlak olmuşların xatirəsini sükutla yad edir, əkil qoyma qaydalarına əməl olunur, fəxri keşikçilərin dəyişilməsi prosesini müşahidə edir, matəm melodiyalarını dinləyirlər. Xüsusən, Bakıda Fəxri Xiyabanda, Şəhidlər Xiyabanında, Əbədi məşəl önündə bu davranış qaydalarına (papağı çıxartmaq, danışmamaq, siqaret çəkməmək və s.) riayət edilməsinə, ekskursiya rəhbəri nəzarət etməlidir.

4.2 Ekskursiyanın təşkili metodikası***Ekskursiya metodikasına yiyələnmə – peşəkarlığın əsasıdır.***

Ekskursiya – qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunmasına yönəlmiş, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlı olan və bir-

birini şərtləndirən fəaliyyətin məcmusudur. Ekskursiya zamanı fəaliyyət müxtəlif olur və bir sıra amillərlə, o cümlədən, qrupun marşrut üzrə hərəkəti (obyektlərin piyada və ya avtobusla baxışı) marşruta daxil edilmiş abidələrin müşahidəsi, ekskursiya rəhbərinin izahları və s. bağlı olur. Ekskursiya zamanı edilən işlər, ekskursiya rəhbərinin və turistlərin fəaliyyətinə bölünür. Hər iki fəaliyyət növü ekskursiyanın məqsədi ilə birləşir. Ekskursiya rəhbərinin metodikanı yaxşı bilməsi, ekskursiyanın yüksək səviyyədə hazırlanması və keçirilməsinə zəmindir. Ekskursiya metodikası, həm də təsdiq olunmuş qaydalar və tələblər əsasında iş aparmaq bacarığıdır. Ekskursiya metodikasının təyinatı ekskursiya iştirakçılarının (ekskursantlar, turistlər) ekskursiya materialını daha yaxşı mənimsəməsinə kömək etməkdir. Ekskursiyanın əsasını obyektlərin nümayişi təşkil edir. Obyektlərin seçiminin düzgün aparılmaması və nümayiş etdirmə metodikasından bacarıqsız istifadə edilməsi, ekskursiyanın keyfiyyətsiz və nümayiş təəssüratının itirilməsi ilə nəticələnmə bilər.

Obyektlərin seçimi və istifadəsi

Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı, obyektlərin seçilməsi və onların turistlərə nümayişi zamanı öz əksini tapır. Ekskursiya rəhbəri, ekskursiya marşrutuna daxil olan obyektlərin nümayişini düzgün təşkil etməlidir. Obyekt haqqında daha dolğun təəvvür yaratmaq üçün, ekskursiya rəhbəri iki variantdan istifadə edə bilər. Birincisi, turistlərin bilavasitə müşahidəsi (öyrənilməsi, araşdırılması); ikincisi, obyektin söz ilə təsviri. Hər iki halda obyektlə, onun görünüşü, həcmi, ölçüləri, onun hazırlandığı materialın tərkibi, keyfiyyəti, onun təyinatı, praktiki istifadəsi və s. ilə tanışlıq məqsədi güdülür. Metodikada ekskursiya rəhbərinin danışdığı ilə obyekt nümayiş etdirməsi uyğunlaşmalı və əlaqələndirilməlidir. Deməli, nümayiş etdirməklə, danışq

aparmaq, ekskursiya metodikasının əsas tələbidir. Metodikanın tələbləri nəzərə alınmaqla danışıqın forması və üsulu seçilir.

Ekskursiya metodikasının əsas məqsədi – insana obyekt (şəy, hadisə) barəsində mümkün qədər dolğun təsəvvür əldə etməyə kömək etməkdir. Metodikanın tələblərindən biri də biliklərin mənimsənilməsi prosesi kimi ekskursiyanın arası kəsilmədən, yəni ekskursiya materialının bu ekskursiyanın aparılması üçün ayrılmış olan 180 dəqiqə ərzində turistlərə təsirinin təmin olunmasıdır (avtobusla 4 saatlıq praktiki ekskursiyada – 4 akademik saat – 4x45 dəqiqə). Bu zaman nümayiş müddəti 180 dəqiqəyə bərabər olmur, eləcə də, danışıq üçün ayrılan müddət də 180 dəqiqədən azdır. Ekskursiyaya bütövlükdə ayrılmış vaxt = nümayiş üçün ayrılmış vaxt + danışıq üçün ayrılmış vaxt + fasilələr.

İstənilən ekskursiyanın bu sxem üzrə qurulması ekskursiya materialının daha yaxşı qavranılmasına kömək edir. Metodika nümayiş və danışıq arasında vacib olan bağlılığı və qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirir və bu zaman bir halda onların ahəngini, uyğunlaşmasını, əlaqələnməsini, digər halda onların sıralanmasını, üçüncü halda isə həm bu, həm də digər elementin olmamasını nəzərdə tutur. **Nümayiş və danışıqdan istifadənin 4 variantı məlumdur, onlar demək olar ki, hər bir ekskursiya üçün xarakterikdir.**

Birinci variant – nümayiş və danışıq eyni vaxtda gedir – ekskursantlar haqqında danışılan obyektə, müşahidə edirlər. **İkinci variant** – obyekt haqqında yalnız danışılır – tarixi hadisələr söyülənir, şəhərin hər hansı bir müəssisəsinin səciyyəsi verilir. **Üçüncü variant** – obyekt yalnız nümayiş etdirilir - ekskursiya rəhbərinin başçılığı ilə onun (obyektin) müşahidəsi aparılır (öyrənilir, araşdırılır). **Dördüncü variant** – nümayiş etdirmə, ya da danışıq olmur – turistlər müstəqil iş aparır (müşahidə edir, aldığı bilikləri və təəssüratları mənimsəyirlər).

Adı çəkilən variantlardan məharətlə, düzgün şəkildə istifadə ekskursiya rəhbərindən böyük ustahlıq tələb edir.

Daha bir vacib məqam ekskursiya iştirakçılarının və ekskursiya rəhbərinin istirahəti üçün nəzərdə tutulan **qısa müddətli fasilələrdir**. Ekskursiya zamanı fasilələrin düzgün sıralanması və onlardan istifadə də mühüm rol oynayan amillərdəndir.

Bununla yanaşı ekskursiya mətnləri (nümunəvi mətnlər və fərdi mətnlər) də həmçinin mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ekskursiya rəhbərinin peşəsi bir çox cəhətdən aktyorun peşəsi ilə oxşardır. Lakin burada ən mühüm fərq ondan ibarətdir ki, aktyordan fərqli olaraq ekskursiya rəhbəri heç də mətni bütünlüklə olduğu kimi danışmaq məcburriyyətində deyildir.

Ekskursiya metodikasının tələblərindən biri də ekskursiya zamanı danışıqın yığcam, konkret və əyani olmasıdır. Ekskursiya rəhbərinin metodikanı bilməsi, onun xüsusiyyətlərinə və metodiki üsullarına bələd olması və onlardan ekskursiya aparılan zaman, yəni təcrübədə düzgün istifadə etmək bacarığı – bütün bunlar metodiki peşəkarlıq adlanır.

Metodiki peşəkarlığının effektivliyi ekskursiya rəhbərinin fəaliyyətindəki bəzi incə məqamlardan da asılıdır. Məhz buna görə də, avtobusun texniki vəziyyəti, mikrafonun sazlığı, ekskursiya qrupunun hazırlığı, avtobus sürücüsünün davranışı və s. bu kimi məsələlərə böyük önəm verilir.

Ekskursiya zamanı hərəkət. Ekskursiyanın keçirilmə metodikası qrupun hərəkəti (monotonluq, yeknəsəklik) ilə sıx bağlıdır. Hər bir ekskursiya rəhbəri ekskursiya zamanı hərəkətin necə əhəmiyyətli olması barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Ekskursiyadakı hərəkətlər müxtəlif forma və növlərdə mövcuddur, amma ən əsas hərəkət formaları aşağıdakılardır: qrupun nümayiş ediləcək obyektlərə çatdırılması; obyektlər arasında (birindən digərinə doğru) hərəkət; hərəkətin bir metodik üsül olması.

Obyektlərin nümayişinin 4 növünü yadda saxlamaq və onların ekskursiya qrupunun hərəkəti ilə əlaqəsini bilmək lazımdır.

1. Şəhərkənarı ekskursiya zamanı obyektlərin nümayişi – onların bir yaşayış məntəqəsindən digərinə gedərkən 50-60 km/saat sürətlə hərəkət edən avtobusun pəncərəsindən müşahidəsi;
2. Şəhərdaxili ekskursiya zamanı obyektlərin nümayişi – aşağı sürətlə (20-30 km/saat) hərəkət edən avtobusun pəncərəsindən həmin obyektlərin müşahidəsi;
3. Avtobusun marşrut dayanacağında obyektlərin pəncərədən nümayişi;
4. Obyektlərin bilavasitə müşahidəsi üçün ekskursantların avtobusdan düşməsi ilə müşaiət olunan nümayişi

İlk iki vəziyyət barədə belə təsəvvür yarana bilər ki, avtobusun hərəkəti abidələrin müşahidə edilməsində müəyyən maneyələr törədir. Məsələn, bu halda həmin abidələri təfəsilatı ilə müşahidə etmək, onları başqa obyektlərlə müqayisələndirmək olmur, belə ki, bu abidələr ekskursantların görüş dairəsində çox az müddət olurlar. Eyni zamanda belə müşahidənin öz üstünlükləri də vardır ki, abidələri müxtəlif baxış bucaqlarından, müxtəlif prizmadan, müxtəlif nöqtələrdən görmək imkanı olur. Bu hallarda ekskursiya rəhbərinin öz danışıqını düzgün qurması çox vacibdir.

Ekskursiyada hərəkətdən metodiki üsul kimi istifadə etmək isə daha çətinidir. Bu iki halda edilir. **Birinci halda**, qrup marşrutda olur və obyektlərin bu və ya digər xüsusiyyətlərini görmək məqsədi ilə onun ətrafında və ya ona nəzərən hərəkət edir. **İkinci halda** - avtobusdan düşdükdən sonra və ya piyada ekskursiyanın marşrutu daxilində, obyektləri daha yaxşı müşahidə etmək məqsədi ilə piyada hərəkətdir.

Xüsusi hallarda metodiki üsul kimi hərəkətin müxtəlif variantlarından istifadə edilə bilər. Məsələn, bu ekskursantların obyektə doğru hərəkətidir ki, belə halda obyektin ölçüləri göz önündə artır. Digər variant – obyektəki hissə və detalların təkrarlanması və ya arxa planda qalan digər obyektləri üzə çıxarmaq məqsədilə ekskursantların obyekt boyunca hərəkətidir.

Peşəkar səviyyədə hazırlıqlı ekskursiya rəhbərləri ekskursiyada hərəkətin forma və variantlarından məharətlə istifadə edərək, bununla əyani materialın daha yaxşı mənimlənməsinə nail olurlar.

4.3 Metodiki üsulların təsnifatı

Ekskursiya rəhbəri üçün metodika ilk növbədə biliklərin ekskursantlara çatdırılmasının ən effektiv yollarının, auditoriya ilə iş üsullarının məcmusudur. Ekskursiya rəhbəri metodiki üsulların təsnifatını dərinlən bilməlidir. Bu üsullar özlüyündə bir neçə qrupa bölünür ki, bunlar da, ekskursiya rəhbəri ilə ekskursantlar arasında möhkəm əlaqələr qurmaqda ona kömək edir. Bunlar müşahidə edilən obyektə davamlı diqqətə nail olunmasına xidmət edən, diqqəti danışıq üzərində qurmaq, bununla da şifahi informasiyanın daha yaxşı mənimlənməsinə səbəb olan; ekskursiya materialının görmə qavrayışı vasitəsi ilə vizual şəkildə qavranılmasını təmin edən üsullardır.

Üsulların təsnifatında əsasən iki qrup qeyd edilir:

Nümayişetdirmə üsulları – obyektlərin müşahidəsinə (öyrənilməsinə, araşdırılmasına) xidmət edən üsullara; obyektin ətraf aləmdən ayrılmasına, habelə onun müəyyən detal və hissələrin bütövlükdə obyektə seçilməsinə yönəlmiş üsullara; ekskursantların təsəvvürünə, təəyyülünə əsaslanaraq obyektin xarici görünüşündəki dəyişiklikləri gözlə görülmək məqsədi daşıyan və obyektə lazım olan şəkildə görmək imkanı verən üsullara ayrılır (bu üsul hərəkət – ekskursiya qrupunun

obyektə yaxınlaşması və ya əksinə uzaqlaşması üzərində qurulur).

Danışma üsulları isə öz növbəsində, obyektin izahı üzərində qurulmuş, obyektin daxili görünüşünün təsviri əsasında qurulan, ekskursantlarda assosiyasiyalar (şüarda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasında əlaqə) yaradan, reportaj üsullarına (bu üsullar müşahidə edilən obyektə hal-hazırda baş verən dəyişiklikləri başa düşməyə imkan verir) və obyektin incəsənət elmi baxımından təhlilinə əsaslanan üsullara ayrılır. Metodiki üsulların qrupları da mövcuddur ki, bunlar da ekskursiya materialının təqdimatını daha da rəngarəng etməyə, onu canlandırmağa xidmət edən, günün müxtəlif vaxtlarında (səhər, axşam) ekskursiyaların aparılması, ekskursiyanın müxtəlif fəsilərdə (yay, qış) aparılması və ekskursant qrupunun tərkibinin müxtəlifliyinə hesablanan üsullara ayrılır.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, metodiki üsullar ümumi (bütün ekskursiyalara şamil edilən, misal üçün müqayisə üsulu) və xüsusi üsullara (yalnız müəyyən ekskursiyalarda istifadə olunan, misal üçün təbiət ekskursiyaları zamanı meşənin səsinə dinləmək üsulu) ayrılır.

Metodiki üsullardan istifadə edərək ekskursiya rəhbəri qrupun hazırlıq səviyyəsini bilməlidir, misal üçün ekskursiya rəhbəri ekskursantları memarlıq üslubları (qotika, borokko, rokoko və s.), əzəmətli tikililər (abidələr, monumentlər, arxitektura-heykəltaraşlıq ansamblları) müxtəlifliyi ilə tanış edən zaman və s. nəzərə almalıdır.

Ekskursantların fəallıq dərəcəsi ekskursiya rəhbərinin peşəkarlıq səviyyəsindən, onun öz peşəsinin metodikasını hansı səviyyədə bilməsindən çox asılıdır.

Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı heç də mücərrəd bir məfhum deyildir. O konkret şərtlər əsasında, konkret mövzu üzərində qurulmuş və konkret qrup üçün hazırlanmış ekskursiyaların keçirilməsində, eləcə də, bir xoşagəlməz hallar (hava şəraiti, qrupun əhvalı, avtobusun texniki vəziyyəti, mikrafonun sızlığı ilə bağlı və s.) ortaya çıxdıqda özünü

göstərir. Məhz ekskursiya rəhbərinin peşəkar ustalığı qrupun hərəkət tempinin müəyyən edilməsindən tutmuş, yekun çıxışın mətninə qədər, bir çox məsələlərin həllində tez və düzgün çıxış yolu tapmağa kömək edir.

Son zamanlar *piyada ekskursiyalar* geniş vüsət almışdır. Bununla əlaqədar olaraq ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığını artırılmasına, onun təkmilləşdirilməsinə hazırda daha da çox ehtiyac duyulur. Hər bir piyada ekskursiyada ekskursantların yaş qruplarını və onların sağlamlığını nəzərə alan müxtəlif variantların olması vacibdir. Ekskursantların bəziləri *yüksək tempdə*, digərləri *orta tempdə*, üçüncüsü isə *aşağı tempdə* keçirilir. Burada ekskursiya qrupunun obyektlər arasında hərəkət etməsinin sürəti nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, piyada ekskursiyaların bütün variantlarında obyektlərin nümayiş etdirilməsi tempi və ekskursiya rəhbərinin danışmaq tempi sabit qalır, lakin, belə ekskursiyaların keçirilməsinə ayrılan vaxt isə müxtəlif olur. Sürətli tempdə keçirilən ekskursiya ilə aşağı tempdə keçirilən ekskursiya arasındakı vaxt fərqi təqribən 30 dəqiqəyə bərabər olduğundan onların keçirilməsinə ayrılan vaxt da, müvafiq olaraq, 2 saat yarım və 3 saata bərabər olur. Metodiki işləmələrin titullarında ekskursiyaların variantları qarşısında *«Sürətli tempdə keçirilsin»*, *«Orta tempdə keçirilsin»*, *«Aşağı tempdə keçirilsin»* sözlərini qeyd etmək məqsədə uyğundur. Bu ekskursiyaların uğurlu alınması, əsas etibarilə, ekskursiya rəhbərinin təcrübəsindən, onun peşəkar ustalığı səviyyəsindən, lazım gəldikdə ekskursiyanın keçirilmə metodikasını yenidən qurmaq, meydana çıxmış vəziyyətdə cəld və düzgün çıxış yolu tapmaq bacarığından asılıdır.

Ekskursiya rəhbərinin davranış tərzinin, onun ədasının da peşəkarlıq anlayışına bir başa aidiyyəti vardır.

Ekskursiya rəhbərinin ədası onun digər ekskursantlarla söhbət edərək özünü necə aparmasında, xarici görünüşündə və geyimində özünü göstərir. Peşəkarlığı təkmilləşdirərkən xoşagəlməz vərdislərdən-ucadan danışmaq, jestlərdən ifrat

istifadə, həmsöhbətinin sözünü kəsmək, söhbət əsasında kəskin ifadələr işlətmək, kobud şəkildə irad tutmaq, özünü ədəbsiz aparmaq, kosmetikadan artıq istifadə və s. çəkinmək lazımdır. Ekskursiyaların aparılması tərzı və bütövlükdə ekskursiya rəhbərinin davranışı onun ümumi mədəniyyətinin təzahürüdür.

4.4 Ekskursiya rəhbərinin peşə etikasi

Turist və ekskursantlarla işləyən ekskursiya rəhbərinin üzərinə müəyyən tələblər qoyulur. Ekskursiya rəhbəri davranış qaydalarına və xarici görünüşünə fikir verməlidir.

Ekskursiya rəhbəri ekskursiya zamanı qarşıya çıxan maneələri səbr və təmkinlə qarşılmalıdır.

Ekskursiya zamanı qarşıya daxili və xarici maneələr çıxa bilər.

Daxili maneələri ekskursiya rəhbəri ekskursiyanın əvvəlində hiss edir. Bu, ekskursiyanın əvvəlində, onu bürüyən həyəcədir. Həyəcanı doğuran səbəblər müxtəlif ola bilər. Bu, ekskursiya rəhbərinin öz gücünə inamsızlığı, mövzunu zəif bilməsi, ekskursiyaya hazır olmaması və s. səbəblərdən əmələ gələ bilər.

Bəzən ekskursiyadan əvvəl, məsuliyyət hissi keçirən ekskursiya rəhbərində həyəcan olur. Bu müsbət həyəcədir və ekskursiya rəhbərinin hazırlığından, peşəkarlığından xəbər verir. Bu onu sübut edir ki, ekskursiya rəhbəri aparılan ekskursiya mövzusu ilə yaşayır və onun yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Xarici maneələrə, avtobusda mikrofonun pis işləməsi, sürücünün marşrutu yaxşı bilməməsi, motorun səsi və s. aid etmək olar.

Göstərdiyimiz bu və başqa maneələr ekskursiya rəhbərinə ekskursiyanı yüksək səviyyədə keçirməyə mane olur, ekskursantların diqqətini yayındırır.

Ekskursiya rəhbərinin ədəbli olması (takt) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Takt (ədəb) latın sözü olub, münasibət, yanaşma, hiss etmək mənasını daşıyır. Takt – ilk növbədə, hər şeydə və həmişə ölçü hissi kimi qəbul olunmalı, hərəkətin və danışığın çərçivəsi kimi başa düşülməlidir. O hər bir insanda, xüsusilə, ekskursiya rəhbərində daha çox dəyərləndirilir. Ekskursiya zamanı, ekskursiya rəhbərinin ədəbli (takt) olması, onun yüksək mənəvi dəyərlərə malik olduğunu göstərir.

Ekskursiya rəhbəri, ekskursiya zamanı yersiz, savadsız və mövzuya aid olmayan sualları lağa qoymamalı, özünün ağıllı olduğunu nümayiş etdirməməli, təmkinlə, səbrlə cavab verməlidir. Ekskursantlara qarşı ədəbli (takt) olmalı və hər birinə diqqət yetirməlidir.

Temperament – insanın xarici aləmin təsirlərinə həssaslığını biruzə verməsidir.

Temperamentli ekskursiya rəhbəri, emosional ekskursiya yarada bilər. O danışıqda, obyektleri nümayiş etdirəndə bunu həyəcanla, obrazlı ifadə edir və turistləri daha çox cəlb edir.

Ekskursiya rəhbərinin xarici görünüşü mühüm rol oynayır. Təmiz, səliqəli və zövqlə geyinmiş ekskursiya rəhbər, bir şəxsiyyət kimi turistləri cəlb edir, nüfuzunu artırır və ona hörmətlə yanaşırlar.

Ekskursiya rəhbərinin əməyinə incəsənət kimi baxmaq lazımdır. Hər bir sənətdə olduğu kimi, ekskursiya rəhbərinin işində də bir sıra problemlər ola bilər. Buna görə də bu işə yaradıcılıqla yanaşmalı və yeni vəzifələri həll etmək lazımdır. İncəsənətdə və elmdə son söz deilylmədiyi kimi ekskursiya işində də yeni yaradıcılıq imkanları sonsuzdur.

FƏSİL V

EKSKURSIYA RƏHBƏRİNİN NİTQİ

Ekskursiya, bizi əhatə edən aləmi birbaşa əyani surətdə qavramaqdır və ekskursiya rəhbərinin şifahi nitqi və şərhilə olmadan mövcud ola bilməz.

Kinofilmin əsasını səs və nümayiş təşkil etdiyi kimi, ekskursiyada bu əsas elementlər nümayiş etdirmə və danışığıdır.

Ekskursiyada danışığın xüsusiyyətləri bir qayda olaraq görüb qavramağa əsaslanır. Ekskursiya rəhbərinin danışığı, birbaşa göstərilən obyektə bağlı olmalıdır.

Ekskursiya rəhbəri auditoriyaya münasibətdə beş mövqedən çıxış edə bilər.

a) Məlumat verən – qərəzsiz olaraq hər hansı bir hadisəyə münasibət bildirmədən qrupa ümumi məlumatları çatdırır.

b) Şərhi – dinləyicilərə məlum hadisələr haqda məlumat verərkən bu hadisələri yaradan səbəbləri izah edir. Həm də müşahidə olunan obyektlərə bəzi şərh verir.

c) Həmsöhbət – abidələri göstərir, ekskursantların izah olunmuş obyektə münasibətini nəzərə alaraq, maraqlı söhbət yaradır. Bu zaman sual-cavab metodundan istifadə olunur. Dinləyicilərin reaksiyası, sual və cavabları ilə əlaqədar həmsöhbət rolunda çıxış edən ekskursiya rəhbəri əlavə məlumatlar verə bilər.

d) Məsləhətçi – görünən obyektə izah edir və obyektə yaxşı müşahidə etmək haqda məsləhət verir, ekskursantlara lazımı nəticəyə gəlməyə köməklik edir.

e) Emosional lider – obyektləri və onunla bağlı hadisələri təhlil edir, nəzərdən keçirilən problemlərə obyektiv qiymət verir. Ekskursantları həyəcanlandırır, öz əminliyini onlara çatdırır. Müşahidə olunan obyektə və hadisəni dərinləndirən başa düşməyə köməklik edir.

5.1 Şifahi nitq

Ekskursiya rəhbəri peşəkarlığını təkmilləşdirmək və nitq mədəniyyətini artırmaq üçün şifahi nitqin xüsusiyyətlərini bilməlidir.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək, natiqlik sənətinin əsaslarına yiyələnmək deməkdir.

Ekskursiyanın hazırlanması və keçirilməsi zamanı natiqlik sənətinin müxtəlif formalarından istifadə olunur.

1. **Söz və ya nitq** – hər hansı bir mövzuya aid qısa şifahi çıxışıdır. Nitqin bu forması çıxış edəndən giriş hissəyə əsaslanmış nəticələr tələb etmir.

2. **Məruzə** – müəyyən mövzuya aid daha ətraflı çıxış deməkdir. Dinləyicilərin sonrakı müzakirəsinə səbəb olan böyük analitik materialı əhatə edir.

3. **Referat** – elmi faktlar, ədəbi, arxiv və başqa mənbələrin təhlil və xülasəsinə, hər hansı bir elmi işin məlumatına əsaslanan məsələnin qısa şərhidir.

4. **Mühazirə** – hər hansı bir mövzunu şərh edən açıq şifahi çıxış, məlumatı yayma formasıdır. Natiqlik mədəniyyəti istənilən sualı düzgün, ətraflı, dəqiq, maraqlı və inandırıcı izah etmək deməkdir. Bu sənət dərin tarixi köklərə bağlıdır.

Natiqlik sənətinin əsası qədim Yunanıstan və Romada qoyulmuş və yüksək səviyyəyə çatmışdır. Məşhur Roma natiqi və dövlət xadimi Siseron əsl natiq anlayışını belə izah edirdi: «Natiq istənilən məsələni mənalı şəkildə, mükəmməl və incə izah edir və bunu həyata keçirərkən ləyaqətini gözləyir».

Bələliklə natiqlərin qarşısında **ilk** növbədə nitqin məzmunu – işi bilmə, **ikincisi** – daxili forma yəni, mükəmməllik və incəlik, **üçüncüsü**, **xarici forma** – bütün bunları həyata keçirmək məsələləri durur.

a) Daxili nitq – Ekskursiya rəhbəri hər hansı bir maraqlı mövzunun və məsələnin qoyuluşunda, onun həlli üçün özü ilə ünsiyyətdə olmalıdır. Bu ünsiyyətlə, daxili nitqin geniş imkanlarından istifadə etməlidir. Daxili nitqin köməyi

düşünmə prosesi həyata keçirilir və bu zaman köməkçi vasitələr kimi, sxem şəkil və cədvəllərdən istifadə olunur. Daxili nitq insanın əvvəllər aldığı biliklərə əsaslanır.

Ekskursiya rəhbəri, yeni mövzuya hazırlaşma prosesində, daxili nitqdən istifadə edir.

b) **Xarici nitq** – ekskursiya rəhbərinin xarici nitqi iki formada özünü biruzə verir: dialoq və monoloq. Bu formalarından hər birinin öz xüsusiyyətləri var. **Dialoq** ən sadə formadır. İki yaxud bir neçə adamın söhbəti, fikir mübadiləsidir. Bu cür nitqdə hamı fikir bildirmir, çoxları sadəcə söhbətin mənasının onlara aydın olduğunu bildirirlər. Materialın sual-cavab formasında şərh də məhz bu formaya aiddir.

Monoloq – materialın bir nəfər tərəfindən ifadə olunmasıdır. Bu nitqin əsas xüsusiyyəti odur ki, o başqa adamların rəyləri, replikaları və dialoq növünə aid suallarla danışanın sözü kəşilmir. Formasından və mövzusunun asılı olmayaaraq, istənilən ekskursiyada bu danışq növü aparıcı yer tutur. Monoloq dioloqa nisbətən tutumuna görə geniş, quruluşuna görə daha çətindir və daha dəqiq qrammatik tərtibatı var. Ekskursiya rəhbəri ekskursiyaya hazırlaşanda və onu reallaşdırarkən hər iki formadan istifadə edir; əvvəl daxili nitq, sonra xarici nitq istifadə olunur. Bunlar monoloq nitqin xarakterik xüsusiyyətidir.

Əgər xarici nitq özlüyündə artıq hazır, məntiqi və savadlı formalaşmış düşüncənin ifadəsidersə, daxili nitq hazırlıq mərhələsidir. Bu nitq insan beynində özü-özü ilə söhbət zamanı yaranır.

Natiqlik mədəniyyətində natiqin şəxsiyyətinə də böyük fikir verilir. Məşhur Roma natiqlik sənətinin nəzəriyyəçisi və pedoqoqu Kvintilian əbas yerə deməmişdir ki, natiq öz ölkəsinin yaxşı vətəndaşı olmalıdır.

Dinləyici auditoriyası ilə işləyən insanı, canlı sözü yiyələnməyə aparın yol natiqin şifahi nitqin xüsusiyyətlərini dərk etməsindən başlayır.

5.2 Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri

1. Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ilk növbədə, bu nitq tələffüz olunan anda yaranır. Natiqlik sənətində, sənət əsəri öz yaradıcısından ayrılır. Rəssam şəkili çəkib qurtarandan sonra, şəkil rəssamın ixtiyarından çıxıb bilər (alınır, muzeyə verilir və s). Rəssam həyatda olmasa da, onun əsəri qalır. Heykəltaraşın, yazıçının əsərləri, həyatda öz yerini tutur. Lakin elə incəsənət növləri vardır ki, (onlara da ilk növbədə natiqlik sənəti və aktyorluq ustalığı aiddir) sənət əsəri onu yaradandan ayrılır və vəhdət təşkil edir.

Ekskursiyanın aparılması binanın tikintisini xatırladır. Əvvəlcə memar binanın planını hazırlayır, sonra tikinti sahəsinə materiallar gətirilir və bina təcridcən gözümünün önündə ucalır. Elə ekskursiya mövzusu da bu xətt üzrə hazırlanır. Ekskursiya rəhbəri ekskursiyanın planını tərtib edir, materialları hazırlayır, formasını müəyyən edir. Beləliklə, canlı ekskursiya yaranır. Ekskursiya zamanı turistlərlə ünsiyyət yaranan, ekskursiya rəhbəri, sözdən, nitq mədəniyyətindən məharətlə istifadə etməlidir. Gözəl nitqdən turistlər zövq alır və mövzunu diqqətlə dinləyirlər.

Bundan başqa, ekskursiyanın mətni yaxşı hazırlansa da, bədi dillə yazılsa da, yenə ekskursiya keçirilən anda ekskursiya rəhbəri yaradıcılıq göstərməli və improvizasiya¹ etməlidir. İmprovizasiyanı yaradan səbəblər, gündəlik qəzet və jurnal materialları, turistlərin sualları, turist qrupunun ümumi əhval-ruhiyyəsi və onların maraqlarıdır. Təcrübəli ekskursiya rəhbəri improvizasiyadan (hazırlaşmadan nitq söyləmək) ekskursiyada tez-tez istifadə edir. Bu da onun uzun müddət bu işlə məşğul olmasının, mövzunu dərinləndirməsinin, yüksək mədəni səviyyəsinin, turistlər tərəfindən replika və suallara, gözlənilməz və düşünməmiş vəziyyətlərə hazırcavablıq bacarığının nəticəsidir.

¹ İmprovizasiya – hazırlaşmadan nitq söyləmə

2. **Canlı şifahi nitq** – təkrar olunmazdır. Onun gözəlliyi və inandırıcılığı da bundadır. Bir dəfə qədim yunan natiqi Lisiy məhkəmədə müdafiə etdiyi şəxs haqda nitq yazır. Bu nitqi məhkəmədə söyləməli idi. Müştəri nitqi oxuyur və çox razı qalır. Amma bir neçə gündən sonra o, gəlib Lisiyə deyir: «Sənin nitqini nə qədər çox oxuyuramsa, o qədər də az xoşuma gəlir». Lisiy ona cavab verir: Əziz dost, sən unudursan ki, hakim bu nitqi bir dəfə eşidəcək».

Ekskursiya rəhbəri şəhər üzrə ekskursiyanı dəfələrlə keçirməli olur və bu da ona cansıxıcı görünə bilər. Amma o unutmamalıdır ki, turistlər bu nitqi bir dəfə eşidəcəklər.

3. Şifahi nitq həmişə müəyyən dinləyiciyə nəzərdə tutulmalıdır. O məktub kimidir, müəyyən ünvanı vardır. Hərdən elə olur ki, eyni mövzudan olan ekskursiya bir auditoriyada yaxşı, digərində pis alınır və ya ekskursiya, auditoriyanın spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmadan keçirilir. Buna görə ekskursiya rəhbərinin əsas vəzifəsi təkcə ekskursiyayı keçirmək deyil, turistlərə onun məğzini başa sala bilməsidir. Bu cür ekskursiyalar təşkil etmək, ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığının əsas göstəricisidir.

4. Natiqlik sənətində hazırcavablıq, verilən suala və ya replikaya ağılla cavab vermək böyük rol oynayır. Bu da şifahi nitqə aid olan xüsusiyyətdir. Məsələn, namütənasib ayaqları olan Avraam Linkolndan soruşurlar ki, «insanın ayağı hansı uzunluqda olmalıdır?» – «Elə olmalıdır ki, döşəməyə çatsın» - deyər cavab vermişdir.

5. Natiqlik sənətinin növbəti xüsusiyyəti, mətni eşitmə üçün uyğunlaşdırma bacarığıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, oxumaq üçün nəzərdə tutulan mətn, çox zaman eşitmə üçün çətin olur. Ola bilər ki, ekskursiya mətnində hər şey yaxşıdır, amma ekskursiya rəhbərinin nitqi uyğun gəlmir. Ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığı kitab dilini nitqə uyğunlaşdırmaq bacarığında üzə çıxır.

6. Bəzən ekskursiyanın müddəti və vaxtı yersiz uzadılır. Ekskursiyanın müddətinin uzanması, yolun uzanması kimi

turisti yorur. Buna görə mövzudan ikinci dərəcəli məsələləri ixtisara salmaq və əsas məğzini turistlərə çatdırmaq lazımdır. Qədim Yunanıstanın Lakonika əyalətində əhali qısa danışmağı xoşlayırdı və biz də onların nitqini xatırlayaraq «lakonik nitq» ifadəsini işlədirik. Bir dəfə onlara Samosa adasından qonaqlar gəlir və uzun bir nitq söyləyirlər. Bu cür nitqə öyrəşməyən lakonikalılar yorulurlar. Cavab vermək lazım gəldikdə onlardan biri deyir: «Öncə danışdığınızı unutmuşuq, çünki bu çox əvvəl olmuşdu. Nitqinizin sonu isə bizə anlaşılmazdı, çünki əvvəlini unutmuşuq». Təəssüf ki, uzun müddətli ekskursiya zamanı belə hallara rast gəlirik.

7. Şifahi nitqin növbəti xüsusiyyəti nitq öz çıxışında olan bütün rənglərdən, yəni şifahi nitqin bütün zənginliklərindən düzgün istifadə etmə bacarığıdır. Şifahi nitq öz imkanlarına görə yazılı nitqdən daha zəngindir. Heç zaman canlı nitqdə deyər biləcəklərinizi yazıda çatdırma bilməzsiniz. Buna görə də Bernard Şou bu sözləri deyəndə yanılmamışdır: ««hə» deməyin də 50 yolu var, «yox» deməyin də. Bu sözləri yazmağın isə yalnız bir yolu var». Nifrət ifadə edən kəskin səs, jest, nitqi təhqir kimi ifadə edə bilər. Ekskursiya işinin effektivliyini artırmaq məqsədiylə nitq mədəniyyətinə yiyələnmək, şifahi nitqin xüsusiyyətlərini bilmək kifayət deyil. Nitqin dinləmə və seyr etmə elementlərindən də istifadə etməyi öyrənmək lazımdır.

5.3 Nitqin dinləmə elementləri

Yaxşı səs yalnız müğənni və nitq üçün deyil, həmçinin ekskursiya rəhbəri üçün də vacibdir. Güclü və gözəl səslə ekskursiya rəhbərlərini dinləmək, asta və xırıltılı səsə malik ekskursiya rəhbərini dinləməkdən daha xoş və asandır.

İntonasiya (latınca yüksək səslə tələffüz etmək) – bu nitqin ritmik və ahəngdar tərəfidir. Onun avazı səsən qalxması və enməsi yolu ilə əmələ gəlir. İntonasiya və yaxud avaz sözlərə emosional çalar verir, danışanın hisslərini.

obyektə olan münasibətini əks etdirir. Ekskursiya rəhbəri təntənəli hadisələrdən, uğurlardan danışanda avazı məğrur, təntənəli, sevincli ola bilər. Xoşagəlməz və ya cinayətkar faktlara münasibət bildirəndə hirsli, insanların əzablarından, qaytarılmaz itkilərdən danışanda isə qəmli ola bilər.

Ekskursiya rəhbəri xüsusi olaraq öz ekskursiyasını, intonasiasını düzgün ifadə etmək üzərində çalışmalıdır. Bu halda turistlərin qıcıqlanmasına səbəb ola biləcək öyüd və ibrətverici ifadələr tamamilə yolverilməzdir.

Şifahi nitqdə məntiqi vurğudan məharətlə istifadə etmək lazımdır. Bu, qrammatik vurğudan – sözdə hecanın seçilməsindən – fərqli olaraq, cümlədə sözün xüsusi vurğuyla deyilməsidir. K.S.Stanislavski məntiqi vurğunu şifahi nitqin «şəhadət barmağı» adlandırır. Bəzən cümlənin mənası vurğudan asılı olur. Məntiqi vurğunun olmaması nitqin gözəlliyini və mənasını azaldır. Şifahi nitqdə avaza və ahəngə, başqa sözlə desək, şifahi nitqin qavranılmasını asanlaşdıran üsullara xüsusi diqqət vermək lazımdır. Turistlərin mənimsəməsi üçün asan olan avazla, yəni sakit və ahəngli danışmaq daha yaxşıdır.

Ekskursiya rəhbərinin turistlərin nəzərinə çatdırmaq istədiyi önəmli və əsas məsələləri yavaş deməsi, hərdən isə təkrar etməsi məsləhətdir. Az əhəmiyyətli məlumatları isə sürətlə də demək olar. Ekskursiya rəhbərinin ahəng tempi mətnin məzmunundan asılıdır. Onlar ekskursiya zamanı bir neçə dəfə dəyişə bilər – sürətlənə və ya zəifləyə bilər. Yavaş sürət turistləri yorur. Deyilən sözlər arasındakı böyük fasilələr effektivliyi aşağı salan «informasiya boşluğu» yaradır. Xüsusilə də «ee» və yaxud «mm» kimi səslərlə doldurulmuş «informasiya boşluqları» xoş deyil. Təkrar olunan bu cür səslər turistləri əsəbləşdirir. Bu da ekskursantların ekskursiya rəhbərinə münasibətdə təsirini göstərir.

Xoş sürətli, fasiləsiz nitq «çərənləməni» xatırladır və o da çətin qavranılır. Bundan başqa bu cür hallarda turistlərdə belə bir səhv təsəvvür yarana bilər ki, ekskursiya

rəhbəri hansısa səbəbə görə çox tələsir və tez bir zamanda turistlərdən «canını» qurtarmaq istəyir. Lakin tamamilə eyni monotonluq turistləri yorur. Nitqin nəbz insan nəbzindən fərqli olaraq müntəzəm olanda yaxşı olmur.

Ekskursiyada yaxşı diksiyanın böyük əhəmiyyəti var. Yaxşı diksiya, hər bir hərfi (sait və samiti) ayrılıqda aydın və dəqiq ifadə etməkdir (həmçinin bütöv sözü və cümləni)

Ekskursiyada pauza (fasilə) mühümdür. Pauza, nitqin müvəqqəti saxlanması, susmaq deməkdir. Eyni cümlənin fasilələrdən asılı olaraq müxtəlif mənaları ola bilər. Fasilələr məntiqi və psixoloji olur. Ekskursiyanın əvvəlində pauza zəruridir. Avtobusa daxil olanda, ekskursiya rəhbəri bir az pauza saxlamalı, fikrini cəmləşdirməli, turistlərə sakitləşmək imkanı verməlidir ki, qarşılıqlı tanışlıq olsun və ekskursiyanı turistlər dinləməyə hazırlaşsınlar. Bu məntiqi fasilədir. Məntiqi fasiləni ekskursiya rəhbərinin fikirlərindən, çıxardığı nəticələrdən əvvəl və sonra etmək daha məqsədəuyğundur. Bu ekskursiyanın quruluşuna dəqiqlik verir, qavramanı asanlaşdırır və nitqi daha aydın edir. Məntiqi fasilə diqqəti cəlb etdirir. Bir bölmədən digərinə, bir sualdan digər suala keçidi nəzərə çarpdırır. Psixoloji fasilə ekskursiya rəhbərinin həyəcanından yarana bilər. Hərdən psixoloji fasilə bütün sözlərdən güclü ola bilər. Məsələn: «Şəhidlər Xiyabanı»nda şəhidlərin məzarı qarşısında pauza (fasilə) susmaq çox mənalı və düşündürücüdür.

Fasilə və söz qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlamalıdır.

Məşhur teatr xadimi K.S.Stanislavski deyirdi ki, nitq fasiləli olmalıdır.

5.4 Nitqin görmə elementləri

Şifahi nitq ilk növbədə eşitmə vasitəsi ilə dərk olunur. Amma görmə elementlərinə (mimika, jest, avtobusda və ekskursiya apararkən ekskursiya rəhbərinin duruş vəziyyəti) də fikir vermək lazımdır. Nitqdə görmə elementləri

olmayanda, o zəif olur. Buna görə ekskursiya zamanı ekskursiya rəhbərinin danışıqına qulaq asanda turistlər ekskursiya rəhbərinin üz cizgilərini, jestlərini, duruş vəziyyətini görməlidirlər.

Şifahi nitqin elementlərindən biri də **jestlərdir**. Jest süni yox, təbii olmalıdır. Yaxşı jest, nitqi canlandırır. Əgər jestlər cümlənin və müəyyən sözlərin mənasına uyğun gəlicə, bu halda onlar intonasiya ilə birlikdə dinləyicilərin şüuruna təsir edərək nitqi qavramağa kömək edir. Belə deyirlər: «Əl ürəyin ömrü ilə hərəkət edir, ürək susursa əl hərəkət etmir». Əgər jestlərə ehtiyac yoxdursa, yaxşısı budur onlardan heç istifadə olunmasın. Çünki süni hərəkətlər həmişə pis alınır. Ekskursiya rəhbəri jestlərdən istifadə edərkən, turistlərin temperamentlərini də nəzərə almalıdır. Məsələn: Çox temperamentli italyanlarla işləyərkən jestlər tamamilə uyğundur. Əgər ekskursiya rəhbəri təmkinli isveçlərə işləyirsə artıq jestlərdən istifadə yolverilməzdir. Jestin əsas xüsusiyyəti odur ki, ekskursiya zamanı o, şifahi nitqlə deyil, nümayiş olunan obyektlərin göstərilməsilə bağlıdır.

Obyekti göstərəkən istifadə olunan jestlər əvvəlcədən düşünülməlidir, yoxsa ekskursiya bitmiş hesab oluna bilməz. Jestlər nitqə «rəng» verir və hər bir ekskursiya rəhbəri jestlərin elementar təsnifatını bilməli və bundan ekskursiyada istifadə etməlidir.

Mimika – sözün mənasını gücləndirir və yaxud zəiflədir. Mimika da jest kimi təbii olmalıdır. Ekskursiyada, həyatda olduğu kimi təbii olmaq lazımdır. Sifətin təbii ifadəsi turistlərin, ekskursiya rəhbərinə etibarını artırır. Etinasız sima isə turistlərə pis təsir edə bilər. Elə ekskursiya rəhbəri var ki, ekskursiyanı çox yaxşı təşkil edir, amma xoşagəlməz davranışları var. Məsələn: bəzi ekskursiya rəhbərlərinin üzündə süni gülüş olur. Hətta çox qəmli və faciəvi hadisə danışanda gülümsəyirlər. Bəzən bu onların özündən asılı olur.

Ekskursiya rəhbərinin ekskursiya apararkən, onun duruşu mühüm bir elementdir. Turistlər qarşısında oturmaq

dansa ayaq üstə durmaq yaxşıdır. **Birincisi**, ekskursiya rəhbəri ayaq üstə durarkən dinləyicilərə hörmətini nümayiş etdirir. **İkincisi**, yaxşı çıxış etmək üçün lazım olan şərait yaranır. **Üçüncüsü**, ayaq üstə durarkən, nitq üçün vacib olan tənəffüsü idarə etmək asandır. **Sonuncusu**, ekskursiya rəhbəri ayaq üstə olanda jestlərdən, mimikalardan daha asan istifadə edə bilər və duruşunu daha asan dəyişə bilər.

Ekskursiya rəhbəri mikrofonlardan yaxşı istifadə edə bilməlidir və mikrofonu müəyyən məsafədə saxlamalıdır. Ekskursiya rəhbərləri, ekskursiyalarda natiqlik məharətindən düzgün və dolğun istifadə etməlidirlər. Çünki o ictimai-siyasi həyatda inandırıcı və tərbiyəedici vasitədir.

FƏSİL VI

EKSKURSIYANIN HAZIRLANMASI

Ekskursiyanın hazırlanması həm ekskursiya işinin təşkilatçılarından, həm də ekskursiya rəhbərlərindən yaradıcılıq tələb edən bir prosesdir. Bu özündə iki mərhələni birləşdirir.

1. Ekskursiya mövzusunun hazırlanması.

2. Verilmiş mövzu üzrə ekskursiya aparılmasına rəhbərin hazırlanması.

Yeni ekskursiyanın hazırlanması yaradıcı qrupa tapşırılır. Mövzunun çətinliyindən asılı olaraq 3-7 nəfər, bəzən isə daha çox ekskursiya işi ilə məşğul olan işçilər daxil olur. Yeni ekskursiyanın hazırlanması tapşırığını ekskursiya və ya turist müəssisəsinin rəhbəri verir.

Ekskursiya hazırlayan yaradıcı qrupun hər bir üzvü ekskursiyanın yarım mövzularından birini hazırlayır, material toplayır, baxış obyektini seçir və aydınlaşdırır.

Lazımi material toplandıqdan və göstəriləcək obyektlər müəyyənlədikdən sonra, mətn tərtib olunur və metodik hazırlıq görülür.

Yaradıcı qrupun rəhbəri bütün mətnləri cəmləşdirir və redaktə edir.

Daha sonra ekskursiyanın marşrutu və quruluşu (giriş, əsas hissə və son söz) işlənib hazırlanır, daha məqsədyönlü metodiki üsul seçilir.

Ekskursiyanın hazırlanmasının mərhələləri:

- Ekskursiyanın məqsədini müəyyənləşdirmək;
- Mövzunu seçmək;
- Seçilmiş mövzuya aid ədəbiyyat siyahısını tərtib etmək və obyektləri öyrənmək;
- Ekskursiya marşrutunu tərtib etmək;
- Ekskursiya mətnini hazırlamaq;
- Ekskursiya rəhbərinin «çantası»nı hazırlamaq;

- Metodiki üsullar seçmək;
- Mətn və metodiki işləməni yekunlaşdırmaq;
- Ekskursiyanı qəbul etmək;
- Ekskursiyanı təsdiq etmək.

6.1 Ekskursiya mövzunu, məqsədini müəyyən etmək

Ekskursiyanın hazırlanması onun məqsədinin müəyyən edilməsindən başlayır. Tarixi və mədəniyyət abidələrinin göstərilməsi, bu obyektlərlə bağlı hadisələr haqda ekskursiya rəhbərinin şərhli müəyyən bir məqsədə xidmət etməlidir. Ekskursiya məqsədə xidmət edir, məsələn, yerli əhali üçün ekskursiya keçirilsə, ekskursiyanın məqsədi təkcə tarixi obyektlər haqqında məlumat vermək deyil, həmçinin, əhalidə vətənpərvərlik hissinin təbliği, vətənə məhəbbət və onlarda erməni təcavüzkarlarına qarşı nifrət və lazım olarsa hər an döyüşə hazırlıq hissinin oyatılmasıdır.

Bir ekskursiyanın bir neçə məqsədi ola bilər. Ekskursiyanın məqsədini onun vəzifəsi ilə qarışdırmaq lazım deyil. Ekskursiyanın vəzifəsi müəyyən həddə çərçivədədir. Məsələn, şəhər üzrə icmal ekskursiyanın vəzifəsi, şəhərin keçmiş və indiki tarixi haqqında şərhdir. Bu danışıq (şərh) məqsəd deyil, ancaq ekskursiyanın vəzifələrindən biridir, və yaxud istehsalat ekskursiyasında iş prosesinin göstərilməsi məqsəd deyil. Bunlar yalnız ekskursiyanın vəzifələrindən biridir. İstehsalat ekskursiyasının məqsədi turist və ekskursantlarda bu istehsalata, sənətə və əməyə məhəbbət və istək formalaşdırmaqdır.

Məqsədin dəqiq formalaşdırılması ekskursiyanın istiqamətini müəyyənləşdirir və onun mövzunu daha dəqiq anlatmağa kömək edir.

6.2 Mövzuların seçilməsi

Hər bir ekskursiyanın mövzusu olur. Nümayiş etdirilən

obyektlər, onların təhlili ekskursiyanın mövzusunda öz əksini tapır. Ekskursiya mövzusunun düzgün seçilməsi, onun məzmununa həlledici təsir göstərir. Həm tematik, həm də icmal ekskursiyalarda mövzu mühüm yer tutur. Məsələn, «Naftalan-kurort» ekskursiyası. Lakin ekskursiyanın mövzusunun onun adı ilə qarışdırmaq olmaz. Eyni mövzulu ekskursiyanın bir neçə adı ola bilər. Bu turistlərin tərkibindən və ekskursiyanın vəzifələrindən asılıdır. Məsələn, «Bakı – Azərbaycanın paytaxtıdır» mövzulu ekskursiyanın bir neçə adı ola bilər: «Gələcəyə addımlayan şəhər», «Bakı və bakiylər», «Bakının işiqləri» (axşam variantı) və s. Ekskursiyaya parlaq və cəlbedici ad vermək çox vacibdir.

Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, ekskursiyanın adı həm mövzunu əks etdirsən, həm də turistlər üçün kifayət qədər cəlbedici olsun. Standart (şablon) adlardan istifadə etmək məqsədsüyük deyil. Bu ilk növbədə icmal ekskursiyalara aiddir.

Ekskursiyaların tematikasını daim genişləndirmək ekskursiya işinin qanunauyğun prosesidir. Müxtəlif mövzularda ekskursiyaların olması, müxtəlif tərkibli turist və ekskursant qruplarına ekskursiya xidməti göstərmək üçün imkan yaradır.

Elə ekskursiya mövzuları seçib hazırlamaq lazımdır ki, istənilən auditoriya ona maraq göstərsin və bu ekskursiyalara tələbat olsun.

6.3 Mövzuya aid ədəbiyyat siyahısının tərtibi

Ekskursiya hazırlanarkən mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyat siyahısının tərtibi yaradıcı qrupun üzvlərindən birinə tapşırıılır. Siyahıda mövzuya aid materialları əhatə edən kitab və kitabçalar, əlavə mənbə kimi qəzet və jurnallarda dərc olunan məqalələr və s. göstərmək olar. Siyahını tam, dolğun təmin etmək üçün, kitabxanada kataloqlardan sistemli şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Sistematik kataloq lazım olan elm sahəsinə aid kitab və ya kitabçanı tapmağa kömək edir. Kataloqda açar isə

kitabxananın əlifba-mövzu göstəricisidir.

Ümumiyyətlə, ekskursiyanın mövzusu üzrə ədəbiyyat siyahısı çox böyük olmamalıdır. Ədəbiyyat siyahısı bir neçə nüsxədə çoxaldılır və yaradıcı qrupun üzvlərinə paylanılır.

Əgər gələcəkdə müxtəlif əhali qrupları üçün eyni mövzulu bir neçə variantda ekskursiya nəzərdə tutulursa, ədəbiyyat siyahısı iki variantda hazırlanmalıdır. Biri qısa formada, ekskursiya mətninə əlavə oluna bilər, digəri, geniş formada ekskursiya materiallarına əlavə kimi metodik kabinetdə saxlanılır. İkinci variant lazım olanda mətnə başqa materiallar əlavə etmək imkanını verir.

Mövzu üzrə ədəbiyyat siyahısının tərtibi və digər materialların mənbələrinin göstərilməsi ilə ilkin işin birinci hissəsi başa çatır.

6.4 Ekskursiya obyektlərinin seçilməsi və öyrənilməsi

Ekskursiya obyektlərinin seçilməsi mühüm məsələdir. Bu obyektlər turistlərin görmə qavrayışlarının əsasını təşkil edir. Nümayiş əsasında ekskursiya rəhbərinin nitqi formalaşır, mühakimələr və şərhlər aparılır.

Ekskursiya zamanı obyekt kimi aşağıdakılardan istifadə oluna bilər:

- Tarixi hadisələrlə bağlı xatirə yerləri;
- Binalar və tikililər, həmçinin qalalar və körpülər;
- Xatirə və memorial lövhələr;
- Təbii obyektlər: çaylar, göllər, parklar, qoruqlar;
- Memarlıq və şəhərsalma abidələri, texniki tikililər.

Obyekt seçimində onun yerləşdiyi yer, əsas meyar kimi ekskursiya mövzusunun açılmasında mühüm rol oynayır. Nümayiş edilən obyektlərin sayı düzgün müəyyən edilməlidir. 4 akademik saat üçün 15-30 obyekt seçilir ki, onun da 8-10 əsas, qalanları əlavə sayılır. Əsas obyektlərdə avtobus dayanacağı nəzərdə tutulur. Əsas obyektlərin bir hissəsinə,

avtobusdan çıxmaqla, digər hissəsinə isə avtobusdan baxılır.

Hər bir obyektə metodik şöbədə pasport və ya kart tərtib olunur. Şəhər ərazisində yerləşən bütün obyektlərə kartoçka tərtib olunmalıdır. Bu yeni mövzuların hazırlanmasını asanlaşdırır və müxtəlif mövzulu ekskursiyalarda eyni obyektlərin istifadəsinə imkan verir.

Ekskursiya kartoçkasına geniş xarakterizə olunmuş obyekt haqda qısa məlumatlar daxil edilir. Bu məlumatlar aşağıdakılardır:

1. Ekskursiya obyektlərinin adı;
2. Abidə ilə bağlı tarixi hadisələr və onun vaxtı;
3. Obyektin yerləşdiyi yer, poçt ünvanı;
4. Yarandığı tarix (inşası və açılış tarixi);
5. Müəlliflərin adı, soyadı (memarlıq, heykəltəraşlıq və rəsamslıq əsərləri);
6. Obyektin təyinatı, müasir dövrdə necə istifadə edilir;
7. Obyektin nəzərə çarpan əlamətləri, stili, səciyyə;
8. Obyektin tarixi;
9. Abidənin dövlət tərəfindən qorunması;
10. Abidədə memorial lövhənin olub-olmaması (onun mətni);
11. Abidə və onunla bağlı hadisələr əks olunan ədəbiyyat;
12. Obyekt hansı ekskursiyalarda istifadə olmasın;
13. Kartoçkanın tərtib olunma tarixi, tərtibatçının soyadı və vəzifəsi.

6.5 Ekskursiya marşrutunun tərtibi

Ekskursiyanın marşrutu – ekskursiya qrupunun getdiyi yoldur. Marşrut obyektlərin göstərilmə ardıcılığını müəyyənləşdirir. Marşrut elə tərtib olunmalıdır ki, obyektlərin göstərilməsi məntiqli ardıcılıqla aparılsın və mövzunun tam açılması üçün bu obyektlərin nümayişi təmin olunsun. Marşrutun tərtib olunmasının 3 variantı məlumdur: xrono-

loji, tematik və tematik xronoloji.

Yaxşı olar ki, marşrutda obyektlər bir-birinə nə çox uzaq, nə də çox yaxın yerləşsin. Avtobusla ekskursiya zamanı bir obyektə digərinə getmək 10-15 dəqiqədən çox olmamalıdır. Uzun fasilələr ekskursiyanın ritmini (ahəngini) pozur. Marşrutda eyni yerdən hissəsindən (küçə, meydan, şosse) təkrar keçmək məqsəduyğun deyil.

Mövzudan asılı olaraq, ekskursiyada obyektlər 2 cür olur: əsas və əlavə. Əsas obyektlər daha dərin və əsaslı surətdə təhlil edilir. Hər bir əsas obyektə metodiki hazırlığa görə qrupun avtobusdan çıxışı nəzərdə tutulur.

Marşrutu ətraflı gəzib obyektlərin yerini təyin etmək

Bu ekskursiyanın hazırlanmasında əsas mərhələlərdən biridir. Marşrutun keçdiyi küçə və meydanlarda obyektlərin yerləşdiyi yerlər, avtobusun dayanacaq yerləri dəqiqləşdirilir. Bu zaman avtobusun obyektə və ya dayanacağına yaxınlaşması müəyyənləşdirilir və dəqiqləşdirilir, müxtəlif metodiki üsullar və imkanlar yoxlanılır, obyektə baxmaq üçün əlverişli nöqtələr müəyyən edilir. Ətraflı gəzib obyektlərin yerini təyin edən zaman, mövzu üzrə ekskursiyanın marşrutunun sxem-xəritəsini də tərtib etmək mümkündür. Bu sxem-xəritənin surətləri çoxaldılır və ekskursiya rəhbərlərinə paylanılır.

6.6 Ekskursiya mətninin hazırlanması

Ekskursiya mətninin hazırlanması, ekskursiyanın yaranması mərhələlərindən biridir.

İki cür ekskursiya mətni mövcuddur: nümunəvi və fərdi mətnlər.

Nümunəvi mətn, yaradıcı qrup tərəfindən tərtib olunur. Ekskursiya rəhbərinin marşrutda apardığı ekskursiya, nümunəvi mətnlə yoxlanılır.

Nümunəvi mətn, ekskursiya hazırlayan və ekskursiya

aparan rəhbərlər üçün məcburi sənəddir.

Fərdi mətn-danışıq üçündür və burada material, ekskursiya rəhbəri onun üçün münasib formada ifadə edir.

Fərdi mətn, onun müəllifinə aid olan fərdi xüsusiyyətləri əks etdirir.

Bütün ekskursiya mətnlərinin quruluşu eynidir və iki hissədən ibarətdir.

a) qrupun ekskursiya rəhbəri, avtobusun sürücüsü ilə tanışlığı;

b) ekskursiyanın marşrutu, müddəti və ekskursiyanın son obyektinə haqda qısa məlumat.

Giriş sözlünə ayrılan vaxt bir neçə dəqiqə olur və bu zaman ekskursiya rəhbəri turistlərin diqqətini cəlb etməlidir, çünki ekskursiyanın uğuru bundan asılıdır.

Ekskursiyanın mövzusunun əsas hissəsi obyektlərin nümayişi və onları şərh etməkdən ibarətdir.

Ekskursiyanın sonluğu onu yekunlaşdırır. Burada ekskursiya rəhbəri turistlərin aldığı təəssüratları cəmləyir və əsas məqamları bir daha nəzərə çatdırır.

Məntiqi keçidlər xüsusi xarakter daşımayan, lakin bir yarımla mövzudan o birinə keçmək üçün vacib elementdir və məntiqi söz körpüsü yaradır. Məntiqi keçidin davam etmə müddəti 1-2 dəqiqədən çox olmamalıdır.

Ekskursiya rəhbərinin «çantası»nın hazırlanması

Ekskursiya rəhbərinin «çantası» – metodist və ya yarıdanı qrup tərəfindən, mövzu üzrə əvvəlcədən hazırlanmış və ekskursiya rəhbərinə verilmiş əyani vəsaitdir. «Çanta»dakı materiallar ekskursiya obyektlərini daha yaxşı izah etmək üçün nəzərdə tutulur. Məsələn, turistlərə, hər hansı səbəblə əlaqədar bizim dövrə qədər gəlib çatmayan binanın şəkli göstərilir. «Çanta»da həmçinin xəritə, sxem, şəkil və digər sənədlərin surəti ola bilər. Bütün bu vəsaitlər ekskursiya mövzusunun daha aydın və dolğun aparılmasına yardım

edir.

6.7 Metodiki üsulların seçilməsi və metodiki işləmənin tərtibi

Düzgün seçilmiş metodik üsul ekskursiyanın məzmununu turistlərə daha yaxşı çatdırmağa kömək edir. Bu və ya başqa metodiki üsulun seçimi heç də əsassız iş deyil. Onu müxtəlif şəraitə görə seçirlər. Məsələn, tarix və mədəniyyət abidəsi hansı səviyyədə və nə dərəcədə qorunub saxlanılır.

Metodiki işləmə ekskursiyanı keçirmək üçün məcburi sənəd hesab olunur. Onsuz ekskursiya təşkil olunmur. Metodiki işləmə hər bir ekskursiya mövzusunun tərtib olunur. Metodiki işləməyə artıq seçilmiş və ekskursiyanın marşrutuna daxil edilmiş obyektlərə necə baxış keçirilməsi haqda tövsiyələr daxil olunur.

Metodiki işləmə – hazırlanan ekskursiyanın metodiki əsasını müəyyən edir və onun yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən sənəddir.

Metodiki işləmədə ekskursiyanın məqsədi və mövzusu müəyyənləşdirilir, obyektlər sadalanır, ekskursiyanın və onun ayrı-ayrı hissələrinin davam etmə müddəti göstərilir.

Metodiki işləmə də ekskursiyanın mətni kimi giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olur. İşləmədə giriş və sonluq əsas hissənin materialından əvvəl və sonra olur.

Metodiki işləmənin əsas hissəsi aşağıdakı cədvəl üzrə hazırlanır:

Ekskursiyanın marşrutu	Dayanaqlar	Göstərmə obyektləri	Ekskursiyanın müddəti	Yarım mövzuların adı və əsas sualların siyahısı	Təşkilatı göstərişlər	Metodiki göstərişlər

Metodiki işləmənin bütün sütunları ekskursiyanın uğurlu təşkil olunması üçün lazımı materialları əks etdirir. Bununla işləmənin ölçüsü müəyyən olunur. O, 6-12 yazılmış vərəqdən (a4) artıq olmamalıdır. Onun həcmi mövzudan və ekskursiyanın davam etmə müddətindən asılıdır.

«Ekskursiyanın marşrutu» sütununda ekskursiya qrupunun keçdiyi küçələr, dəngələr, parklar, meydanlar yazılır. Burada bəzi açıqlamalar da verilir. Məsələn: «Bakı-Azərbaycanın paytaxtıdır» ekskursiyasında «ekskursiyanın marşrutu» sütununda onun əhatə etdiyi bir hissə yazılır.

«Azadlıq» meydanı – Üzeyir Hacıbəyov küçəsi

«Dayanacaq» sütununda avtobus və ya piyada qrupunun obyektləri görmə və onlar haqqında şərhini dinləmək üçün edilən dayanacaqların yerləri yazılır.

«Göstərmə obyektləri» sütununda qrupa göstərilən tarixi və mədəniyyət abidələrinin, ekskursiya obyektlərinin (əsas və əlavə) adları yazılır.

«Ekskursiyanın müddəti» sütununda verilmiş dayanacaqdakı obyektləri göstərmə və qrupun növbəti dayanacağına getməsi üçün lazım olan vaxt göstərilir.

«Yarım mövzuların adı və əsas sualların siyahısı» sütununda müəyyən dayanacaqda və ya obyektin göstərilməsində izah olunan yarım mövzular yazılır.

«Təşkilati göstərişlər» sütununda ekskursiya qrupunun hərəkəti, sanitariya-gigiyenik qaydaların gözlənilməsi, ekskursantların təhlükəsizliyi, yangından mühafizə qaydaları, xatirə yerləri və tarixi-mədəni abidələrin yanında davranış haqqında məsləhətlər yazılır.

«Metodiki göstərişlər» sütununda ekskursiya rəhbərinin göstərdiyi zaman diqqət verməsi lazım olan obyektin hissələri və detalları, onların təhlili ardıcılıqla yazılır. Hansı nöqtələrdə və günün hansı hissəsində ekskursiya obyektlərinin göstərilməsinin daha əlverişli olması qeyd edilir.

«Ekskursiya rəhbərinin «çantası»nın istifadəsi haqqında

məsləhətlər verilir. Metodiki işləmə yaradıcı qrup və metodist tərəfindən hazırlanır. Metodiki işləmə düzgün formalaşdırılmalıdır. Onun titulları vərəqdə bunları göstərmək vacibdir:

- Təşkilatın adı;
- Ekskursiyanın mövzusu;
- Ekskursiyanın növü (piyada, avtobus, gəmi, muzey, istehsalat);
- Ekskursiyanın davam etmə müddəti akademik saatlarla;
- Ekskursantların tərkibi (yaşlılar, məktəblilər);
- Metodiki hazırlığı tərtib edən soyadı, vəzifəsi və ixtisası;
- Təşkilat rəhbəri tərəfindən təsdiq olunma tarixi.

6.8 Ekskursiyanın qəbul olunması

Ekskursiyanın mətninə, metodiki hazırlığa, ekskursiya rəhbərinin «çantası»na və marşrutun xəritəsinə müsbət rəy verildikdən sonra ekskursiyanın qəbul olunma tarixi müəyyənləşdirilir.

Ekskursiyanın qəbulunda tədris müəssisəsinin rəhbəri, metodist və ekskursiyanın müəllifləri iştirak etməlidirlər.

Ekskursiyanı qəbul edən iştirakçılar metodiki işləmə, ekskursiyanın mətni, obyektlərin kartoçkaları (pasportlar), ekskursiya rəhbərinin «çantası»nın tərkibi, istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısı ilə mütləq tanış olmalıdırlar.

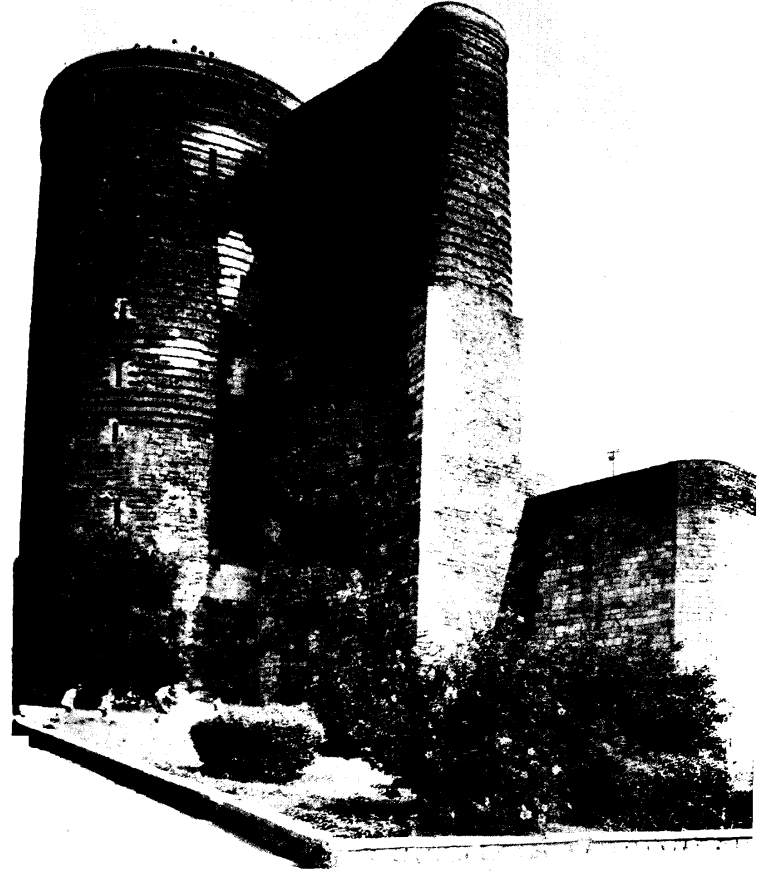
Ekskursiyanın sonunda onun müzakirəsi keçirilir. Bundan sonra yeni ekskursiyanın reklamı təşkil olunur və sifarişçilərlə müqavilə bağlanılır. Eyni zamanda ekskursiya rəhbərinin hazırlanması işi də aparılır. Bununla yanaşı həm yeni başlayan, həm də artıq fəaliyyət göstərən ekskursiya rəhbəri üçün yeni mövzu hazırlayarkən material toplamaq, ilkin mənbələrin öyrənilməsi, muzeylərin fondları və ekspozisiyalar ilə tanışlıq, ekskursiya obyektlərinin öyrənilməsi, marşrutu gəzib və obyektlərin yerinin təyin edilməsi, fərdi ekskursiya mətninin hazırlanması, sınaq ekskursiyanın

keçirilməsi məcburi olur.

Yeni ekskursiyanın keçirilməsi, yaradıcı qrupun üzvü olan ilk ekskursiya rəhbərinə tapşırılır. Bu mövzunu öyrənən mənimsəyən digər ekskursiya rəhbərlərindən, ekskursiya imtahanı ümumi şəkildə qəbul olunur. Onlardan hər biri sınaq ekskursiyası (maarşrutda imtahan ekskursiyası) keçirir və təqdim olunan mətnə, ekskursiyanın dinlənilməsinə müsbət rəy verildikdən sonra ekskursiyanın keçirilməsinə icazə verilir.

Ekskursiya rəhbəri kursunu bitirənlər üçün işin son mərhələsi sınaq ekskursiyasıdır. Sınaq ekskursiyasından əvvəl metodist və ya təcrübəli ekskursiya rəhbəri fərdi mətni yoxlayır.

Fərdi mətn və ekskursiyanın dinlənilməsi haqda müsbət yazılı rəy əsasında tədris müəssisəsinin rəhbəri, ekskursiya rəhbərinin müəyyən mövzu üzrə ekskursiya keçirilməsinə qərar verir.

Qız qalası. Bakı şəhəri.

FƏSİL VII

EKSKURSIYANIN KEÇİRİLMƏSİ

Ekskursiya işi ilə məşğul olan metodistlərin fikrincə yaxşı hazırlanmış ekskursiya heç vaxt pis keçirilə bilməz. Ümumiyyətlə, bu fikir düzdür, lakin bir əsas məsələni nəzərə almaq lazımdır ki, yaxşı hazırlanmış ekskursiya o zaman uğurlu keçirilə bilər ki, ekskursiya rəhbəri marşrutun tam məzmununu bilsin və obyektləri nümayiş etdirərkən metodiki üsullardan düzgün istifadə etsin. Ekskursiya rəhbəri ekskursiya metodikasını mükəmməl bilməlidir və hansı obyektləri seçmək, necə nümayiş etdirmək, hər obyektə nə qədər vaxt ayırmaq və nə deməyi müəyyən etməlidir.

Ekskursiya metodikası ümumi və xüsusi metodikaya bölünür. Ümumi metodika hər hansı bir ekskursiyada tətbiq edilə bilən, obyektlərin göstərilməsi və onlar haqqında danışılmasının metodiki üsullar sistemidir.

Xüsusi metodika isə təyin edilmiş təsnifata uyğun olaraq hər hansı bir müəyyən edilmiş növ və ya qrup ekskursiyalarında istifadə olunan metodiki üsullardır.

Ekskursiya metodikasında iki üsul mövcuddur. Bunlar: istənilən ekskursiya obyektlərini göstərərək və onlar haqqında danışarkən istifadə olunan üsullardır.

Hər hansı dəqiq müəyyən edilmiş obyektləri göstərəkən istifadə olunan üsullar.

7.1 Obyektlərə baxış

Obyektlərə baxış ekskursiya metodunun əsas hissəsi sayılır və bu prosesi ekskursiya rəhbəri həyata keçirir. Bu proses metodiki işləməyə uyğun olaraq müəyyən bir planla aparılır. Obyektlərə baxış ekskursiya rəhbərinin danışıqları ilə müşayiət olunur və bu zaman onlara yaxşı hazırlanmış təhlil verilir, lazımı izahlar edilir.

N.Tusi adına astrofizik rəssədxana. Şamaxı, Pirqulu.

Avtobus ekskursiyaları zamanı obyektlərə baxışın 3 üsulu xarakterikdir:

1. Avtobus hərəkət edərkən pəncərədən obyektə baxış (sürət 40-60 km/saat). Bu zaman ekskursiya rəhbəri ekskursantların pəncərədən gördüyü obyektlər haqqında qısa məlumat verir və təhlil edir.

2. Avtobus dayanarkən içəridən baxış. Burada da obyektə pəncərədən baxılır, ancaq avtobus hərəkət etmədiyinə görə ekskursiya obyektlərinin nümayişi daha əhatəli informasiya ilə müşayiət olunur, onun səciyyəsi və təhlili daha geniş verilir.

3. Avtobusdan kənarında. Burada obyektlərə baxış ümumi – yuxarıda sadaladığımız qaydada keçirilir.

7.2 Obyektlərin nümayiş etdirilməsi və onun əsas üsulları

Obyektə ilkin baxış o vaxt istifadə olunur ki, turistlər obyektə əvvəlcədən görünür, sonra ona yaxınlaşaraq qarşısında dayanırlar. Ekskursiya rəhbəri abidəni turistlərə təqdim edərək deyir: «Sizin qarşınızda hökumət evidir». Bununla sanki turistləri obyektə nəzər salmağa, onun ümumi görünüşi ilə tanış olmağa dəvət edir.

İlkin baxışın qəbulu ilə ilkin icmalın qəbulunu qarışdırmaq olmaz. Birincisi obyektə göstərmək üsulu, ikincisi isə danışmaq üsuludur ki, bu da bir neçə obyektə göstərərək istifadə olunur.

Obyektin ekskursiya təhlili. Bu zaman turistə həmin an qarşısında gördüyü obyekt haqqında təhlil verilir. Təhlil ekskursiyada dərk edilə bilən nəticələrin olmasında ən fəal üsullardan biridir. Ekskursiya təhlilinin bir neçə növü mövcuddur. Bunlara incəsənət (təsviri incəsənət və ya memarlıq əsərləri), tarixi (tarixi hadisə ilə bağlı olan binalar, tikililər) obyektlərin nümayiş etdirmək üsullarını göstərmək olar.

Nümayiş etdirilən obyektlərin yenidən bərpası. Bu üsul, hərbi əməliyyatların baş verdiyi, tarixi görüşlərin keçirildiyi və

digər əlamətdar tarixi hadisələrlə və hətta məşhur şair, yazıçı, alim, bəstəkar, rəssamların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan tarixi yerlərin nümayişi zamanı istifadə olunur. Bu üsul uzaq keçmişlə bağlı, tarixi memarlıq abidələrinin və tikililərinin göstərilməsi zamanı geniş istifadə oluna bilər.

Yenidən bərpa üsulu (onu bəzən təsvir üsulu adlandırırlar) hər hansı bir tarixi yeri, binanı, tikilini onun ilkin formasında xəyal olaraq təsəvvür etmək üçün kömək edir.

Nümayiş etdirilən obyektlərin yenidən bərpası üsulundan istifadə olunması, ekskursiya rəhbərindən, obyekt haqqında kifayət qədər məlumatlı olmasını tələb edir. Bu üsul həm də hər hansı bir hadisəni xəyalən canlandırmaq zərurəti olduqda istifadə olunur və buna görə də bu predmet barədə ekskursiya rəhbərinin biliyi vacibdir, çünki o xəyalən hadisələri daha aydın təsəvvür etməlidir.

Yenidən bərpa üsulu, hər hansı gələcək şəhər, meydan, tədbir haqqında danışarkən yarım mövzularda istifadə olunur.

Müqayisə üsulu bir obyekt haqqında müxtəlif hadisələrin, faktların, məsələlərin və ya onun müxtəlif keyfiyyətləri, tərəfləri ilə müqayisəsi əsasında qurulmuşdur. Ekskursiyalarda müqayisənin vizual və izahlı növündən geniş istifadə olunur.

Nümayiş etdirilən obyektin hamıya məlum olan, amma başqa şəhərdə yerləşən bir obyektə və ya ekskursiyanın əvvəlində göstərilən obyektə müqayisəsi.

7.3 Ekskursiyanın aparılması və onun əsas üsulları

Obyektlərin danışmaq vasitəsi ilə turistlərə çatdırılması ekskursiyanın əsas və ayrılmaz hissələrindən biri sayılır. Lakin obyektlərin nümayiş etdirilməsi birinci yerdə durur və danışmaq ona tabedir. Yəni əvvəl obyekt nümayiş etdirilir, sonra bu obyekt haqda danışılır. Bu iki amil arasındakı əlaqə, ekskursiyanın mövzusu, obyektlərin sayı və xarakteri:

ekskursiyanın növü (avtobus, piyada) qrupun tərkibindən asılıdır.

Obyektlərin xarakteri və yarım mövzunun məzmununun işıqlandırılmasından asılı olaraq danışıq formaları müxtəlif ola bilər. Bunlar ekskursiya arayışı, obyektin təsviri, şərh etmə, izahat vermə, sitat gətirmək kimi formalardır.

Ekskursiya arayışı o deməkdir ki, metodikaya əsasən turistlər avtobusdan düşür, ekskursiya rəhbəri obyektə avtobusun pəncərəsindən göstərir və əlavə obyektlər haqqında əsas məlumat verir. Ekskursiya arayışında obyektlərin ölçüsü, müəllifi, tikildiyi tarix və s. barədə məlumat verilir. Ekskursiya arayışı formasına görə yol məlumatına bənzəyir.

Obyektin təsviri (səciyyəsi). Bu zaman obyektin xarakteristikası, faktiki material və onunla bağlı olan əsas hadisələr yığcam formada, bir az ətraflı şəkildə turistlərə çatdırılır. Avtobus obyektin yanında dayanır və turistlər pəncərədən obyektə seyr edir. Obyektin şərhinə 2-3 dəqiqə sərf olunur.

Ekskursiyanı şərh etmə bəzi ekskursiyalarda istifadə olunur və bu zaman baş verən hadisə barədə məlumat verilir.

İzahat vermə zamanı obyekt haqqında daha geniş məlumat verilir. Obyektə bağlı olan hadisələr nəinki turistlərə çatdırılır, hətta izahatlar verilir. Bu üsuldan əsasən şəhərsalma, memarlıq, istehsalat və təbiətşünaslıq ekskursiyalarında istifadə olunur.

Ekskursiya zamanı sitat gətirmək üçün bədii ədəbiyyata müraciət olunur və müxtəlif misallar gətirilir. Bu sitat və misallar yerində deyilməli, tarixi hadisələri xəyalən təsvir etməyə kömək etməlidir.

Ekskursiyada hərəkət – bu ilk növbədə bir obyektə digərinə piyada, avtobus, teploxodla hərəkət etmək deməkdir.

Ekskursiya zamanı obyektə yaxınlaşmaq, nəzərdən keçirmək, obyekt ətrafında gəzib baxmaq, yəni hərəkət etməkdir.

Məsələn, qala divarlarını diqqətlə nəzərdən keçirmək üçün turistlər hərəkət edir.

Hərəkətin ikinci üsulundan, ekskursiyada memarlıq abidələrinə, şəhər magistrallarına, meydan və təbiət yerlərinə baxmaq zamanı bir metodiki üsul kimi, turist qrupuna imkan verir ki, obyektin xarakterik tərəflərini üzə çıxarsın. Buna binami hərətləfli gəzib, diqqətlə nəzərdən keçirmək və öyrənmək misaldır.

Ekskursiya «çantası»ndan istifadə olunması

Hər bir ekskursiyanın metodiki işlənilib hazırlanmasında, ekskursiya rəhbərinin «çantası»ndan necə istifadə edilməsi göstərilir. Əyani vasitələri harada, necə göstərmək, nə danışmaq barədə məlumat verilir.

Ekskursiya rəhbərinin «çantası»ndakı materiallar ardıcılıqla yığılır və marşrut mətninə uyğun olur. Bu sənədlər nömrələnir. Bəzən ekskursiya rəhbəri obyektə nümayiş etdirir və turistlərin ekskursiyanı daha yaxşı mənimsəməsi üçün «çanta»dakı əyani vasitələrdən istifadə edir. Bu proses, adətən bir obyektə digər hərətləfli hərəkət edən zaman (avtobusla ekskursiya) baş verir.

7.4 Ekskursiya keçirilməsinin bəzi texniki məsələləri

Ekskursiya rəhbəri bilməlidir ki, ekskursiya keçirilən zaman kiçik məsələlər olur. Ekskursiyaya giriş (ön söz) ekskursiya rəhbəri ilə turist qrupunun görüşü yerdə verilir. Ekskursiya rəhbərinin gözəl nitqi, turistləri ilk dəqiqədən cəlb edir və onlar ekskursiyaya diqqətlə qulaq asırlar. Ekskursiya rəhbərinin səsinin ahəngi bir az yuxarı olmalı, ifadələr ardıcıl sadə, hamı üçün anlaşılacaq dildə deyilməlidir. Turist və ekskursantlara hörmət və səmimiyyətli müraciət etmək mühümdür.

Ekskursiya rəhbəri bilməlidir ki, turist qrupu avtobusdan düşəndən sonra harada dayanmalıdır.

Turistlərə göstərilən obyektin onun ətrafında (fonunda) olan obyektlərlə bir yerdə göstərmək üçün, ekskursiya

rəhbəri bir az uzaq yer seçir. Abidə ilə daha yaxından tanış olmaq, onun tərkibində hansı elementlərdən istifadə olunduğunu bilmək istədikdə turistlər obyektə daha yaxın yer seçir.

Hər bir ekskursiyanın keçirilməsinə dəqiq müəyyən edilmiş vaxt təyin olunur.

Bəzən, qrupun vaxtında bir yerə toplaşmaması, avtobusa gecikməsi və ya başqa səbəblərdən ekskursiya təyin olunmuş vaxtdan gec başlayır. Belə olan halda, ekskursiya rəhbərinin qarşısına bəzi suallar çıxır: Nə etməli? Vaxtı necə uzatmalı? Bunun üçün ekskursiya rəhbəri, yarım mövzuları qısaltmalı və bunu nəzərə çarpmadan etməlidir. Bu zaman əsas obyektlər və onlar haqqında məlumatlar saxlanılmalı, ikinci dərəcəli nümayiş obyektləri və məlumatlar ixtisar olunmalıdır.

Təyin olunmuş dayanacaqları, ekskursiyadan ixtisar etməklə məsləhət edilmir, yəni avtobusdan çıxıb obyektləri göstərmək əvəzinə, avtobusun pəncərəsindən göstərmək olmaz.

Ekskursiyada danışq ünvanlı olmalıdır.

Ekskursiya rəhbərinin hansı obyekt haqqında danışmasından asılı olmayaraq (bina, qala divarları, memarlıq abidəsi) turistlər onun nədən danışdığını, hətta hansı obyektədən və hansı hissəsindən danışıldığını aydın başa düşür.

Suallara cavab. Ekskursiya zamanı turistlər mövzuya aid, bəzən isə aid olmayan suallar verirlər. Belə halları ekskursiya rəhbəri sakit və təbii qəbul etməlidir. Turistlərə elan olmalıdır ki, bütün suallara ekskursiyanın sonunda cavab veriləcək. Əgər ekskursiya zamanı suallar ortaya çıxarsa, bunlara qısa və konkret cavab verilməlidir. Yersiz verilən suallarla əlaqədar turistlərin fikri yayınır və ekskursiya lazımı səviyyədə qavranılır.

Ekskursiya rəhbərinin nitqi, dilin səlitsliyi, məntiqi nəticə çıxarmaq bacarığı turistləri cəlb edir, onlar ekskursiyanı gözəl başa düşür, anlayır və çox vaxt heç sual vermək lazım gəlmir.

Ekskursiya rəhbəri aramsız danışmamalıdır. O bəzən mövzunun müxtəlif hissələri arasında qısa fasilələr də etməlidir.

7.5 Ekskursiya rəhbərinin turist qrupu ilə əlaqəsi

İlk və ən əsas məsələ ekskursiyalarda olan gərginliyi aradan qaldırmaqdır. Belə gərginliyə səbəb isə ekskursiya rəhbərindən asılı olmayaraq bir çox hallarda baş verir: Avtobusun gecikməsi, salonda natəmizlik, mikrafonun işləməməsi, marşrutun dəyişməsi və ya havanın gözlənilmədən pozulması (yağış yağması və ya həddindən artıq isti olması) və s.

Bu vaxt ekskursiya rəhbərinin ekskursantlara səmimi münasibəti və ya hər hansı bir məzəli zarafat deməsi yerinə düşər. Bütün bunlar ekskursiya boyu xoş psixoloji mühitin yaranmasına kömək etmiş olur.

Ekskursiya zamanı ekskursiya rəhbərinin bütün turistlərə qarşı daim diqqətli olması hiss olunmalıdır.

Ekskursiya mətninin mövzusunu tamamilə qavramaq və mənimsəmək ancaq o zaman mümkün olur ki, bütün marşrut iştirakçıları nizam-intizama ciddi riayət etsinlər.

7.6. Ekskursiya rəhbəri və sürücü

Ekskursiya rəhbəri və sürücü arasında münasibətlər haqqında məsələni nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onların birgə əməkdaşlığı həyata keçirilən ekskursiyaların yüksək keyfiyyətini təmin etməyə yönəldilməlidir.

Ekskursiya rəhbəri ekskursiya tədbirinin keçirilməsinə görə tam məsuliyyət daşıyan şəxsdir.

Ekskursiya rəhbəri avtobusun onun sərəncamında olmasını bilməlidir. Bu o deməkdir ki, ekskursiya rəhbəri avtobusun işini təsdiq olunmuş marşruta, hərəkət qrafikinə və ekskursiyanın metodik işlənməsinə uyğun olaraq təmin edir.

Sürücü ekskursiya rəhbərinin ekskursiyaya görə məsul şəxs kimi verdiyi bütün göstərişlərini yerinə yetirməlidir, bu şərtlə ki, həmin göstərişlər «Yol Hərəkəti Qaydalarına» zidd olmamalıdır.

Ekskursiya rəhbərinin və avtobus sürücüsünün aşağıdakıları etməyə hüququ yoxdur:

- a) hərəkətin təhlükəsizliyini təhlükə altına alan, planlaşdırılmış marşrutu dəyişmək və ya uzatmaq;
- b) turistləri marşrutun pasportunda nəzərdə tutulan tədbirlərdə iştirak etmək fikrindən daşdıрмаq;
- c) turistlərlə marşrutun pasportunda nəzərdə tutulmayan əlavə səfərləri təşkil etmək və həyata keçirmək;
- d) avtobusda turist qrupuna daxil olmayan şəxslərin getməsinə icazə vermək.

Ekskursiya rəhbərinə avtobusdan istifadə etmək üçün ümumi qəbul edilmiş qaydaların ekskursiya iştirakçıları tərəfindən pozulmasına, salonda siqaret çəkilməsinə, onların hərəkət zamanı avtobusun içində bir yerdən başqa yərə gəzməsinə, pəncərələrdən boylanmasına, pəncərələrdən əşyaların atılmasına və s. nəzarət etmək həvalə olunur.

Ekskursiyaya başlamazdan əvvəl qrupun tərkibində sərxoş vəziyyətdə olan şəxsləri aşkar edən ekskursiya rəhbəri onları avtobusdan çıxarmaq hüququna malikdir.

Marşrut üzrə hərəkətdə olarkən ekskursiya rəhbəri aşağıdakıları həyata keçirməlidir:

A) ekskursiyanı kontingentin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq aparmalıdır;

B) turistlərin sorğu və istəklərinə vaxtında cavab verməli və bu cür sorğu və istəklər ekskursiya proqramının çərçivəsindən kənara çıxmadiğı və yol marşrutunda nəzərdə tutulduğu halda onları təmin etməlidir;

C) sürücünün marşrutla kifayət qədər tanış olmadığı halda ona kömək etməli, saxlama, dayanacaq və döngə yerlərini qabaqcadan ona deməlidir.

Ekskursiya rəhbəri və sürücü arasında olan münasibətlər qarşılıqlı nəzakət və hörmət prinsipləri ilə xarakterizə olunmalıdır.

Sürücünün qonaqpərvərliyi öz əksini onun ekskursiya rəhbəri tərəfindən qrupa təqdim olunduğu ilk andan

başlayaraq ekskursiyanın davam etdiyi bütün vaxt ərzində öz hərəkətlərində ekskursiya iştirakçılarına qarşı xeyirxah və dost münasibətində tapır. Təcürüblü sürücü avtobusu elə saxlamalıdır ki, avtobusun çıxış qapısının qarşısında gəlməçə və ya qar basmış dərin yerlər olmasın, baxış obyektlərinə mümkün qədər yaxın və turistlər üçün ən münasib olan yerdə olsun. O, avtobusu idarə edərkən siqaret tüstüsünün sənişin salonuna dolmaması üçün siqaret çəkməməlidir. Siqaret çəkmək üçün avtobusun sürücüsü elə dayanacaqlardan istifadə edir ki, o yerlərdə sənişinlər avtobusdan çıxaraq obyektlərə baxsın və ya qısamüddətli istirahət edə bilsinlər.

Yola çıxmazdan qabaq ekskursiya rəhbəri mikrofonun sazlığını yoxlayır, sürücünü marşrutun və hərəkət qrafikinin xüsusiyyətləri ilə tanış edir. Sürücü avtobusu yerindən yalnız ekskursiya rəhbəri buna göstəriş verdikdən sonra hərəkətə gətirir.

Ekskursiya ərzində sonrakı dayanacaqlarda (avtobusdan çıxmamaqla) və tanışlıq söhbətinin aparıldığı zaman ekskursiya rəhbəri müəyyən obyektə aid yerlərin göstərilməsini və məlumatların verilməsini qurtarmayınca və yaxud hərəkəti davam etdirmək üçün sürücüyə müraciət etməyincə o, hərəkətə davam etməməlidir.

Sürücü:

a) ekskursiya zamanı obyektlərin göstərilməsi və onlar haqqında məlumatların verilməsi üçün ən rahat olan hərəkət rejimini seçməlidir;

b) müəyyən sahələrdə hərəkət sürətinin azaldılması və ya ekskursiyanın metodik işlənməsində nəzərdə tutulmuş hallarda avtobusun saxlanması – isitmə və ventilyasiya sistemlərinin işə salınması, söndürülməsi və ya iş rejiminin seçilməsi – barədə ekskursiya rəhbərinin göstərişlərini yerinə yetirməlidir;

c) ekskursiya rəhbərinə avtobusa yanacağın nə vaxt doldurulmasının lazım olacağını deməli, avtobusun hər hansı

texniki nasazlığı baş verərsə bunun səbəblərini və dayanmanın təxmin müddətini xəbər verməlidir.

Sürücü, avtobusu ekskursiyanın başladığı yerdə və ya turist qrupunun mindiyi yerdə saxlamalıdır;

Salonu təmiz vəziyyətdə saxlamalıdır;

Avtobus texniki cəhətdən saz, normal işləyən isitmə və ventilyasiya sistemi və yanacaqqla tam doldurulmuş vəziyyətdə olmalıdır;

Səs verilişinin yüksəkliyi tənzimlənən, uzun naqıl və ehtiyat mikrofonla təchiz olunmuş işlək vəziyyətdə olan radio-gücləndirici qurğu ilə;

Komplektləşdirilmiş dərman qutusu (apteçka) ilə təchiz edilmiş vəziyyətdə verilməsini təmin etməlidir.

Sürücü tərəfindən ekskursiyanın aparılmasına müdaxilə edilməsi, ekskursiya rəhbərinin verdiyi məlumatlara əlavə etmək söyləri, hərəkət zamanı turistlərlə söhbət aparılması qəti yolverilməzdir.

Sürücü avtobusu ekskursiyanın başladığı yerə və ya turist qrupunun mindiyi yerə (sifarişçinin sifarişinə uyğun olaraq) tədbirin razılaşdırılmış başlanma vaxtına 10-15 dəqiqə qalmış yaxınlaşdırılmalıdır. Eyni zamanda ekskursiya rəhbəri də ekskursiyanın başladığı yerə gəlməlidir.

Ekskursiya rəhbəri avtobusun lazımı tələblərə cavab verməsini həmin an yoxlayaraq əmin olmalıdır.

Giriş hissəsindən sonra ekskursiya rəhbəri sürücüyə marşrut üzrə hərəkətə başlamaq üçün göstəriş verir.

Ekskursiya rəhbəri və sürücü bilməlidirlər ki, hərəkət zamanı mikrofondan yalnız ekskursiyanın təmin olunması məqsədləri üçün istifadə olunmalıdır.

Ekskursiya rəhbərinin və sürücünün vəzifələri, onların ekskursiya zamanı birgə işi haqqında məsələlər ekskursiya rəhbərlərinin hazırlığı üzrə kurslarda və seminarlarda nəzərdən keçirilir.

FƏSİL VIII

ŞƏHƏR ÜZRƏ İCMAL EKSKURSIYA

Şəhərlər, sənaye, mədəniyyət, elm mərkəzləri kimi, tarixən təşəkkül tapmış və ekskursiya işi üçün müstəsna imkanlara malikdir. Şəhər üzrə icmal ekskursiyaların mövzularını, şəhərin keçmişi, bu gün və gələcəyini səciyyələndirən cəhətlər müəyyən edir. Şəhər üzrə ekskursiyaları üç tipə bölmək olar: tematik, şəhər üzrə icmal birplanlı (tarix, memarlıq, ədəbiyyat və s.) və şəhər üzrə çoxplanlı icmal ekskursiyalar. Artıq ekskursiyanın tipinin adı onun məzmununu müəyyən edir və buna əsasən ekskursiya obyektləri seçilir.

- 1. Tematik ekskursiya** konkret bir mövzuya aiddir və bu mövzuya aid maksimal miqdarda obyektlər turistlərə nümayiş etdirilir. Bu obyektlər haqqında ətraflı və əsaslı məlumat verilir.
- 2. Birplanlı icmal şəhər ekskursiyası** bir qədər başqa şəkildə hazırlanır. Burada şəhərin tarixi və ya müasir gününün bir tərəfi açılırlar və ekskursiyanın məzmunu daha tipik nümunələrlə ifadə olunur.
- 3. Şəhər üzrə çoxplanlı icmal ekskursiyada**, şəhərin tarixi, görməli yerləri, incəsənəti, memarlığı, sənayesinin və elmin inkişafı haqqında geniş və ətraflı məlumat verilir.

Şəhər üzrə çoxplanlı icmal ekskursiya tematik və birplanlı ekskursiyalardan rəngarəngliyi və çeşidliyi ilə fərqlənir və bir qayda olaraq hər bir şəhər üçün ayrıca tərtib olunur.

Çoxplanlı şəhər üzrə icmal ekskursiyanın məqsədi, şəhəri tarixən təşəkkül tapmış kompleks kimi, turistlərə təqdim etməkdir. Adları çəkilən ekskursiya tiplərinin, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ekskursiyanın hazırlıq və aparılma tərzii var.

Çoxplanlı şəhər üzrə icmal ekskursiyanın tərtibi və təşkilii nisbətən mürəkkəbdir. Bu tip ekskursiya turistlər üçün

daha çox maraq kəsb edir, çünki qısa müddət ərzində, şəhərin tarixi və müasir vəziyyəti ilə tanış olur. Əsas çətinlik də şəhərlə bağlı olan geniş və böyük materialı bu ekskursiyada necə yerləşdirmək, optimal marşrutu necə seçmək, turistlərə ilk növbədə nəyi göstərmək, nə ilə tanış etmək, uzaq keçmişə, müasir günə və gələcəyə aid olan, müxtəlif materialları, vahid şəkildə necə əlaqələndirmək, bir-birilə yaxın olan, müxtəlif dövrə aid və müxtəlif mənə ifadə edən abidələri obyektləri, ekskursiya rəhbərinin nitqində məntiqli şəkildə necə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir.

Bütün bu və ya digər suallara cavab verməyə çalışaq.

8.1 Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın təşkilinin metodoloji əsasları

Şəhər üzrə icmal ekskursiya, şəhər haqqında məntiqli ardıcılıqla tərtib olunmuş və əhəmiyyət kəsb edən abidələrin nümayişinə əsaslanan ekskursiyadır. Bu ekskursiyanın məqsədi, turistləri şəhərin görünüşü və obyektlərin xüsusiyyətləri, müasir vəziyyətinin tarixi ilə tanış etməkdir.

Ətraflı düşünülməsinə, kompozisiya quruluşuna və məntiqli sonluğa görə **ekskursiya** incəsənət səviyyəsində durmalıdır.

Ekskursiya mövzunu ustahqla tərtib edərək, tamamlanmış əsər görünüşü vermək lazımdır. Ekskursiyanın quruluşunu elə tərtib etmək lazımdır ki, mövzuda artıq, təsadüfi, az mənə kəsb edən epizodlar olmasın və yarım mövzular bütöv mövzunu tamamlamalıdır. Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın, mövzusunun müəyyən edilməsi və işlənilib hazırlanması metodoloji baxımdan mühüm mərhələdir. Ekskursiyada **möhkəm tematik «karkas»** olmalıdır. Bu birləşdirici amil **olmasa**, obyektlər arasında əlaqə olmaz və o, elementar nümayişə, ekskursiya rəhbərinin nitqi epizodik sərhə çevrilir.

Şəhərin yaranma tarixi, tikililəri, inkişafı, planlaşdırma və ümumi görünüşün xüsusiyyətləri, memarlıq abidələri,

şəhər üzrə icmal ekskursiya mətninin hissələridir. Bəzən dəşəlnamə adlandırılan memarlıq abidələri şəhərdə baş verən hadisələri və zamanla əlaqəni hiss etməyə imkan verir. Bu memarlıq abidələri böyük bədii təsir gücünə malikdir. Mühüm yarım mövzuların şəhər üzrə icmal ekskursiyasına daxil edilməsi, ekskursiyanın özəyini yaratmağa imkan verir.

Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın mətnində sənayenin, elmin, mədəniyyətin inkişafı öz əksini tapmalıdır.

Qeyd olunan yarım mövzularla yanaşı, ekskursiyanın bütöv mövzusunun tərtibatında, milli xüsusiyyətləri, ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafında şəhərin xüsusi yerini, tarixindəki mühüm hadisələri nəzərə almaq lazımdır və bunlar turistlərə diqqətlə çatdırılmalıdır.

İcmal ekskursiyanın hazırlanması və aparılmasında yarım mövzuların ardıcılığı, abidələrin və digər ekskursiya obyektlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi böyük rol oynayır.

Şəhər üzrə icmal ekskursiyanı tərtib edəndə, keçmiş tarixə və müasir dövrə aid materialın hazırlanmasında vaxt bölgüsünü düzgün aparmaq vacib metodoloji məsələdir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, turist qrupunun nümayiş etdirilən obyektə necə yaxınlaşması və obyektədən alınan təəssürat, ekskursiyanı tərtib edərkən nəzərə alınmalı və bunun metodikasını ekskursiya rəhbəri işləyib hazırlamalıdır. **Ekskursiya rəhbəri aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almalıdır:**

1. Marşrutun tərtib olunmasında turist qrupunun yerdəyişməsində vaxta qənaət olunmasına çalışmalı, obyektlərin bir-birilə əlaqəsi münasib və rahat olmalıdır.

2. Çalışmaq lazımdır ki, ekskursiya marşrutunun başlanğıc və son məntəqəsi ekskursiyanın xarakterinə uyğun olsun. Başlanğıc məntəqə ekskursiya marşrutu ilə əlaqəli olmalıdır. bütöv marşrutun ekskursiya materialını yekunlaşdırmaq və ümumiləşdirmək və bununla da ekskursiyanı son məntəqəsinə də tamamlamaq mühüm amildir. Ekskursiyanın kompozisiya-

si öz növbəsində ekskursiyanın məzmunundan asılı olmasına baxmayaraq marşruta tabedir və şəhər barədə daha bitkin, tam təsəvvür vermək onun əsas məqsədidir. Marşrut materialın məntiqini və ifadə olunma ardıcılığını müəyyən edir.

Ekskursiyanın tərtib olunması və aparılması yaradıcı iş olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda, ekskursiya təcrübəsi prosesində marşruta dəyişikliklər, əlavələr daxil edilib təkmilləşdirilə bilər.

Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın hazırlıq **metodikasının** əsas məsələləri aşağıdakılardır:

- ✓ İcmal ekskursiyanın tematik quruluşunun müəyyən edilməsi;
- ✓ Daha səmərəli marşrutun işlənməsi;
- ✓ Ekskursiya obyektlərinin seçilməsi;
- ✓ Materialın çatdırılma üsullarının seçimi (nümayiş və nitq).

Şəhər üçün bir çox planlı ekskursiya tərtib olunur və turistlərin tərkibindən asılı olaraq bir neçə variantda hazırlanır.

Ekskursiyanın tərtib edilməsində qayda və ardıcılığa riayət olunur:

1. Ekskursiyanın əsas mövzularının və onun tematik quruluşunun müəyyən edilməsi;
2. Obyekt və marşrutların ilkin seçimi üçün şəhəri birinci dəfə gəzib nəzərdən keçirmək;
3. Biblioqrafiyanın seçimi;
4. Ədəbiyyatın öyrənilməsi;
5. Ekskursiya obyektlərinin kartotekasının tərtib olunması;
6. Ekskursiya rəhbərlərinin «çantası»nın komplektləşməsi və hazırlanması;
7. Obyektlərin marşrut üzrə bölünməsi və ardıcılığını təmin etmək üçün şəhəri ikinci dəfə gəzib nəzərdən keçirmək;
8. Marşrutun metodikasını işləyib hazırlamaq;

9. Toplanmış materialları və işlənib hazırlanmış metodika əsasında, ekskursiya mətnini yazmaq.

10. Ekskursiya marşrutunu dəqiqləşdirmək, məntiqi əlaqələrin və ekskursiyaya keçidin müəyyənəlməsi üçün şəhəri bir daha gəzib nəzərdən keçirmək lazımdır;

11. Bütün dayanacaq məntəqələrini göstərməklə, ekskursiya avtobusunun dayanacaqları üçün icazə haqqında **DYP**-ə məktubla müraciət etmək lazımdır;

12. Metodiki şüranın və ya bölmənin metodistləri ilkin ekskursiyanı dinləməlidir.

13. İcmal şəhər ekskursiyasını, aparacaq bütün ekskursiya rəhbərləri üçün təlim ekskursiyalar təşkil olunmalıdır.

14. Tanışlıq, reseenziya və təsdiqlənmə üçün ekskursiya mətni bölməyə təhvil verilməlidir;

15. Təqdim olunan mətn və sınaq ekskursiyasından sonra, metodistin müsbət rəyi əsasında, ekskursiya rəhbərinə ekskursiya aparmağa icazə verilir;

16. Hazırlanmış və tərtib olunmuş ekskursiya reklam olunur.

Ehtimal olunur ki, hər bir şəhərin şəraitinə uyğun ekskursiyanın hazırlanmasında və keçirilməsində bir sıra dəyişikliklər etmək olar. Lakin göstərdiyimiz nümunə icmal şəhər ekskursiyasının işlənilib hazırlanmasında **metodoloji** əsas kimi tövsiyyə edilə bilər.

8.2 Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın aparılmasının metodoloji üsulları

Ekskursiyanın hazırlanmasında ekskursiya materialının ifadə edilməsinin metodoloji əsasları tapılır və nəzərə alınır.

Hətta ən mükəmməl ekskursiyanın işlənilib hazırlanması da işin hələ yarıdır. Belə ki, dramaturgiyada, bacarıqlı rejissor və gözəl aktyor roluna görə, əsər tamaşaçıların yaddaşında qalır. Ekskursiya rəhbəri həm rejissor, həm də aktyor ustahına malik olanda ekskursiya turistlərin

xoşuna gəlir və yadda qalır. Ekskursiyanın necə işlənib hazırlanmasına baxmayaraq ekskursiya rəhbərinin biliyi, erudisiyası, hazırcavablığı, metodikani mükəmməl bilməsi, istənilən ekskursiyanı dolğun, maraqlı, yaddaqalan edə bilməsi, peşəkarlığı əsas amildir. Öz işini zəif bilən ekskursiya rəhbəri, yaxşı hazırlanmış ekskursiyanı maraqsız edər və bu isə turistlərin narazılığına səbəb ola bilər.

İstənilən icmal şəhər ekskursiyası bir qayda olaraq, qısa girişlə başlayır (müddəti 3-5 dəqiqədən artıq olmamaq şərtilə) Ekskursiya rəhbəri özünü, sürücünü qrupa təqdim edir, ekskursiyanın məqsədini, onun müddətini, marşrutu və ardıcılığı haqda mühüm məlumatları turistlərə çatdırır.

Şəhərlə tanışlıq bitdikdən sonra, ekskursiya rəhbəri, ekskursiyanı nəticə ilə yekunlaşdırır. Ekskursiya rəhbəri turistlərlə yaxın ünsiyyət qurmaq üçün pedoqogika və psixologiyanın əsaslarını bilməlidir.

Peşəkar ekskursiya rəhbəri diqqətlə turist qrupunu nəzərdən keçirməli, onun əhval-ruhiyyəsini hiss etməli, danışmağa başlayarkən, bir neçə ötəri suallar verməli, bəzən zarafat etməli, turistlər üçün maraqlı ola biləcək məlum və gündəlik faktlardan misallar götürməlidir.

Ekskursiya zamanı turistlər kənar söhbətlər etmirsə, onların simasında laqeydlik və biganəlik yoxdursa, ekskursiyanı maraqla dinləyirlərsə, deməli ekskursiya rəhbəri auditoriya ilə ünsiyyət yarada bilib və düzgün metodikani seçib. Bu halda turistlərin fəallığı və onların verdiyi suallar artır. Qrupun diqqəti ekskursiya rəhbərində cəmləşir.

Peşəkarlıqla aparılan ekskursiyanın sonunda turistlər ekskursiya rəhbərinə maraqlı, məzmunlu və faydalı ekskursiyaya görə öz minnətdarlığını bildirirlər.

Mühazirəçilərin auditoriya ilə ünsiyyət yaratmaq və onu ələ almaq metodik üsulundan ekskursiya rəhbərləri də istifadə edir. Turistlərlə ünsiyyət yaratmaq, körpü salmaq, qrupu ələ almaq çox da asan məsələ deyil. Bunun üçün ekskursiya rəhbəri peşəkar olmalı, qrupun «coğrafi»

mənsubluğunu nəzərə almalıdır. Turist qrupu hiss etməlidir ki, ekskursiya rəhbərinin nitqi, fəaliyyəti məhz qrup üçünür və ona yönəlmişdir.

İcmal ekskursiyada, bir mövzudan digərinə məntiqi keçid nitqin struktur elementlərindəndir.

İcmal ekskursiyanın məqsədi, həmçinin şəhərin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi barədə təsəvvür yaratmaqdır.

Turist qrupu hərəkətdə olmalıdır. Ona görə şərti olaraq mühərrik adlanan üsullardan istifadə olunur.

Ekskursiyanın işlənib, tərtib olunma və aparılmasında, bir sıra məsələlərə, xüsusən obyektə necə yanaşmağa, abidənin üstün cəhətlərini qabarıq göstərməyə və s. diqqət vermək lazımdır. Qeyd edək ki, bəzən obyektə baxmaq, onu dərinəndən duymaq üçün yavaş tempə gəzmək lazım gəlir. Bu halda abidədən, rəssamın əsərindən və s. zövq almaq daha münasibdir.

Obyektin turistə təsiri ən çox, onun baxış üçün seçdiyi yerdən çox asılıdır. İncəsənət əsərlərinə (rəssamlıq, heykəl-təraşlıq, memarlıq və s.) baxmaq üçün xüsusi nümayiş metodikasına tələb olunur. İncəsənət əsərlərinin turistlər tərəfindən qəbul edilməsi subyektiv olub, son dərəcə fərdi xarakter daşıyır.

Ekskursiya təkcə turistləri müəyyən hissələrə, şəhərə olan münasibətə sövq etmək üçün emosional olmamalı, həm də emosiyalar bilavasitə təfəkkürə təsir etməlidir.

Məntiqi və emosional olaraq bu iki amil-vahid dərk etmə prosesi onların qarşılıqlı təsiri zamanı ekskursiya uğurla keçə bilər.

Ekskursiyanın inandırıcı olması ekskursiya rəhbərinin nitqinin aydın, səlis və obrazlı olmasından asılıdır. Yaxşı tələffüz, gözəl ifadə turistlərin ekskursiyaya marağını artırır. Şübhəsiz ekskursiya rəhbəri dərin və hərtərəfli biliyə malik olmalıdır. Bununla yanaşı ekskursiya rəhbərinin təkcə mətni yaxşı bilməsi kifayət etmir, həm də yüksək davranış mədəniyyəti də mühümdür.

Şəhər üzrə icmal ekskursiyanın müvəffəqiyyəti-hərtərəfli bilik, obrazlı nitq mədəniyyətinə malik olan, metodikani gözəl bilən ekskursiya rəhbərinin peşəkarlığından asılıdır. Bundan əlavə, ekskursiya rəhbərinin nəqliyyatın sürücüsü ilə ekskursiya zamanı münasibəti mühümdür. Məsələn, bəzi hallarda ekskursiya vaxtı ekskursiya rəhbəri, sürücüyə avtobusu hansı istiqamətə sürməyi, hara dönməsi kimi göstərişlər verməyə məcbur olur. Bu sürücünün naşılığından irəli gəlir. Sürücü marşrutu zəif bilir, obyektə baxış keçirilməsi üçün avtobusu lazımı yerdə saxlamır və s. Nəticədə ekskursiya zamanı, turistlərin diqqətini yayınır, marşrut üzrə hərəkət cədvəli pozulur. Buna yol vermək olmaz və buna görə əvvəlcədən təlim keçirilməlidir.

Ekskursiyadan əvvəl sürücüyə marşrutun sxemi verilməlidir və bu sxemdə dayanacaqlar, onların sayı göstərilməlidir.

Ekskursiya rəhbərinin işi-yaradıcı işdir və qeyd etməliyi ki, şəhər icmal ekskursiyasının tərtibi və aparılması mürəkkəb bir prosesdir. Ekskursiya rəhbəri-tarix, ədəbiyyat, coğrafiya, mədəniyyət, incəsənət və elmin müxtəlif sahələrindən hərtərəfli biliyə malik olmalıdır. Şəhər üzrə icmal ekskursiya sualları əhatə etmə genişliyinə görə fərqlənir, tematik ekskursiyalara nisbətən daha böyük dinləyici auditoriyasına malikdir.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, indiyədək şəhər üzrə icmal ekskursiyaların məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsində, ekskursiya aparılma metodikasında hələ də müxtəssislər arasında vahid fikir yoxdur.

Buna görə də gələcək ekskursiya rəhbərləri, metodistlər və ekskursiya işi ilə məşğul olan mütəxəssislər, yeni ekskursiyaların tərtibatında, aparılmasında və metodikasının hazırlanmasında hələ öz sözlərini deyəcəklər.

FƏSİL IX

TEMATİK EKSKURSIYALAR

Ekskursiya proqramı müəyyən ekskursiyaların cəmi kimi icmal və tematik xarakter daşıyır.

Ekskursiya proqramlarının fərqləndirici xüsusiyyəti ekskursiyaların çox mövzulu olmasıdır. İstehsalat, coğrafi, ədəbi, memarlıq-şəhərsalma və s. növlərinə bölünən ekskursiyalar müəyyən bir mövzunun açığlanmasına xidmət edir.

9.1. İstehsalat ekskursiyası

İstehsalat ekskursiyası mütəxəssislərin, tələbələrin, ümumtəhsil məktəblərinin, yuxarı sinif şagirdlərinin xüsusi hazırlığının əsas hissəsini təşkil edir. Bu tip ekskursiyaların iştirakçıları sənaye obyektləri, elmi-tədqiqat müəssisələrində olarkən, istehsalatla, yeni kəşflərlə, bazar iqtisadiyyatı dövründə sənayenin əsaslı yenidənqurulması ilə daha yaxından tanış olurlar.

Turist firması və təşkilatları, istehsalat müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları və sənaye obyektləri ilə sıx əlaqələr yaradırlar. İstehsalat ekskursiyalarının hazırlanması və aparılması ilə əlaqədar, ekskursiya rəhbəri istehsalın bir sahəsini seçməli, təşkilatı məsələni həll etməli, bu sahə üzrə ixtisasını artırmalı, metodikani öyrənməlidir.

İstehsalat ekskursiyaları xarakterinə və məzmununa görə müxtəlif ola bilər. Bu tip icmal xarakterli ekskursiyalarda ekskursant olan tələbə qruplarına və mütəxəssislərə müəssisənin yaranma tarixi, gündəlik həyatı, istehsal texnikası və prosesi haqda məlumat verilir. Hər bir müəssisədə ekskursiyalar, yalnız müəssisənin rəhbərinin əmri və ya sərəncamı ilə icazə verilir. Turist firması, təşkilatın (müəssisənin) rəhbəri ilə, ekskursiyanın təyinatı, istiqaməti, ekskursiya rəhbərinin əmək haqqı, ekskursiyanın marşrutu və məqsədi haqda saziş imzalayır.

Ekskursiya rəhbəri, təşkilata gələn ekskursiya qrupu (ekskursantlarla) tanış olur, qrupun tərkibini, ümumi texniki hazırlığını müəyyənləşdirir və qrupun xüsusi marağını öyrənir. Sonra ekskursiya rəhbəri, əsas qaydalar və təhlükəsizlik texnikası haqda məlumat verir. Təhlükəsizlik texnikası qaydalarına müəssisədə riayət etmək lazımdır.

Bədbəxt hadisələrdən qorunmaq üçün müəssisənin rəhbəri, ekskursantlar və ekskursiya rəhbəri üçün məcburi olan xüsusi təlimatlar hazırlayır.

Ekskursantlar təhlükəsizlik texnikası ilə tanışlıqdan sonra, ekskursiya rəhbəri, müəssisənin tarixi inkişaf yolu və istehsal etdiyi məhsul barədə məlumatlar verir, xammaldan hazır məhsulun necə alınmasını texnoloji prosesini başa salır.

İstehsalat ekskursiyasını aparən ekskursiya rəhbəri çalışmalıdır ki, istehsalat prosesində ekskursantlar ekskursiyanı yaxşı eşitsinlər və görsünlər. İstehsalat ekskursiyalarında bəzi problemlər ortaya çıxır. Bunlardan biri də istehsalatda olan səs-küydür. Bu səs-küy ekskursiyanın aparılmasına mane olur. Təcrübəli ekskursiya rəhbəri, istehsalat ekskursiyasını apararkən sexlərdə geniş izahat vermir, bütün əsas məlumatı əvvəlcədən danışır, ekskursantların suallarına sexdən çıxarkən cavab verir. Sexlərə baxış ekskursiya rəhbərinin yekun sözü ilə tamamlanır.

İstehsalat ekskursiyası aparən ekskursiya rəhbəri hər hansı bir məhdud sahədə ixtisaslaşmış mütəxəssis olmalıdır. O, həm də müəssisənin tarixini, iqtisadiyyatını, istehsal əlaqələrini və s. tam bilməlidir.

İstehsalat ekskursiyası aparən ekskursiya rəhbərinin hazırlığında iki amil mühümdür: işlədiyi müəssisəni mükəmməl bilməli və metodikani öyrənməlidir.

9.2. Coğrafi ekskursiyalar

Coğrafi ekskursiyalar respublikamızı və onun təbiətini yaxından tanımağa kömək edir. Ekskursiyanı coğrafi ekskursiya

hesab etməyə imkan verən əsas amil onun uzaq və ya yaxınlığı deyil. Coğrafi ekskursiya ərazi, onun təbiəti, iqtisadi xüsusiyyətləri ilə bütöv tanışlığa əsaslanır. Coğrafi ekskursiyalar həm də miqyasına görə fərqlənir. Miqyasına görə coğrafi ekskursiyalar diyar və ölkə ekskursiyalarına bölünür. Diyar ekskursiyaları, ekskursantları şəhər, qəsəbə və onun yaxın əraziləri ilə tanış edir. Adətən bu ekskursiya 10 km hüdularında olur. Diyarşünaslıq ekskursiyaları vasitəsi ilə rayonla onun ətraf əraziləri öyrənilir. Ölkə üzrə coğrafi ekskursiyalar daha geniş ərazini, yəni respublikanı əhatə edir.

Məqsədinə və təşkili formasına görə coğrafi ekskursiyaları tədris təyinatlı, həvəskar, mədəni-maarif, istirahət, əyləncə və idman məqsədli ekskursiyalara ayırmaq olar. Bundan başqa stasionar mərkəzlərə əsaslanan (müalicə-profilaktik düşərgələr) və marşrut ekskursiyalar (radial, çıxış məntəqəsinə qayıtmaqla, tranzit və s.) olur.

Tranzit ekskursiyalar respublika üzrə ekskursiyalara, diyarşünaslıq radial ekskursiyalara uyğundur.

Keçmiş zamanda coğrafiya harada nə yerləşir, o yərə necə getmək olar və s. suallara cavab verirdi. Hazırda isə coğrafiyaçılar bu və ya başqa hadisənin necə baş verdiyini, onun nə vaxt olduğunu, necə inkişaf etdiyini, gələcək proseslərin təhlilini verirlər.

Landşaftı bütöv göstərən ekskursiyalardan başqa, onun ayrı-ayrı elementlərini (relyefi, bitkilər və heyvanat aləmi) göstərən ekskursiyalar da təşkil olunur. Müəyyən ərazidə yaşayan əhalinin məişəti, adət-ənənələri, təsərrüfatını əks etdirən etnoqrafik ekskursiyalar da mühüm yer tutur.

Kompleks coğrafi ekskursiyalar ərazinin tamamilə göstərilməsini nəzərdə tutur. Bu tip coğrafi ekskursiyalar üçün də ekskursiya metodikasının ümumi tələblərini bilmək vacibdir. Bu ekskursiyada obyektlər əvvəlcədən seçilməli, onların məntiqi ardıcılıqla göstərilməsi çox vacibdir. Obyektin nümayiş etdirilməsi və şərh verilməsi bir-birini tamamlamalıdır.

Coğrafi ekskursiya zamanı, ekskursiya rəhbəri müxtəlif təbiət hadisələrini, onun inkişaf tarixini və proseslərin dinamikasını açıqlayır və obyektlərin praktik (elmi, tibbi, təsərrüfat) əhəmiyyətlərini, təbiətin qorunmasında görülən işləri qeyd edir.

Göstəriləcək obyektlər, onların ardıcılığı, dayanacaq məntəqələri, mətnin həcmi və s. müəyyənləşdirildəndən sonra, ekskursiya marşrutunun xronometraji aparılır. Xronometraj müxtəlif variantlarda olur. Optimal, ən qısa və maksimal.

Marşrutun xronometrajında bir obyektədən digərinə keçid, ekskursantların şəkil çəkdirmək üçün ayrılan vaxt nəzərdə tutulmalıdır.

Coğrafi ekskursiyada təbiətdə davranış qaydalarına riayət olunması zəruridir. Turist bazalarında, düşərgələrində təmizliyi gözləmək, meşəni zibilləməmək, xüsusi ayrılmış yerlərdə tonqal qalamaq və s. məsələlərə diqqət vermək lazımdır.

Təbiətin ayaqdəyməmiş yerlərinə, qoruqlara coğrafi ekskursiya zamanı tam sakitliyə riayət etmək lazımdır. Bu sadəcə formal qadağa deyil. Burada qışqırmaq, ucadan mahını oxumaq, musiqi alətlərində çalmaq, maqnitofon işlətmək yolverilməzdir. Bu yerlərdə ekskursantlar təbiət mənzərələrinin şəkillərini çəke bilər. Video kameradan istifadəyə də qadağa qoyulmur. Bu cür şəkillər diyarşünaslıq muzeyinə, məktəblərin coğrafiya kabinetlərində çox yararlı ola bilər.

Coğrafi ekskursiyanın dəyəri, ekskursantların fəallığından çox asılıdır.

9.3. Ədəbi ekskursiyalar

Bədii ədəbiyyat dünyanı dərk etmə və estetik qavrayış vasitəsidir. O, insanın mədəni inkişafına birbaşa təsir edir.

Ədəbi mövzulu ekskursiyalar dinləyicilərə bu və ya başqa əsərin bədii xüsusiyyətlərini açmalı, yazıcının düşüncələrini və hisslərini insanlara çatdırmalıdır.

Şəhər üzrə ədəbi ekskursiyalar dinləyiciləri bir yazıcının və ya yazıçılar qrupunun o şəhərlə bağlı əsərləri ilə tanış

edir, yazıcının sənətkarlığı və dünya görüşünün formalaşmasına mühitin təsirini açıqlayır.

Ədəbi ekskursiyaların mövzuları müxtəlifdir. Onlar icmal xarakterli ola bilər. Şəhərin ədəbi həyatını ilk günlərdən indiyə kimi əhatə edə bilər. Bir yazıcını yaradıcılığına aid məhdud mövzulu ekskursiyalar da ola bilər. Hər bir mövzu öz spesifik xüsusiyyətlərinə və istiqamətinə malikdir.

Ekskursiyanın tərtibatının ilk mərhələsi material toplamaqdır. Yazıcının həyatını dəqiq öyrənmək, yaradıcılığını təhlil etmək, müasirlərinin xatirələrinə müraciət etmək lazımdır. Bundan başqa şəhərin ədəbi mühitini xarakterizə etmək, qəzet və jurnallardan istifadə etmək, məşhur ədəbi qruplardan danışmaq lazımdır.

Romanda, povestdə, hekayədə təsvir olunan tarixi hadisələri, qəhrəmanların prototiplərini bilmək, sənətin həyatla bağlılığını göstərmək vacibdir.

Faktiki materialı bilmədən bədii əsərin əsl təhlili mümkün deyil.

Ekskursiyanın hazırlanmasında əsas amillərdən biri də obyektlərin seçilməsidir. Sözsüz ki, ənənəvi ədəbi obyektləri – yazıcının yaşadığı evi göstərmək vacibdir.

Ədəbi həyat hərtərəfidir. Yalnız yazıcının həyatından faktlar söyləməklə şərh etmək kifayət deyil. Ədəbi həyat – həm dövrü mətbuat, həm də ədəbi məktəblər, həm də yazıcının çıxışlarıdır.

Ekskursiyanın kompozisiyasının da böyük rolu var. Ədəbi həyatın hadisələrini əyani şəkildə göstərəndə ekskursiya daha dəyərli olur.

Ekskursiyaların materialları müxtəlif olur. Burada həm tarixi hadisələr, həm məişətin təfsilatı, həm də bədii əsərlər ola bilər. Bütün bunları bütöv şəkildə vermək və əsas mövzuya tabe etmək lazımdır.

Ekskursiyanın kompozisiyasının özünəməxsusluğu mövzudan asılıdır. İcmal ekskursiyalarının spesifikasiyası isə onun çoxplanlı olmasıdır.

Müəyyən bir ədəbi adla bağlı olan ekskursiya başqa cür tərtib olunur. Onun məqsədi yazıçının bədii və ictimai fəaliyyətini geniş və hərtərəfli göstərməkdir.

Ədəbi ekskursiyada tarixi prosesin bütün mərhələlərini (detalları) açıqlamağa ehtiyac yoxdur. Dövrün xarakteristikası qısa və obrazlı olmalıdır.

Bu tarixi arayış, kiçik səhnəcik və yaxud məişət detallı da ola bilər. Amma məhz bu cür arayış, səhnəcik və ya detal dövrün özünəməxsusluğunu əks etdirə bilər. İstənilən ekskursiyada olduğu kimi, burada da əsas element nümayiş etdirilməlidir. Sadəcə danışmaq ekskursiyanı maraqlı etmir. Ekskursantlar həmişə xatirə yerlərini görmək istəyirlər.

Göstərilən obyekt nə qədər ifadəli və təsirli olsa, o qədər də diqqəti çox cəlb edəcək və yaddaşlarda qalacaq.

Belə söyləyirlər ki, evlər «tarixin lal şahidləri»dir. Bizim məqsədimiz isə onları «danışdırmaq»dır. Bu isə surətin yenidən yaradılması metodu ilə əldə olunur. Mümkün olan hər bir yerdə şairin yaşadığı mühiti canlı olaraq yaratmaq lazımdır. Bura şairin şəklinin göstərilməsi də əlavə olunsada danışmaq daha maraqlı olar.

Hər bir ekskursiyada olduğu kimi ədəbi ekskursiyalarda da əyani materialdan istifadə etmək lazımdır. Burada böyük rolunu şair və yazıçıların şəkilləri, saxlanmamış binaların və qədim mətbəələrin şəkilləri olan ekskursiya rəhbərinin «qantası» oynayır.

Ədəbi ekskursiyalarda sitatlardan geniş istifadə olunur. Hər bir yazıçının və ya şairin öz təkrarolunmaz ifadə üsulu, bədii xətti var.

Bədii əsər həyatı surətlə əks etdirir. O, həmişə emosionaldır. Canlı səhnələr, fikirlərin tükənməz zənginliyi və həyəcanlar oxucunu zənginləşdirir.

Tarix faktların dili ilə, ədəbiyyat isə surətlərin dili ilə danışır. Materialın bu xüsusiyyəti ədəbi ekskursiyanın təşkilində nəzərə alınır.

Ədəbi materialı tarixi materialdan fərqləndirən əsas element bədii obrazlılıqdır. Bu xüsusiyyət ekskursiya rəhbərindən xüsusi nitq mədəniyyəti tələb edir. Nitq zəngin və emosional olmalıdır. Buna görə də söz ehtiyatını zənginləşdirmək və mükəmməlləşdirmək üzərində həmişə çalışmaq lazımdır.

9.4 Memarlıq-şəhərsalma mövzusunda ekskursiyalar

Dünya memarlıq tarixində parlaq səhifələr yazmış Azərbaycan memarları var. Buna misal olaraq, gözəlliyinə görə təkrarolunmaz Şirvanşahlar sarayını, Qız qalasını, Möminə xatun türbəsini (Naxçıvanda) və qədim İçəri şəhəri göstərmək olar. Bütün bu böyük mədəni dəyərlər xalqımıza irsən qalıb. Abidələr və ansambllar tarixi inkişafın mərhələlərini və milli xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Memarlıq və şəhərsalma üzrə ekskursiyalar Azərbaycan şəhərsalma tarixinin mühüm mərhələləri ilə, maraqlı tarixi abidələr isə şəhərimizin inkişaf mərhələləri ilə tanış edir.

Memarlıq və şəhərsalma ekskursiyaları bu və ya başqa mövzuları açıqlayır. Bu ekskursiyalar avtobus və ya piyada ekskursiyaları ola bilər. Onların mövzuları müxtəlifdir. Bəziləri bütün tarixi dövrü əhatə edir («Abşeronun memarlıq abidələri» mövzulu avtobus ekskursiyası), «İçəri şəhər» piyada ekskursiyası (Qədim şəhər və Şirvanşahlar ansambli). Bəziləri isə müəyyən dövr memarlıq abidələrinə həsr olunur.

Qoruqlarda da həmçinin bir çox ekskursiyalar təşkil etmək mümkündür. Qalalara və qəsrlərə də gəzintilər təşkil olunur. Muzeyə çevrilmiş belə binalarda təşkil olunmuş ekskursiyalar bu və ya başqa tarixi dövrlər haqda parlaq təsəvvür yaradır, müəyyən dövrün görkəmli memarlıq əsərləri ilə tanış edir.

Ayrıca binalar üzrə ekskursiyalar da təşkil oluna bilər (məsələn: İsmailiyyə binası, Ədəbiyyat və Tarix muzeyləri-

nin binaları). Bu cür ekskursiyalar zamanı binanın xarici görünüşü ilə yanaşı onun interyeri, tarixi, tikilmə texnikası haqda da geniş məlumat almaq olar.

Ekskursiya rəhbəri həmçinin sonradan bərpa edilmiş memarlıq abidəsinin, ansamblın hansısa məhv olmuş hissəsinin ilkin görüntüsünü yaratmaq üçün əyani vasitədən də istifadə edir.

Materiallar öyrəniləndikdən və kartoteka tərtib edildikdən sonra ekskursiyanın ilkin hazırlığına başlamaq olar. Daha böyük bədii dəyəri olan və mövzunu yaxşı açan obyektlər seçilir. Sonra, həmişə olduğu kimi, marşrut tərtib olunur. Dini tikililər də istənilən memarlıq abidəsi kimi Milli mədəniyyət abidəsidir. Demək olar ki, dini tikililər qədim dövrlərdən qalan yeganə və tarixi mədəni abidədir. Onlar dahi xalq ustaları, bəna və oyucuları (ağac, daş və sümük üzərində naxış qoyan usta) tərəfindən yaradılıb.

Memarlığın inkişaf prosesində onun ümumi qanunauyğunluqları yaranıb. Tarixən yaranmış bədii ifadənin üsul və vasitələrin ümumiliyi, tarixi məzmunun bir ideya – ümumi şərtiliyini üslub adlandırırırlar. Memarlıqda müxtəlif stillər var: roman, qotik, intibah, borokko, rokko və s.

Hər tarixi dövrün memarlığı həyatın sosial şərtlərini və ictimai fikri əks etdirir. Bu və ya digər memarlıq abidələrindən danışarkən ekskursiya rəhbəri onun konstruksiyasının xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırır, o dövrdə daha çox işlədilən tikinti və bəzək materiallarından danışır.

Abidənin memarı məşhur bir sənətkarırsa, ekskursiya rəhbəri qrupu onun həyatı, yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanış edir.

Binanın memarlıq görünüşünü xarakterizə edərkən onun vəzifələrinə və bədii tərtibatının ona necə uyğun gəldiyini nəzərə almaq lazımdır.

Hər bir binanın istər teatr, muzey, istərsə də yaşayış evinin xarici və daxili görünüşü bir-biri ilə birbaşa əlaqədar olur.

Təəssüf ki, ekskursiya zamanı həmişə interyeri göstərmək mümkün olmur. Buna görə də bu boşluğa əvəz

edən material olsa daha yaxşı təsəvvür yaradar. İmkan daxilində turistləri binanın daxilinə də aparmaq lazımdır. »

Memarlıq abidəsi həcmlidir. O, real üç ölçülü sahəyə əsaslanır. Ona görə də, tikintiyə baxış zamanı onun bədii obrazını yaxşı açıqlamaq üçün baxış nöqtələri yaxşı seçilməlidir. Ekskursiya işinin əsasını qoyanlardan biri hesab olunan N.A.Qeynikə memarlıq abidəsinə göstərən ilk olaraq, qrupun yerləşdirilməsinə və görünüş nöqtəsinin seçilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Belə olanda çoxdan məlum tikililər yeni bir obyekt kimi qəbul olunur.

Memarlıq abidələrini onlarla bağlı olan şəhər və ya mühitdən ayrıca izah etmək olmaz.

Memarlıq mövzulu şəhər ekskursiyaları: Memarlıq mövzulu şəhər ekskursiyaları ya böyük tarixi dövrü, ya müəyyən dövrün memarlıq abidələrini, ya da bir memarın yaradıcılığını əhatə edə bilər.

İstənilən ekskursiyada olduğu kimi, burada da çətinlik ilk növbədə göstərilən obyektlərin xronoloji ardıcılığını gözləməkdir. Bu cür ekskursiyalarda xronologiya daha vacibdir. Xronologiyanın pozulması qarışıqlığa gətirir və ekskursiya rəhbəri yüzillik və müəyyən dövr memarlığını əks etdirən ekskursiyanı aparmasına mane ola bilər. Nümayiş üçün, dövrü və stili xüsusilə parlaq əks etdirən memarlıq əsərləri seçilir. Bundan başqa ənənəvi və müasir motivlərin ahəngini, incəsənətdəki indiki cərəyanları əks etdirən keçid dövrün əsərləri də seçilir.

Əgər bir obyektə digərinə gedərkən yolda onlarla xronoloji əlaqəsi olmayan abidəyə rast gəlinirsə kiçik arayıla kifayətlənmək olar.

Bir dövrə aid memarlıq ekskursiyasına hazırlaşarkən stilin inkişafını əks etdirən əsərlər seçilir.

Ekskursiya bir memarın yaradıcılığına həsr olunursa marşrut elə seçilir ki, ekskursantlar onun bütün yaradıcılıq yolunun və həyat fəaliyyətinin bütün mərhələlərini izləyə bilsinlər.

Respublikamız MDB dövlətləri arasında yaşayış evlərinin tikinti miqyasına və tempinə görə aparıcı yerlərdən birini tutur. Tikintinin böyük miqyaslı olması, memarlıq məsələlərinin kompleks elmi həllini tələb edir.

Ekskursiya rəhbəri asan anlaşılan formada ekskursantlara danışmaq üçün müasir şəhərsalmanın inkişafı və problemləri ilə yaxından tanış olmalıdır.

9.5. Sərgi və muzeylərə ekskursiyalar

İnformasiya-ekskursiya işinin ümumi kompleksində xüsusi yeri sərgilərə təşkil olunan ekskursiyalar tutur. Bu cür ekskursiyalar turistlərin elm, iqtisadiyyat, mədəniyyət, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında insanların nailiyyətləri ilə tanış olmasına kömək edir.

Muzey ekskursiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ekskursiya rəhbərlərinə muzeylərdə tarix, ədəbiyyat və s. haqqında turistlərə məlumatlandırmaq imkanı verilir. Bakı şəhərində Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Azərbaycanın Tarix Muzeyi, R. Mustafayev adına İncəsənət Muzeyi, Xalçaçılıq və Xalq Tətbiqi İncəsənət Muzeyinə və s. ekskursiyalar keçirilə bilər.

Regionlarda yerləşən ölkəşünaslıq muzeylərinə səfərlər böyük əhəmiyyət və maraq daşıyır. Turistlərin ölkəmizdə qaldığı müddət ərzində onların bədii muzeylərə və şəkil qalereyalarına tamaşa etməsi üçün də geniş imkanlar verilir. Bunlardan S. Bəhlulzadə adına Şəkil Qalereyasını, Müasir İncəsənət Mərkəzini (MİM) və s. göstərmək olar. Azərbaycan xalqının keçmişdən miras qalmış mədəni və ədəbi irsə, mədəniyyət ənənələrinə və incəsənətə bəslədiyi böyük rəğbətə turistlərə inandırılması üçün bu cür ekskursiyalar böyük ideoloji təsirə malikdir.

Ekskursiya rəhbərləri turistlərə incəsənətin bütün forma və növlərinin inkişaf etdirilməsinə, həmçinin, keçmişin ən

gözəl mədəniyyət nümunələrinin qorunub saxlanmasına, Azərbaycan dövlətinin ayırdığı böyük qayğı və diqqətdən danışmalıdır.

Muzeylərə və xüsusilə də tarixi-memarlıq abidələrinə ekskursiyaların keçirildiyi vaxt ekskursiya rəhbəri tərəfindən aktuallığını bu gün də itirməyən obyektlərin və eksponatların xüsusi qeyd edilməsi, maraqlı tarixi hadisələr və faktlar haqqında danışmaq bacarığı əsas şərtlərdən biridir.

Muzey ekskursiyalarının təşkili nisbətən asandır: ekskursiyanın xarakteri və mövzusu, ekskursiya rəhbərinin ayrılması müvafiq muzeylə əvvəlcədən razılaşdırılmalı, ekskursiyanın keçirilmə tarixi və saatları şərtləşdirilməli, ilkin ödəniş həyata keçirilməlidir. Mövzu seçimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, R. Mustafayev adına İncəsənət Muzeyinə ekskursiya təşkil edərkən bu muzeyin bədii dəyərləri ilə ilk tanışlıq üçün ümumi icmal vermək və ya «Şəkillərə necə baxmalı» mövzu üzərində dayanmaq olar.

Bu və ya digər muzeyin ekskursiya obyektini seçərkən turistlərin tərkibi diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Turistlərin tələbatlarına uyğun olaraq ekskursiya mövzusunun düzgün seçimi çox vacibdir, lakin bunun özü özlüyündə təşkilatçının tam müvəffəqiyyət qazanmasına zəmanət vermir, nəzərdə tutulan tədbirin təbliğatı bacarıqla həyata keçirilməlidir.

FƏSİL X

EKSKURSIYA XİDMƏTİNİN TƏŞKİLİ

Turist və ekskursantlara ekskursiya xidmətinin təşkilini və keçirilməsini turist firmaları və ya təşkilatları həyata keçirir. Ekskursantlara göstərilən ekskursiya xidməti həm ayrıca, həm də ümumi xidmət növü kimi ola bilər (proqram çərçivəsində turistlərə göstərilən xidmət).

Turizmin təşkilində ekskursiya xidməti mühüm rol oynayır. Mükəmməl və cəlbedici ekskursiya proqramı olmadan daxili və xarici turizmin inkişafı mümkün deyil. Ekskursiya xidmətinin əsas məqsədi turist və ekskursantların tələbatını ödəmək və bu fəaliyyət nəticəsində gəlir əldə etməkdir. Ekskursiya xidməti turistlərin tələbatına uyğun gələrsə, bu ekskursiyanın uğuru sayıla bilər. Turistlərə ekskursiya xidməti göstərmək üçün əvvəlcədən səyahətin məqsədinə uyğun gələn proqram tərtib olunmalıdır.

Proqramın strukturu və məzmunu turun növü ilə, şəhər marşrutunda ekskursiya imkanları və qrupun hərəkəti üçün istifadə olunan nəqliyyat ilə müəyyən olunur.

Avtobus, qatar, teploxod ilə səyahət edən turistlərə yol boyu ekskursiya məlumatları verilir. Turların müxtəlif növ olması, ekskursiya xidmətinin xüsusiyyətini təyin edir. İstirahət məqsədi ilə təşkil olunan turların proqramına 1-2 ekskursiya daxil edilir. Bu ekskursiyalar təbiət obyektlərinə piyada (şalələ, park və s.) və ya teploxodla dəniz gəzintisi ilə aparılır.

Nəqliyyat ekskursiyalarının təşkilində kiçik aviasiyadan (vertolyot, azyerli təyyarə) istifadə oluna bilər. Məsələn, ekskursantlar Neft daşlarına və ya Azərbaycanın hər hansı bir rayonuna getmək üçün kiçik aviasiyadan istifadə edə bilərlər.

İşgüzar turların proqramına, mütləq istehsalat müəssisələrinə və ya obyektlərinə ekskursiya daxil edilməlidir. Bu turda iştirak edən turistlərin peşə marağına uyğundur.

Tanışlıq, gəzmək, öyrənmək turları daha çox ekskursiya proqramları ilə zəngindir. Bu növ ekskursiyalar İri şəhərlərdə, tarixi və mədəni mərkəzlərdə təşkil olunur.

Tanışlıq və öyrənmək turları, proqram üzrə bir neçə şəhəri və ya yaşayış məntəqəsini gəzməyi nəzərdə tutur və bunlardan turun tematikasına uyğun ekskursiya seçilir.

Planlı ekskursiyalara adətən, şəhər üzrə icmal ekskursiya, muzey, rəsm qalereyası və digər görməli yerlər daxil edilir. Planlı ekskursiyalardan başqa, turistlərin şəxsi hesabı ilə əlavə ekskursiyalar da təşkil etmək olar və ya bir planlı ekskursiya turistlərin arzusu ilə digər ekskursiya ilə əvəz edilə bilər. Turist putyovka alanda, marşrutun ekskursiya proqramı ilə təmin olunur.

Bu proqrama planlı və əlavə ekskursiyaların siyahısı, tövsiyyə olunaraq sərbəst baxmaq üçün ekskursiya obyektləri daxil edilir.

Əlavə ekskursiyaların seçimində, ekskursiya rəhbəri turistlərə kömək edir. Bunun üçün ekskursiya rəhbəri şəhəri və ərazini yaxşı bilməlidir. Bundan başqa ekskursiya rəhbəri əlavə ekskursiyaların mövzularını, yerli muzeylərin ekspozisiyalarını, iş vaxtını, daxil olma haqqı, sərbəst gəzintinin marşrutu, şəhər nəqliyyatının işini bilməlidir. Ekskursiya rəhbəri turistləri ekskursiyaya hazırlamalı, psixoloji əhval-ruhiyyə yaratmalı, dini yerləri ziyarət edərkən turistlərə geyim formasını tövsiyyə etməlidir.

10.1 Əhəlinin müxtəlif qruplarına göstərilən ekskursiya xidməti

Müxtəlif qruplarda göstərilən ekskursiya xidməti, bu qrupların mədəni tələbatını, maraqlarını, ekskursantların müxtəlif qruplara bölünməsinə nəzərə alaraq, turist təşkilatlarına bir çox problemləri həll etməyə imkan verir.

Birincisi – əhəliyə, o cümlədən tələbə və şagirdlərə göstərilən ekskursiya xidmətinin genişləndirilməlidir.

İkinci problem – ekskursiya zamanı, əhalinin artan tələbatını və maraqlarını maksimum təmin etmək lazımdır.

Üçüncü problem – ekskursiya işinin səmərəsini və effektivini artırmaqdır.

Bunun üçün turist təşkilatları, əhalinin hansı kontingenti ilə işlədiyini bilməli, hazırda və yaxın gələcəkdə kimlər turist təşkilatının xidmətlərindən kimlərin istifadə edəcəyini nəzərə almalı və istirahət gününün marşrutlarını, səyahət və ekskursiya xidmətlərindən istifadə etmək istəyənlərin sayını artırmalıdır. Bu qruplara daxil olan ekskursantların xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmək:

Birinci qrup – ekskursantlara göstərilən xidmət növündən asılı olaraq ekskursiyaya münasibət birləşdirir. Bu qrupda birləşən insanları bir-birindən ekskursiyaya bilik mənbəyi kimi baxmaq və maraq fərqləndirir. Buna görə də bu qrup iki yarımqrupa ayrılır. Birinci yarımqrupa hər şeyi bilən və hər şey ilə maraqlanan insanlar aiddir.

Birinci yarımqrupa hər hansı konkret elm sahəsinə (incəsənət, ədəbiyyat və s.) maraq göstərən insanlar daxildir.

İkinci yarımqrupa öz asudə vaxtını maraqlı işlərlə zənginləşdirmək istəyən, müəyyən məqsədi olmayan ekskursantlar daxildir. Bu tip insanlar başqa işləri olmadığına görə ekskursiyada iştirak edirlər.

Yuxarıda göstərilən yarımqrupaların ekskursantları ekskursiyaya müxtəlif münasibət göstərilir.

Birincilər – istənilən mövzuda olan ekskursiyada eyni maraqla iştirak edirlər.

İkincilər – ancaq müəyyən mövzulu ekskursiyada iştirak edirlər.

Üçüncülər – yaranan şəraitdən asılı olaraq ekskursiyalarda iştirak edirlər.

Əlbəttə ekskursantların bu cür bölgüsü şərtidir. Lakin bu, turist təşkilatlarına bir çox məsələlərin həllində yardımcı olur.

İkinci qrup – birinci qrupdan daha dəqiq və aydın seçilir. Bu qrup aşağıdakı əlamətlərinə görə seçilir:

– ekskursantların yaş həddi (uşaqlar, tələbələr, orta yaşlılar, təqaüdcülər). Bu qrupun ekskursiyaları fəallığına görə hərəkət vasitələri (avtobus, piyada) və müddətinə görə fərqlənir.

– ekskursantların məşğulluğu və onların peşəsi.

– bu qrupa müxtəlif inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən ekskursiya qrupları daxildir.

10.2. İstirahət yerlərində ekskursiya xidmətinin təşkili

Bu qrup əhali üçün ekskursiyanın işlənilib hazırlanması zamanı iştirakçıların sağlamlığı, kurort rejimi, ekskursiyada hərəkət tempi, yerin relyefi, ekskursiyanın keçirilmə vaxtı nəzərə alınmalı və istirahət edənlərin yemək qaydaları pozulmamalıdır.

Gənclər üçün təşkil olunan ekskursiyalarda metodikaya əsasən fəallıq, temp və piyada hərəkət çox olmalıdır.

Şagirdlər üçün ekskursiyaları bir neçə qrupa bölmək məqsədə uyğundur. 5-7-ci siniflər və 8-11-ci siniflər. Hər bir qrupun bu yaşa uyğun xarakterik psixoloji xüsusiyyətləri var. Şagirdlər üçün aparılan ekskursiyalar adi ekskursiyadan fərqli olaraq hər bir obyektə baxmaq üçün avtobusdan düşmək lazımdır və tarixi mədəni abidələr haqda qısa məlumat verilir. Ekskursiya zamanı gərginliyi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif oyunlar, viktorinalar keçirilir, məhmlər oxunur. Bu ekskursiyada, ekskursiya rəhbərinin «çantası»ndan daha fəal istifadə edilir və bədii-ədəbi əsərlərdən sitatlar, şeirlər oxunur. Ekskursiyada məntiqi keçidlərdən məharətlə istifadə etmək lazımdır. Bu şagirdlərə ekskursiya mövzusunun daha yaxşı mənimsəməyə kömək edir və materialın ardıcılığına riayət olunur.

Turist bazalarında və marşrutlarında ekskursiyaların təşkili

Turist bazaları və marşrutlar üzrə istirahət edənlərin əksəriyyəti başqa yerlərdən gələn turistlərdir və ekskursiya

yaların təşkilində bu xarakterik xüsusiyyət nəzərə alınmalıdır. Turist bazalarında müxtəlif ekskursiyalar keçirilir. Turistin putyovkasında planlı ekskursiya nəzərdə tutulub, lakin turbazanın rəhbərliyi, turistlərin arzusu ilə əlavə ekskursiyalar da təşkil edə bilər. Bu əlavə ekskursiyalar turistin şəxsi hesabına təşkil olunur.

10.3. Teploxodla səyahət edən turistlərə ekskursiya xidməti

Dünyanın su yollarında iri, gözəl və rahat komfortlu gəmilər üzür. İnsanların bir çoxu gəmi ilə səyahət etməyi xoşlayırlar. Teploxod ilə səyahət edən turistlər üçün müxtəlif ekskursiya xidmətləri təşkil olunur. Teploxodun yol boyu dayanacaqlarında turistlər ekskursiya obyektləri ilə tanış olur. Dayanacaqlarda ekskursiya rəhbəri turistləri qarşılayır. Limanda avtobuslar gözləyir bundan başqa turistlərin arzusu ilə onlar katerlə də ekskursiya edə bilərlər. Məzmununa görə bu ekskursiyalar müxtəlifdir. Teploxod ilə səyahət zamanı turistlər bir çox şəhərlərin zəngin tarixi, mədəniyyəti və insanları ilə yaxından tanış olurlar.

10.4. Avtobus turlarında ekskursiya proqramları

Bu, yol boyu turistlərə verilən məlumatlardan və dayanacaqlarda aparılan ekskursiyalardan ibarətdir. Avtobus turun üstünlüyü ondadır ki, istənilən maraqlı ekskursiya obyektlərində dayanmaq mümkündür.

Əhaliyə ekskursiya xidmətinin təşkili bacarıq və bilik tələb edir.

Yaxşı təşkil olunmuş ekskursiya xidməti turizmin potensialını üzə çıxara bilər.

Ekskursiya işinin əsas vəzifəsi ekskursant və turistlərin tələbatını ödəməkdir. Bunun üçün müxtəlif mövzulu ekskursiyalar və onların keçirilmə formaları olmalıdır.

Ekskursiya fəaliyyətinin inkişafı yeni tarixi, mədəni və təbii abidələrinin, muzey və sərgilərin açılışı ilə müşayiət olunur.

10.5. Turist təşkilatında dispetçer xidməti

Turistlərə xidmət göstərilməsində əsas məsələlərdən biri hər hansı ekskursiyanın nəinki təyin olunmuş gündə, həm də ekskursiya sifarişçisi ilə razılaşdırılan dəqiq vaxtda keçirilməsini təmin etməkdir.

Planlı ekskursiyalar aylar və günlər üzrə bölüşdürülür, onlar turist təşkilatı və turist bazaları, məktəblər, təşkilatlar arasında bağlanan müqavilələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə həyata keçirilməlidir. Bu cür ekskursiyaların keçirilmə müddətləri qabaqcadan təyin oluna bilər. Təşkilatlardan daxil olan birdəfəlik sifarişlərə əsaslanan ekskursiyalar, adətən, növbəti həftəyə planlaşdırılır. Hər iki ekskursiya növü həyata keçirmə planına yalnız sifarişçidən ödəniş alındıqdan sonra daxil edilir. Bu zaman ekskursiyanın keçirilməsi cədvəlinə yalnız ekskursiya idarəsinin rəhbəri, həmin ekskursiyanı ekskursiya rəhbəri və nəqliyyatla təmin etməsinə əmin olduqdan sonra daxil edilməlidir.

Ekskursiyaların keçirilməsi üçün ekskursiya rəhbərlərinin təyin olunmasını dispetçer həyata keçirir. Ekskursiyanın keçirilməsinə sifarişlərin hazırlanması üçün dispetçer jurnalının vahid forması olmalıdır.

Dispetçer jurnalının aparılması, yəni onun doldurulması, dispetçerə həvalə olunur. Jurnalın bütün sütunlarının düzgün doldurulması ekskursiyaların təşkili işinin nizamlanmasına, ekskursiya rəhbərlərinin əməyinin daha yaxşı təşkil olunmasına kömək edir.

Ekskursiya rəhbəri tərəfindən turist təşkilatlarının mühasibatlığına ödənmə məqsədilə təqdim edilən bütün yol vəərəqələri (**bəzi mənbələrdə «putyovka» da yazılır**) dispetçer jurnalında qeydiyyatla salınmalıdır. Jurnalda yol vəərəqəsinin nömrəsi, ekskursiya rəhbərinin-icraçının soyadı qeyd olunur. Tapşırıq-putyovkanın alınması haqqında icraçıdan mütləq qəbz alınmalıdır. Ekskursiyanın ödənməsi haqqında

sütun düzgün doldurulmalı, ödəniş tarixi və mədaxil sənədinin nömrəsi qeyd olunmalıdır. Ekskursiya rəhbərlərinin əməyi işəməzdə qaydası ilə ödənilir.

5-ci sütunda ekskursiya iştirakçıları haqqında məlumatlar yazılır. Bir ekskursiyanın qeyd olunduğu zaman burada hərflərlə işarələnmiş sütunlardan yalnız biri doldurulur: «T» – turistlər, «Y» – yerli əhali, «K» – kənd əhalisi, «M» – məktəblilər, «İ» – sanatoriyada istirahət edənlər və s.

Bu sütunun düzgün doldurulması ekskursiya rəhbərinə həyata keçirdiyi nümayişi və söhbəti əhalinin müxtəlif qruplarına fərqləndirilmiş xidmətin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurmasına imkan verir.

Ekskursiyaların növü _____
(şəhər, muzey, istehsalat, şəhəratrafi)

« _____ » _____ 200__ ilə ekskursiya sifarişləri haqqında qeyd

Ekskursiyani sifariş edən təşkilatın adı, məsul şəxsin soyadı, tel. N-si	Ekskursiya təşkilatçısının soyadı, adı	Ekskursiyanın mövzusu	Qrupun tərkibi	Turistlər haqqında məlumatlar	Ekskursiyanın başlanma vaxtı	Qrupun toplanış yeri	Qeydlər
1	2	3	4	5	6	7	

Nəqliyyat müəssisəsinin adı, avtobusun nömrəsi	Ekskursiyanın qiyməti	Ekskursiyanın ödənməsi haqqında qeydlər		Yol vərəqəsinin (putyovkannın) tapşırıq N-si	Ekskursiya rəhbərinin soyadı, adı	Tapşırıq-yol vərəqəsinin (putyovkannın) alınması haqqında imza	Ekskursiyanın keçirilməsi haqqında qeydlər	Qeydlər
		Tarix	Sənədin nömrəsi					
8	9	10	11	12	13	14	15	

Turist təşkilatında bir neçə dispetçer jurnalı tutulur və bu jurnallarda müxtəlif ekskursiya növləri – şəhər, şəhəryanı, istehsalat, muzey – üzrə qeydlər aparılır. Bu, qəbul edilmiş sifarişlərin dəqiq qeydiyyatını aparmağa, ekskursiya rəhbərinin işə təyin olunmasına kömək edir. Normal iş üçün lazım olan bütün məlumatlar dispetçer jurnalında yazılır.

Yol vərəqəsinin (putyovka) blankı üç-dörd vərəqlik dəstdən ibarətdir. Bu vərəqlərdən hər birinin öz təyinatı var.

Birinci vərəq «Hesab-yol vərəqəsi (putyovka)» adlanır. Bu vərəqə ekskursiya sifarişçisinə ekskursiyanın qiymətini bank vasitəsilə nağdsız haqq-hesab yolu ilə və ya turist təşkilatının kassasına nağd pul ödənişi vasitəsilə ödəməsi üçün əsas kimi verilir.

İkinci vərəq «Tapşırıq-yol vərəqəsi (putyovka)» adlanır və ekskursiya rəhbərinə verilir. Tapşırıq-yol vərəqəsi (putyovka) ekskursiyanın keçirilməsinə verilən sərəncamdır və ekskursiya rəhbərinin əməyinin ödənilməsi üçün əsas sənəddir.

Ekskursiya başa çatdırıldıqdan sonra vərəqin arxa tərəfində əmək haqqının ödənişi üçün haqq-hesab aparılır. Əmək haqqının hesablanması üçün «Ekskursiya rəhbərinin

tarif kateqoriyası», «Ekskursiyanın keçirilmə müddəti» və «Ekskursiyanı müşayiət etmə müddəti» sütunlarında yazılan məlumatlar əsas götürülür.

Yol vərəqəsi (putyovka) blankının üçüncü vərəqində yol vərəqəsinin surəti çap olunur. Bu vərəq hesab-yol vərəqəsinə (putyovkanı) sifarişçiyə verən turist təşkilatında qalır.

Putyovkanın surəti ekskursiyanın keçirilməsinə putyovka yazmış turist təşkilatının işçisi üçün hesabat sənədidir. Putyovkanın surəti keçirilmiş ekskursiyaların qeydiyyatını aparmağa kömək edir.

Hesab-yol vərəqəsinin (putyovkanın) sifarişçiyə verilən birinci vərəqənin arxa tərəfində aşağıdakı qaydalar qeyd olunur:

- sifarişçinin günahı üzündən baş tutmayan ekskursiyaya görə ödənilmiş pullar geri qaytarılmır;
- qrup ekskursiyaya gecikməməlidir;
- ekskursiyanın başqa tarixə köçürüldüyü və ya ləğv olduğu halda sifarişçi turist təşkilatına yol vərəqəsində (putyovkada) göstərilmiş tarixdən yeddi gündən gec olmayan yaraq xəbər verməlidir.

Ekskursiyanın keçirilməsi üçün verilən vahid yol vərəqəsi (putyovka) keçirilən ekskursiyaların dəqiq qeydiyyatını aparmağa, onların turist təşkilatı tərəfindən ekskursiya rəhbərinə vaxtılı vaxtında, tam ödənilməsinə zəmanət verir.

Ekskursiya rəhbəri bilməlidir ki, yol vərəqəsi (putyovka) ekskursiyanın keçirilməsinə yol vərəqəsinə (putyovkanı) yazan işçinin imzası və ekskursiya idarəsinin möhürü olmadığı halda etibarsız sayılır.

Tapşırıq-yol vərəqələrinə (putyovkalara) əsasən ekskursiya rəhbəri turist təşkilatının sərəncamına uyğun olaraq ayda bir-iki dəfə haqq-hesab cədvəlinin birinci hissəsini şəxsən doldurur və burada həmin ekskursiya rəhbəri tərəfindən keçirilmiş bütün ekskursiyalar xronoloji qaydada qeyd edilir.

Haqq-hesab cədvəli aşağıdakı formada tərtib olunmalıdır:

Ekskursiyaların bilavasitə keçirilməsi (müşayiət olunması) üçün sərflənmiş iş saatlarının hesablanması və aylıq əmək haqqının hesablanması üçün haqq-hesab cədvəli tapşırıqlarla birgə istifadə olunur.

Tapşırıqların əlavə edildiyi haqq-hesab cədvəli ekskursiya rəhbəri tərəfindən imzalanır və müəyyən edilmiş müddətdə yerinə yetirilmiş işin yoxlanması məqsədilə ekskursiyalar şöbəsinə təqdim edilir.

Bundan sonra haqq-hesab cədvəli tapşırıqlarla bərabər əmək haqqının hesablanması üçün mühasibat təqdim edilir.

Mühasib tapşırıqların, onlarda göstərilmiş qiymətlərin düzgün doldurulmasını, haqq-hesab cədvəlinin düzgün tərtib olunmasını yoxlayır və bundan sonra əmək haqqını hesablayır və onu ekskursiya növləri üzrə bölüşdürür.

FƏSİL XI

TURİST VƏ EKSKURANTLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Ekskursiyanın təşkilinin ən mühüm elementlərindən biri turist və ekskursantların təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

Təhlükəsizliyin təminatı ölkə ərazisində səyahətçilərin, turistlərin və ekskursantların gəlişi, mehmanxanada yerləşdirilməsi, onların sağlamlığı, həyat və mülkiyyətinin toxunulmazlığına təminat verən milli qanunvericilik çərçivəsində tam tədbirlər kompleksini əhatə edir.

«1989-cu ildə Haaqada (Niderland) keçirilən turizm üzrə parlamentlərarası konfransların tövsiyələrində qeyd edilən kimi, turizmin normal fəaliyyət göstərməsi və inkişafı üçün səyahətçilərin təhlükəsizliyinin şəxsi mülkiyyətinin qorunmasına ehtiyac duyur. Buna aşağıdakı yollarla nail olmaq olar:

- a. səyahətlərin və turistlərin qaldığı yerlərdə təhlükəsizlik normalarının işlənilib həyata keçirilməsi;
- b. İctimaiyyətin məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi;
- c. turistlərin təhlükəsizliyi, xüsusilə ekstremal vəziyyətlərlə bağlı problemlərin həlli çərçivəsinin yaradılması;
- d. ikitərəfli, regional və ümumdünya səviyyəsində beynəlxalq əməkdaşlıq.

Bütövlükdə respublikada və ya turist təyinatlı yerlərdə turistlərin və ekskursantların təhlükəsizliyi və turizm sahəsində müdafiə tam olaraq təkcə turist təşkilatlarının rəhbərliyi tərəfindən deyil, həm də müxtəlif iqtisadi və sosial sektorlarda (maliyyə, səhiyyə, ətraf mühitin mühafizəsi və s.) ən əsası isə xüsusi sektorda işləyən bir sıra digər inzibati orqanlar tərəfindən həyata keçirilən çoxsaylı qayda-qanun və qətnamələrlə əlaqədardır.

Turizm təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı məsələlərə bir neçə nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar.

Birincisi, turizmin milli inkişafının və beynəlxalq əməkdaşlığın ən mühüm vəzifəsi turistlərin şəxsi təhlükəsizliyi və onların əmlakının qorunmasının təmin olunmasıdır.

İkincisi, turistlərin kütləvi yaşadığı yerlərdə ətraf mühitin, onların obyektlərinin təhlükəsizliyidir.

Üçüncüsü, turistləri qəbul edən ölkənin milli maraqlarının təhlükəsizliyidir¹.

Turist müəssisələri ilk növbədə öz müştərilərinin təhlükəsizliyi barədə düşünməlidirlər. Hərbi əməliyyatlar və ya ona yaxın rayonlar, terrorist təşkilatlarının nəzərəcarpan fəaliyyəti, kəskin yoluxucu xəstəliklərə tutulma təhlükəsi və ya tibbi karantin tətbiq edilən yerlərə turların hazırlanması ümumiyyətlə yolverilməzdir. Yoluxucu xəstəliklərə tutulma təhlükəsi olan dövlətlərə təşkil edilən səfərlər zamanı turist tədbirləri müvafiq tibbi sertifikatlar/səhadətnamələri verməklə müəyyən edilmiş vaksinasiya (peyvənd) tədbirlərinə riayət etməlidirlər.

Nəqliyyat vasitələrinin seçimi zamanı (bu əsasən, avtobus daşınmalarına aiddir) turist şirkəti insanların daşınmasının təhlükəsizliyini təmin etməli, bunun üçün texniki baxımdan saz vəziyyətdə olan nəqliyyat, ixtisaslı sürücü seçməli, turist qrupunun hərəkəti zamanı isə lazım olarsa yol polisinin müşayiətini təmin etməlidir. Qrup halında turların təşkili zamanı turist şirkətinin nümayəndələri qrupu müşayiət edirlər.

11.1 Turist səfərində iştirakçıların təhlükəsizliyi

Turizmdə təhlükəsizlik geniş anlayışdır. O, turizmin daha çox inkişaf etdiyi ərazilərdə ətraf mühiti, koordinasiya olunmayan turist axını nəticəsində yerli əhaliyə təsiri, turistlərin əmlakının qorunması, şəxsi təhlükəsizliyini və s. əhatə edir. Turizmdə təhlükəsizliyi təmin etmək, bu sahə ilə

¹ Жулевич Е.В., Копанев А.С., «Организация туризма», Минск 1999 г.

məşğul olan bütün müəssisə və təşkilatların, yerli icra hakimiyyətləri, milli və beynəlxalq turist təşkilatlarının fəaliyyətinin əsasını təşkil etməlidir.

Səyahətlərin təhlükəsizliyi turizm Xartiyasının «Turistin kodeksi»ndə, (ÜTT Baş Məclisinin VI sessiyası, 1985-ci il) turizm üzrə Haaqa parlamentlararası konfransının (1989-cu il) bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. 1994-cü ildə ÜTT icraçı şurası nəzdində turist xidmətinin keyfiyyəti üzrə Komitə yaradılıb. Bu Komitə səyahətlərin təhlükəsizliyi məsələlərinə cavabdehdir. ÜTT təşəbbüsü ilə 1995-ci ildə Esterunda şəhərində (İsveç) turizmin təhlükəsizliyi və səyahətlərdə risklərin azaldılması haqqında I Beynəlxalq Konfrans keçirilib.

Turizmdə təhlükəsizlik dövlətin milli maraqlarının, hərbi təhlükəsizliyinin, (turistlər üçün bağlı olan ərazilərin olması) yerli əhalinin milli, mədəni, dini məsələlərinin qorunmasında, müdafiə olunmasında mühüm rol oynayır.

Xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxara bilən, turistin sağlamlığına və onun əmlakına zərər vura bilən, bütün mümkün risklərin buraxılmasını özünə daxil edən turist xidmətlərinin layihələndirilməsi qaydasına riayət edən, 50644-94 QOST əsasında Azərbaycanda turist-ekskursiya xidmətləri standartı işlənib və fəaliyyət göstərir.

Qalan bütün hallarda təhlükənin əsas amillərini göstərmək olar; zədələnmə, ətraf mühitin təsiri, o cümlədən istehsalat mənbələri – səs-küy, vibrasiya/titrəyiş, toz, yanğın təhlükəsi, kimyəvi, radioaktiv, bioloji, psixofiziki, təbiət, kriminoqen vəziyyət şəraitində şəxsi təhlükəsizlik, həm də turizmin xüsusi növlərinə xas olan səciyyəvi risk amilləridir.

11.2 Ətraf mühitin təsiri

Ətraf mühitin təsiri – havanın yüksək və ya aşağı temperaturu, hava kütlələrinin rütubətliyi və hərəkəti, yağıntılar, atmosfer təzyiq arasındakı fərq və s.-dir. Məlumdur ki, turist

başqa bir əraziyə və ya ölkəyə səyahət edir. Turist səyahəti qısamüddətli olduğundan turistin orqanizmi bu şəraitin dəyişməsinə heç də həmişə tez alışa bilmir, turist yaxşı yatmış və yerli vaxtın uyğunsuzluğundan özünü pis hiss edir, ekskursiyalarda məlumatları çox pis qavrayır və hətta onun «red eyes», «qırmızı göz» kimi xüsusi adı da vardır. Orqanizmin isti iqlimlə rastlaşanda yüksək istilik təsirinə məruz qalır və məsələn, əgər İsraildə isti vaxtda kifayət qədər su istehlak etmədikdə (gün ərzində 5 litrə qədər su) orqanizmin susuzlaşması başlaya bilər ki, bu da ölüm kimi ciddi fəsadlarla nəticələnə bilər. Ona görə də turun proqramı həmişə diqqətlə hazırlanmalı və turistin fiziki durumu nəzərə alınmalıdır.

Fiziki gərginliklər və sinir-psixiki amillər

Turist putyovkasını 1000 ABŞ dollarına alan turist, bu məbləğə adekvat-intensiv istirahət etməyi öz vəzifəsi, borcu hesab edir. Amma gündəlik həyatda heç bir normal insan gün ərzində 5 dəfə dənizdə çimmir, həddindən artıq atılıb-düşür, hər gün günəş altında uzunmüddətli ekskursiyada gəzmir, dalbadal səhərə qədər məhni oxumur, müxtəlif və qeyri-adi təamlar dadmır və s. Yəni orqanizmi yüklənir. Əksər ekskursiyalar, məsələn, dağa qalxma, dənizdə çimmək və uzunmüddətli avtobus ekskursiyaları, fiziki baxımdan sağlam və qısamüddətli gərginliklərə tab gətirə bilən insanlar üçün nəzərdə tutulub.

Bioloji amillər

Bunun başlıca mahiyyətini infeksiyon xəstəliklər, qida zəhərlənmələrindən əmələ gələn təhlükə təşkil edir. Digər iqlim zonalarından tropik qurşaqda yerləşən ölkələrə gələn, yerli təhlükəli infeksiyon xəstəliklərə qarşı lazımı immuniteti olmayan turistlərin sarı qızdırma, yatalaq və başqa

xəstəliklərə tutulma ehtimalı ola bilər. Bu məqsədlə lazımı profilaktik tədbirlər keçirilir, turistləri peyvənd etdirməyə və tibbi sertifikat almağa məcbur edirlər ki, əks halda müəyyən ölkəyə daxil olma qadağan edilir (bəzi hallarda isə heç aviabiletlə də satmırlar). Bu tələb əsasən Afrika, Cənubi Amerika və Cənubi Asiya ölkələrinə səfər zamanı aktualdır. Qida zəhərlənməsi ən geniş yayılıb. Bütün turistlərə ictimai işə müəssisələri xaricində, emal olunmamış və çiy ərzaq və meyvələrin istifadəsi tövsiyyə olunmur.

Təhlükəli şüalanmalar və kimyavi amillər

Nisbətən tez-tez rast gəlinən amillər-ultrabənövşəyi şüalanmalar, radioaktivliyin yüksək səviyyəsidir. Turistləri ultrabənövşəyi şüalanma təhlükəsinin mövcudluğu (gündən yanma, gün vurməsi) barədə məlumatlandırmaq lazımdır və rejim təhlükəli zonada yerləşmənin, həm də fərdi qorunma vasitələrinin istifadəsini (gün eynəkləri, qoruyucu kremlər və yağlar, paltarlar) tövsiyyə etmək lazımdır. Bu həmçinin dağ, xizək və su marşrutlarına da şamil edilir.

Əsasən Yaponiyadan olan turistlərdə həmişə şüalanma səviyyəsini müəyyən edən kiçik qurğu olur və onlar belə vəziyyəti aşkar edəndə marşrutun dayandırılmasını tələb edə bilərlər.

Yanğın təhlükəsi

Turistləri risk amillərinin təsirdən mühafizə etmək məqsədilə obyektlərin və ərazilərin yanğın təhlükəsi təlimatı ilə təmin edilməsinə sössüz əməl etmək və turist obyektlərini tikinti norma və qaydaları ilə inşa etmək lazımdır.

11.3 Şəxsi təhlükəsizlik və əmlakın mühafizəsi

Turistlər əksər hallarda soyğunçuların təsirinə məruz qalır, fırıldaqçıların, cibgirişlərin və küçə oğrularının və dələduzla-

rın qurbanına çevrilir, bundan əlavə turistlər-terroristlərin ən istəklisi hücum obyektidir. Belə ki, Rio-de Janeyroda (Braziliya) turistlər üçün nəşr olunan prospektlərdə küçədə tək gəzmək, mütəmadi qorunan çimərlik və rayonlardan 2 mərhələdən çox olmayaraq uzaqlaşmaq, zinət taxmaq (üzük, sığalar, zəncirlər, bilərziklər), külli miqdarda pul, mehmanxana nömrəsində pul saxlamaq, çantaları döşəməyə qoymaq, fotoaparət və videokameraları stolun üstünə qoymaq və s. haqda tövsiyələr verilir. İspaniyada turist mövsümünün başlanması ilə hər cür fırıldaqçılar turistləri soyurlar.

MDB-dən bir qayda olaraq yol çəklərindən və kredit kartlarından istifadə etməyən, özləri ilə böyük miqdarda valyuta şəklində nağd pul gətirən turistlərin Aralıq dənizi kurortlarına axını ilə əlaqədar mehmanxana soyğunçuluğu meydana çıxıb. Rusiyada da bu sahədə işlər yaxşı deyil. Turistlərin hətta şəhərlərin mərkəzi rayonlarında təhlükəsizliyi tam təmin edilmir. Ümumdünya «World Travel Guide» bələdçi – kataloqunda qeyd edilib ki, «Moskva və Sankt-Peterburqun mərkəzi küçələrində bir qrup gənc yeniyetmələr turistlərə hücum edir, pul və fotoaparatlarını əllərindən alırlar. Bunun üçün məsləhət görülür ki, turistlər qatarlarda yükləri oturaqqların altındakı yeşikdə gizlətsələr yaxşı olardı»¹.

1998-ci ildə Sankt-Peterburq –Tallin qatarında gecə (bağlı kupədə) yüksək rütbəli fin diplomatının qarət edilməsi kifayət qədər səs-küyə səbəb olmuşdur. Mütəmadi olaraq kütləvi informasiya vasitələrində rus turistlərinin Çexiyada, Polşada qarət edilməsi barədə məlumat yayımlanır. Terroristlər öz fəaliyyəti üçün turist qruplarını, ayrı-ayrı turistləri və nəqliyyat vasitələrini (avtobus, təyيارə) seçirlər.

Belə ki, 1996-cı ildə Rusiyada, Moskva Kremlinin divarları yaxınlığında koreyalı turistlərin olduğu avtobus terroristlər tərəfindən ələ keçirilmişdi və bütün dünya

¹ World Travel Guide 96-97”, Columbus Press. London U K.

əsirlərin azad olunması əməliyyatı barədə reportajı televizor vasitəsilə təxminən 10 saat ərzində izləyirdilər və xoşbəxtlikdən əsirlərə xələf gətirilmədi. Əlbəttə ki, hər bir turistə mühafizəçi ayırmaq mümkün deyil, amma içtimai yerlərdə, nəqliyyatda davranış, pasportun, pul və qiymətli əşyaların saxlanması, sığortanın olması barədə məlumat baş verə biləcək bir çox xoşagəlməz halların qarşısını almağa kömək edir.

Turistlərin nəqliyyatla daşınma mərhələsi

Daşınma səyahətin ən təhlükəli mərhələlərindən hesab olunur. Belə ki, təhlükəsizlik məsələlərinin nəqliyyatla daşınmanın bütün variantlarında mərkəzi yerlərdən birini tutmasına baxmayaraq, nəqliyyat vasitələri yüksək təhlükə mənbəyi hesab olunur, xoşagəlməz halların çoxu məhz nəqliyyatla daşınma mərhələsində baş verir. Avtobuslar yol qəzalarına uğrayır, dəmiryol qatarları relsdən çıxır, dəniz və çay gəmiləri batır, bütün nişan və konstruksiyalı təyyarələr isə yerə və ya dənizə düşür. Hər bir nəqliyyat növündə sərnəşinlərin daşınmasının öz qaydaları var və sərnəşinlər kimi, yüklərin də sığorta institutu fəaliyyət göstərir. Mərkəzi yeri təhlükəsizlik qaydaları tutan **hava, dəniz, avtomobil və dəmiryol daşınmaları barədə beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmişdir (Əlavə 3-ə bax).**

Şəhər və şəhərkənarı ekskursiyalar, bazar günləri yerli marşrutlar üzrə səyahət təşkil edən ekskursiya-turist təşkilatları, tədbir iştirakçılarının təhlükəsizliyinə görə tam məsuliyyət daşıyırlar. Avtobus ekskursiyalarında təhlükəsizlik qaydaları tələb edir ki, ekskursantlar avtobus salonunda hərəkətə başlamazdan əvvəl öz yerlərini tutsunlar, avtobusun qapıları bağlansın, avtobusun tam dayanmasına qədər ekskursiya iştirakçıları öz yerlərindən durmasınlar və hərəkət zamanı salonda gəzişməsinlər, siqaret çəkməsinlər, sürücüyə mane olmasınlar, onu öz işindən ayırmasınlar.

Texniki nasazlıq yarananda sürücü, ekskursiya rəhbərini nasazlıq barədə məlumatlandırmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, turistlərin özləri bəzən müəyyən edilmiş davranış qaydalarını pozur və çıxılmaz vəziyyətlərə düşür, ekskursiyalarda diqqətsizliyə görə dəstədən geri qalır, paramotordlarda (buxar və motorla işləyir) təhlükəli uçuşlarda iştirak edir, yüksək dalğalanma zamanı dənizdə çimdir, şübhəli əyləncə müəssisələrinə gedir, yerli əhali ilə ünsiyyətdə olur və ağır dəri-zöhrəvi xəstəliklərə yoluxurlar və s.

Təhlükənin digər amillərinə, xidmət və onun nominal (layihələndirilmiş) səciyyəsi barədə lazımi məlumatın olmaması ilə əlaqədar olan təhlükələr aiddir.

Bunları nəzərə almaq zəruridir:

- Həyata keçiriləcək turist xidmətləri barədə lazımi məlumatın turistlərə çatdırılması – tələblərə uyğun olaraq, ekskursiyanın texnoloji xəritəsi – bu xidmətlərin əsas səciyyəsi, xidmətin şərtləri barədə;
- Turist marşrutunun növünün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, turistlər üçün lazımi təhlükəsizlik təlimatlarının keçirilməsi;
- Turist xidmətlərinin konkret növləri üçün xidmətin təhlükəsizlik tələbləri müvafiq xidmət növlərinə Dövlət standartları, Qaydaları, Nizamnamələri, Kodeksləri və başqa normativ sənədlər əsasında təyin edilir;
- Turist müəssisələri turistləri hər bir konkret turist xidmətlərinin təhlükə elementləri ilə və onun aradan qaldırılma tədbirləri ilə tanış etməlidirlər;
- Turistlərə öz həyat və sağlamlılıqlarının mühafizəsi üçün lazım olan məlumat, əvvəlcədən, istirahətin başlamasına qədər və xidmət zamanı təqdim edilir;
- Turistlərin təhlükəsizlik tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarəti, öz səlahiyyətləri çərçivəsində

təhlükəsizliyə nəzarəti həyata keçirən, Dövlət idarəçilik orqanları təmin edir;

- Nəzarət, mövsümün başlanğıcında, həmçinin cari yoxlamaların gedişində turist müəssisələrinin və yolların istismara hazırlığı zamanı həyata keçirilir. Turistlərin təhlükəsizliyinin cari yoxlanması binaların, qurğuların, nəqliyyat vasitələrinin, çimərlik və çimmək üçün yerlərin, kirayə məntəqələri ilə turistlərə verilən turist ləvazimatı və inventarının texniki baxışı, qida hazırlanmasının, qidalanma ərzaqlarının saxlanma şəraiti və müddətinin yoxlanması, turistlərin yürüşə çıxma hazırlığının yoxlanması plan və qrafiklərə uyğun aparılır;
- Turistlərə göstərilən xidmətin təhlükəsizliyinə nəzarət növbəti üsulların istifadəsi əsasında həyata keçirilir: vizual (müvafiq obyektlərə baxış yolu ilə: turist yürüşünün keçdiyi yol, turist ləvazimatı və inventarı olan ərazi və s.);
- Sosioloji tədqiqatlar (turistlərin özlərini və xidmət edən personalın sorğusu vasitəsilə);
- Analitik təhlil (sənədləşmənin tərkibi: yol pasportları, tibb jurnalı, marşruta çıxan turistlərə baxış, digər sənədlər, nəticələrin ümumiləşdirilməsi, bütün digər yoxlamalar), bu onların şəxsi təhlükəsizliyi və əmlakın tam toxunulmazlığının təminatıdır.

Bu zəmanətin təmin edilməsi bütövlükdə turizmin inkişafında birinci dərəcəli tədbirlərdən sayılır. Zəmanətlərin realizasiyası bu istiqamətdə bütün maraqlı təsisatların və cəmiyyətin fəaliyyətini tənzimləyən və uzlaşdıran müvafiq qanunverici və ya normativ aktların qəbulu ilə həyata keçirilir. Qanunverici və ya normativ tənzimlənmə ilə yanaşı, bir çox dövlətlərdə bu ölkəyə gələn

insanların təhlükəsizliyini təmin edən, **turist polisi** adlanan xüsusi bölmələr də mövcuddur. Məsələn, belə şöbələr Yunanıstanda yaradılmışdır.

Ölkə sərhədləri xaricinə səyahətə gedən ölkə vətəndaşlarının mühafizəsi turizmdə milli səviyyədə təhlükəsizliyin təmin edilməsində ikinci mühüm istiqamətdir. Bu istiqamətin realizə edilməsi də milli ərazidə olduğu kimi, onun xaricində də ölkə vətəndaşlarının mühafizəsini təmin edən müvafiq hüquqi aktların qəbulu ilə həyata keçirilir. Hüquqi aktlardan əlavə, bu istiqamətə vətəndaşın hüquqi və digər mühafizəsi ilə bağlı iki və çoxtərəfli beynəlxalq razılaşmaları da aid etmək vacibdir. Bu razılaşmalar öz milli ərazilərində vətəndaşların təhlükəsizliyinin təminatı üzrə tərəflərin qəbul etdiyi qarşılıqlı zəmanət də nəzərə alınmışdır.

Ətraf mühitin, memarlıq və mədəni-tarixi abidələrin kütləvi turizmin inkişafının mənfi təsirindən qorumaq, turizmin təhlükəsizliyinin təminatının mühüm elementidir. Bu istiqamətdə təhlükəsizliyin təminatı, bir qayda olaraq, milli ərazilərdə turizmin planlı inkişaf yolu ilə çoxsaylı görməli yerlər zonasında təsərrüfat fəaliyyətini (o cümlədən turist fəaliyyətini) tənzimləyən qanunvericiliyin qəbulu ilə, milli, regional və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təbii mühafizə və digər tədbirləri yerinə yetirməklə həyata keçirilir.

Bu baxımdan, təhlükəsizlik turizmdə geniş anlayışdır. O, intensiv turizm zonalarında ətraf mühitlə yerli əhalinin təhlükəsizliyini və eləcə də, turistlərin və onların əmlakının toxunulmazlığını əhatə edir. Yerli hakimiyyət orqanlarından milli və beynəlxalq turist təşkilatlarına qədər bu sahədə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin başlıca vəzifələrindən biri turizmdə təhlükəsizliyi təmin etməkdən ibarətdir.

EKSKURSIYA RƏHBƏRİNƏ (BƏLƏDÇİ-TƏRCÜMƏÇİYƏ) KÖMƏK ÜÇÜN

Metodik tövsiyələr

Marşrut – turistin səyahətdə olarkən ardıcıl olaraq gəzdirdiyi bütün coğrafi məntəqələrin və yerlərin siyahısında, onun marşrut üzrə dayanacaq məntəqələri (olduğu yerlər) arasında istifadə etdiyi nəqliyyat növlərini də göstərməklə, qeyd olunan getdiyi yoldur. Marşrutun çıxışı və son nöqtələri səyahətin başladığı və qurtardığı məntəqələrdir. Marşrutun başlanğıcı – turistə müqavilədə şərtləşdirilmiş ilk turist xidmətlərinin göstərildiyi yerdir. Marşrutun sonu axırıncı turist xidmətlərinin göstərildiyi yerdir.

Marşrut boyu gedilən yol üzrə kəsişmə nöqtələrindən asılı olaraq *xətti, dövrəvi, radial və qarışıq* marşrut növləri ayırd edilir.

Xətti marşrut – hərəkət üzrə marşrutun əvvəli və sonu müxtəlif coğrafi məkanda baş verir, məsələn, Bakı – Gəncə – Tbilisi.

Dövrəvi marşrut – hərəkət üzrə marşrutun əvvəli və sonu (başlanğıcı və qurtaracağı) turistin olduğu eyni coğrafi məkanda baş verir, məsələn, Azərbaycanın ərazisi üzrə turist səfəri (Bakı – Şamaxı, Bərdə, Göranboy, Xanlar, Göy-Göl, Gəncə – Bakı).

Radial marşrutun (radius üzrə) – əvvəli və sonu (başlanğıcı və qurtaracağı) bir coğrafi məkanda baş verir. Başqa yerləri və əraziləri gəzən turist, yenidən səyahətinin başladığı məkana qayıdır.

Qarışıq (kombinasiya edilmiş) marşrut – özündə xətti, dövrəvi və radial marşrutların elementlərini bu və ya digər kombinasiyada birləşdirir. Marşrut üzrə hərəkət edərkən marşrutdaxili adlanan müxtəlif nəqliyyat növlərindən istifadə oluna bilər.

Metodik tövsiyələr turistləri avtomobil yol marşrutları üzrə müşayiət edən ekskursiya rəhbərlərinə (bələdçi-tərcüməçilərə) kömək məqsədilə hazırlanmışdır. Burada Azərbaycan, onun regionları və Bakı haqqında qısa arayış məlumatları, həmçinin, bu marşrut boyu yerləşən şəhərlər və yaşayış məntəqələri haqqında məlumat verilir.

Qısa şəkildə verilmiş arayış məlumatları yalnız bəzi müəyyən aspektləri əks etdirir.

Turistlərlə işləyərəkən ekskursiya rəhbəri (bələdçi-tərcüməçi) bu mətnə əlavə olaraq müasir zamanın aktual məsələlərinə dair informasiya-məlumat materiallarından istifadə etməli, bu cür materialları dövrəvi mətbuatda vaxtaşırı dərc olunan rəqəm və faktiki məlumatlarla daim yeniləşdirməlidir.

Bu mətnə əlavə olaraq, ekskursiya rəhbəri (bələdçi-tərcüməçi) Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramları, elm və mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, idmanın, sosial müdafiənin inkişafı haqqında məlumat verməyi bacarmalıdır.

Marşrutda informasiya-ekskursiya işini hazırlayarkən, konkret auditoriyadan, turistlərin yaş və təhsil səviyyəsinə asılı olaraq materialın hazırlanmasına yaradıcılıqla yanaşmaq və rəqəmli və faktiki materialları seçib istifadə etmək lazımdır.

Ekskursiya mövzularının və Azərbaycan üzrə turist-ekskursiya avtomarşrutlarının nümunə siyahısı

Bunlar, əsasən, dövrəvi və kombinə edilmiş avtomarşrutlardır.

1. *Lənkəran – subtropik iqlim rayonu.*
Bakı – Masallı – Lənkəran – Bakı
2. *Lerik – uzunömürlülər diyarı.*
Bakı – Lənkəran – Lerik – Bakı

3. *Quba – bağlar diyarı.*

Bakı – Dəvəçi – Quba – Bakı

Bakı – Dəvəçi – Quba – Qusar – Quba – Bakı

4. *Qusar – dağlar diyarı.*

Bakı – Dəvəçi – Quba – Qusar – Bakı

5. *Yalama sahil zonası (Nabran)*

Bakı – Dəvəçi – Quba – Qusar – Nabran (Xaçmaz rayonu) – Bakı

6. *Bakı – Nabran – Qusar – Nabran – Quba – Nabran – Bakı*

(radial marşrut). Bu marşrut Nabranın kurort mehmanxanalarında istirahət edənlər üçün nəzərdə tutulur.

7. *Şamaxı – dahi şair və yazıçıların vətəni olan qədim şəhər.*

Bakı – Şamaxı – Bakı

Bakı – Şamaxı – İsmayılı – Lahıc – Bakı

8. *Qəbələ – Azərbaycanın qədim paytaxtıdır.*

Bakı – Şamaxı – İsmayılı – Qəbələ – Bakı

9. *Şəki:*

Bakı – Şamaxı – Şəki – Zaqatala – Qax – Şəki – Bakı.

Ekskursiya mövzularını tərtib etmək üçün avto-marşrutların təsviri və informasiya məlumatlarından bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

1. *Yalama sahil zonası (Nabran)*

Ekskursiya rəhbərinin giriş sözündən sonra biz bir sıra rayon və şəhərlərdən, Xızı, Siyəzən, Dəvəçi, Xaçmaz, Xudat və Nabrandan keçərək, Xaçmaz rayonuna (Nabran) yola düşürük.

Səyahət üç gün davam edəcək, Nabrana qədər məsafə 220 km-dir.

Avtobus Fizuli meydanından Qurbanov küçəsinə və Tbilisi prospektinə çıxır. Keçmiş zamanlarda bu yol Bakını

Azərbaycanın digər şəhər və kəndləri ilə qovuşduran karvan yolu idi. İndi bu yol keçmişlə kəskin təzad təşkil edir. Əvvəllər karvan yolunun keçdiyi yerdə indi çoxmərtəbəli yaşayış binaları, «Grand Otel Europe» mehmanxanası, kinostudiya və s. tikililər durur. Elə buradaca, Tbilisi prospektində mikrorayonlar salınmışdır.

Qeyd: Bakıdan Nabrana qədər 220 km məsafəni turistlər Xızı rayonunda, Beş Barmağın yaxınlığında dayanacaq təşkil etməklə qət edirlər.

Yolda ilk yaşayış məntəqəsi iri dəmir yol qovşağı olan Biləcəri qəsəbəsidir (Bakıdan 9 km. aralı) və bu qəsəbə səciyyəvi enişli çıxış yoluna malikdir. Xırdalan qəsəbəsinə (Bakıdan 12 km aralı) aparın Biləcəri yolu şimal-şərqə dönrək Bakı və Gəncədən sonra üçüncü iri şəhər olan Sumqayıta tərəf istiqamətlənir.

Bizim marşrut respublika ərazisinin 9%-ni təşkil edən Abşeron yarımadasından keçir.

Abşeronun iqlimi quru subtropik iqlimdir.

Avtobus Abşeron yarımadasının mərkəzini, Xırdalanı, keçir və yarım saatdan da az bir vaxtda 1949-cu ildə salınmış Sumqayıt şəhərinə çatır.

Sumqayıt şəhəri ilə tanışlıqdan sonra turistlər səyahəti şimal istiqamətində davam etdirirlər.

Giləzidən 48 km aralıda respublikamızın ən mənzərəli yaşayış məntəqələrindən biri olan Altı-Ağac (Xızı rayonu) yerləşir.

Yaraşılıq sıx meşələr, Ataçay dağ çayı, yerin təkindən çıxan bulaqlar və mineral sular bura çoxlarını cəlb edir. Altı-Ağaca çatmamış, turistlər görkəmli Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Cəfər Cabbarlının (1899 – 1934) ev-muzeyi yerləşən Xızı ilə tanış olacaqdır.

Rayonda bir sıra tarixi abidələr qorunub saxlanmışdır. Buna aid olaraq, VII əsrdə tikilmiş Beşbarmaq qalasını misal gətirmək olar. Qalanın divarları indiyə qədər durur. Qala rayonun mərkəzindən 9 km aralıdadır. Rayon

mərkəzinin 5 km-liyində yerləşən Əlişirin kəndində şeyx Heydərin məqbərəsi..V əsrdən qalmış Xızı qalasının xarabalıqları vardır. Bura torpaq yolla gəlmək mümkündür. Hələc kəndində XV əsrdə tikilmiş Pir yaxşı vəziyyətdə qalmışdır.

Xızı dağlarının arasında, Altı-Ağac qoruğunun yaxınlığındakı «Cənnət Bağı» kurort mehmanxanasında turistlərə qalmaq üçün rahat nömrələr və dadlı yeməklər təklif olunur.

Siyəzən – Bakıdan şimalda yerləşir. Bu rayonun ərazisindən Gilçicay və Ataçay çayları axır. Vaxtilə buralarda çox güclü Çıraq-Qala qalası dururdu, indi isə burada yalnız XVII əsrdə tikilmiş ayrı-ayrı qalalar qalmışdır.

Dəvəçi – qədimdə bu rayonun sakinləri dəvəçiliklə məşğul olurdular. Bura ticarət yarmarkalarının keçirildiyi qədim məskənlərdən biridir. Rayonun faunasına canavar, ayı, tülkü, çaqqal, qaban, ceyran, quşlardan – turac, kəklik və s. daxildir. Xalq arasında Keçi-qaya adı ilə tanınan və turistlər arasında populyar olan müalicəvi kükürlü su bulaqları Dəvəçi rayonunda yerləşir.

Rayonda çoxlu arxeoloji abidə var. Belə ki, Padar və Şahnəzərli kəndlərində turistlər çox qədim şəhərlər olan Şabran və Gülüstan İrəmlə tanış olacaqlar. Əsası V əsrdə qoyulmuş Şabran dünyanın ən əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına daxil edilmişdir.

Şəhərdə diyarşünashq muzeyi fəaliyyət göstərir. Dəvəçinin yaxınlığında Qafqazda yeganə Ukrayna müalicəvi «Naftusya» suyunun analoqu – «Qalaaltı» – mineral su bulağı var.

Rayonda qədim milli sənət növü – xalçaçılıq – qalmaqdadır. «Pirəbədil», «Qollu Çiçi» və «Heyratı» xalça növləri çox məşhurdur.

Xaçmaz – Qusar rayonundan bir qədər şərqrə doğru yerləşir.

Xaçmazın sürətlə inkişaf etməsinə Bakı – Rostov dəmir yol xəttinin tikintisi rol oynamışdır. Xaçmaz iri tərəvəzçilik və bağçılıq mərkəzidir. Burada iri konserv zavodu işləyir.

Rayonda balıqçılıq üçün əlverişli şərait mövcuddur. Rayonun ərazisində Güllalan qoruğu yerləşir.

Marşrutda növbəti məntəqə ən qədim qala-şəhərlərindən biri olan Xudat şəhəridir. XVII əsrin əvvəllərində bu şəhər Quba xanlığının paytaxtı olmuşdur. 1735-ci ildə isə Fətəli xanın atasının Xudatdan Qubaya köçməsi ilə əlaqədar bu şəhər öz əhəmiyyətini itirdi. 1917-ci ildə istismara buraxılmış və Bakının içməli su təchizatında hələ də vacib rol oynayan məşhur Şollar suyu bu rayonda yerləşən Şollar kəndindən qaynaqlanır. Rayonda 60-dan çox tarixi və mədəni abidə qorunub saxlanmışdır. Bunlar XIX əsrdə Məruq-oba, Uzun-oba, Taqar-oba kəndlərində tikilmiş məscidlər, Qaraqurdlu kəndində XV-XVI əsrlərdə tikilmiş Şah Abbas məscid-mədrəsəsidir.

Şıxlar kəndində Şeyx Yusif məscidi (XV əsr) qorunub saxlanmışdır.

Xaçmaz rayonunun ərazisində ən populyar istirahət zonası olan Nabran yerləşir. Burada Xəzər dənizində çimmək, qum çimərliklərində qaralmaq, ekzotik cənub ağaclarının kölgəsi altında istirahət etmək, bulaq sularından içmək və məşhur yerli alma sortlarından dadmaq olar.

Nabranda köhnə istirahət evləri və turbazalılar yanaşı son zamanlar tikilmiş yüksək dərəcəli kurort mehmanxanaları da fəaliyyət göstərir. Bunlar «Atlant», «Palma», «Lotos», «Palermo» və s. kurort mehmanxanalarıdır.

İstirahət zamanı turistlər üçün yaxınlıqda yerləşən qədim mədəni və tarixi yerlərə və gözəl təbiət guşələrinə, həmçinin, Qusar və Quba rayonlarına avtobusla ekskursiya səfərləri təşkil olunur.

Bundan başqa, kombinə edilmiş marşrutla Qusar və Quba rayonlarına ekskursiyalar da təşkil etmək olar.

Qusar rayonu Azərbaycanın şimal-şərqiində yerləşir və Dağıstanla (Rusiya Federasiyası) həmsərhəddir.

Gözəl iqlim və təbii şərait imkanları, çoxsaylı dağ bulaqları – bütün bunlar Qusarın turist istirahət zonasına

çevrilməsinə zəmin yaradır. Rayonun ərazisində Azərbaycanın ən yüksək nöqtəsi – Bazardüzü dağı (4466 m) yerləşir. Müalicəvi dərman bitkiləri və yabarı yetişən meyvələr geniş yayılmışdır. Heyvanlar aləmi zəngindir: ayı, canavar, qaban, dağ keçisi, quşlardan – qartal, bayquş və s.

Gözəl Şahnabaz və Laza şalalələri rayonun fəxridir.

Rayonda tarixi abidələr qorunub saxlanılmışdır. Həzrə kəndində Azərbaycan memarlıq sənətinin nadir yaradıcılıq nümunəsi – Səfəvilər sülaləsinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin babası şeyx Cüneydin məqbərəsi – yerləşir. Arxeoloji-memarlıq abidələri, həmçinin, Anıx, Gil, Xəzrə, İmam Qulu kənd və Acaxur kəndlərində də qorunub saxlanılmışdır.

Qusarda M.Y.Lermontovun 1877-ci ilin sonlarında Azərbaycana səfəri zamanı qaldığı ev də qorunub saxlanmışdır və burada ona abidə ucaldılmışdır.

Qusar rayonunda xalçaçılıq, naxıştökmə, ağacda oyma naxış sənəti inkişaf etmişdir.

Laza kəndindəki «Suvar» istirahət bazasında alpinizm həvəskarları Şahdağa qalxmaq imkanına malik ola bilərlər. Qusarda Olimpiya bazası tikilir.

Quba dəniz səviyyəsindən 600 metr hündürlükdə yerləşir və 1744-cü ildə xanlığın paytaxtı kimi əsası qoyulmuşdur. Burada dövrünün görkəmli dövlət xadimi olan Fətəli xan (1758 – 1789) yaşamışdır.

Qubada məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma, görkəmli rus şərqşünası Beryozin, yazıçı Bestujev-Marlinski, məşhur Norveç alim-səyyahı Tur Xeyerdal olmuşlar.

Şəhərdən cənubda yerləşən Amsar kəndində görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatçısı, tarixçisi, coğrafiyaşünası və filosofu A. A. Bakıxanov yaşamış və yaratmışdır.

Şəhərdə və onun ətraflarında çoxlu memarlıq və arxeoloji abidə nümunələri var – Cümə məscidi, Səkinə-xanım məscidi, şəhər hamamı, qədim qəbiristanlıq, qala (XVI əsr) və başqa tikililər.

Şəhər Qudyal-çayın hər iki sahilində salınmışdır: sağ tərəf sahilə müsəlmanların yaşadığı şəhər, Quba şəhəri, sol tərəf sahilə isə yəhudilərin sığ yaşadığı və inqilabdan əvvəl Yəhudi Qəsəbəsi adlandırılan qəsəbə yerləşir. 1926-cı ildən sonra bu yer Qırmızı Qəsəbə adlanır.

Quba respublikamızın iri bağçılıq mərkəzidir. Şəhərdə meyvə-tərəvəz konservləşdirən zavod işləyir.

Qubada gözəl Olimpiya Kompleksi fəaliyyət göstərir. Quba inkişaf etmiş ölkəşünaslıq mərkəzidir və burada toxunan «Çiçi», «Ağgül», «Pirabadı» xalçaları Azərbaycanda toxunan ən məşhur xalçalardandır. Hələ 1712-ci ildə toxunmuş «Qollu Çiçi» xalçası hal-hazırda Nyu-Yorkun «Metropoliten» muzeyində saxlanılır.

Rayonun ərazisində nadir yüksək dağlıq kəndi olan Xınalıq kəndi var. Bu kənd rayon mərkəzindən 65 km məsafədə dəniz səviyyəsindən 2500 m yüksəklikdə yerləşir. Kəndin sakinləri ayrıca etnoqrafik qrupu təşkil edir və onlar dünyanın heç bir yerində daha istifadə olunmayan öz dillərində danışırlar. Xınalıq kəndinin sakinləri öz qədim adət-ənənələrini hələ də qoruyub saxlayırlar.

Qubanın Alpen kəndində «Uzun Meşə» (Long Forest) istirahət zonası, «Quba» kurort mehmanxanası, «Cənnət Bağı» istirahət zonası və s. fəaliyyət göstərir.

2. Şəki (Bakı-Şamaxı-Şəki-Bakı marşrutu üzrə)

Marşrut qədim Azərbaycan şəhərlərindən keçir – Şamaxı – Ağsu – Ağdaş – Göyçay. Səyahət üç gün davam edəcəkdir. Şəkiyə qədər məsafə 310 km təşkil edir. Avtobus Ş. Qurbanov küçəsi ilə Tbilisi prospektinə çıxır və sonra marşrut Abşeron yarımadası boyu davam edir. Sonra turistlər əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan sakinlərin yaşadığı Cəngi qəsəbəsindən keçir.

Yolun 86 km-liyində Mərəzə rayonu yerləşir. Mərəzənin ətraf ərazilərində bir çox müxtəlif tarixi abidələr qalmışdır.

Yaxınlıqda olan daşlı-qayalı dərədə diqqəti cəlb edən yerli mənzərə açılır – bu, XV əsrdən qalmış ikimərtəbəli məqbərədir və arxeoloqlar onun divarlarında Şirvanşahlardan birincisi olan şeyx İbrahimin adı yazılmış mətni tapmışdılar.

Mərəzə əhalisi, əsasən, qoyunçuluq, maldarlıq, tərəvəzçilik, üzümçülüklə məşğul olur və günəbaxan və buğda əkirlər.

Qeyd: Mərəzədən Şamaxı şəhərinə olan məsafə 36 km-dir.

Şamaxı rayonu Şamaxı rayonu Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən biridir. Şamaxı Böyük Qafqazın şərq dağətəyi hissəsində, dəniz səviyyəsindən 800 km yüksəklikdə yerləşir.

Buranın iqlimi mülayim isti olaraq yüksək rütubətli, yay isti, qış isə mülayim keçir. Rayonun torpağı və bitki örtüyü öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Şamaxı rayonu respublikamızın üzümçülük mərkəzi kimi tanınır. Azərbaycanda şərabçılığın tarixi isə eramızın I əsrindən başlayır – Dərə-Xınıslıda (Şamaxı rayonu) aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış müxtəlif əşyalar bunu sübut edir.

Şamaxı şəhərinə çatmamış avtobus, mənbəyini Şahdağın (Böyük Qafqaz) yüksəklikləri yaxınlığından götürən Pirsaat çayı üzərindən keçir.

Şamaxı Şərqdə ən iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Orta əsrlərdə bu şəhərə A. Cennikson, Adam Oleari və başqa məşhur səyahətçilər gəlmişlər.

Şamaxı haqqında ilk məlumatlara qədim yunan coğrafiyaçısı Klavdi Ptolemeyin əsərlərində rast gəlinir.

Qafqaz Albaniyasının bir sıra şəhər və yaşayış məntəqələri arasında o, Şemaxey və ya Kemaxey şəhərinin adını hallandırır. Belə hesab edirlər ki, şəhərin adı fars sözlərindən yaranmışdır: «Şah» – böyük, əzəmətli və «Max» – şəhər və bu da müvafiq olaraq, böyük və ya əzəmətli şəhər deməkdir. Şamaxının keçmiş haqqında bir çox məşhur coğrafiyaçılar öz əsərlərində maraqlı məlumatlar yazmışlar.

Digər versiyaya görə «Şam» sözü Dəməşq şəhərinin ərəbcə adını bildirir və «Axi» (Exi) «oxşar», «bənzer» deməkdir.

Rus, ingilis, fransız və holland səyyahları və alimləri hesab edirlər ki, bu şəhər VI əsrdə Sasani hökmdarı Ədalətli Nişurvanın vaxtında yaranmışdır və o, Şamaxını Şirvan vilayətinin əsas şəhəri elan etmişdi. Asiyadan Avropaya gedən karvan yollarının qovuşduğu yerdə yerləşən bu şəhər uzun müddət ərzində bütün Yaxın Şərqi iri siyasi, mədəni və ticarət mərkəzi olmuşdu. Şamaxı sakinləri gözəl yun parçalar istehsal edir, bahalı parçalar, heyranedicə gözəlliyə malik olan xalçalar toxuyur, dəmirdən milli ornament naxışları vurulan silah döyüdürlər – qılınclar, xəncərlər, gürzlər, dəbilqələr və s. Şamaxı bazarlarının şöhrəti şəhər hüdudlarından çox uzaqlarda tanınırdı.

Artıq XII əsrdə böyümüş və çox əhalisi olan Şamaxı qüdrətli Şirvan dövlətinin paytaxtı idi. Görkəmli şair Xaqani onu Buxara şəhəri ilə müqayisə edərək yazırdı: «Şamaxı torpağının əzəməti Buxaranın qüdrətini kölgədə qoydu». Qədim Şamaxı «Şirvani» ləğəbi altında yaratmış qırx altı dahi şairin vətənidir, bunlar Xaqani, Nəsimi, Seyid Əzim, Abbas Səhhət, Mirzə Ələkbər Sabir və başqalarıdır.

Şamaxının ətraf əraziləri bağ yerləri kimi məşhurdur. Bura gələnləri təkcə Şamaxı yaylasının meşəli təbiəti deyil, həm də çoxsaylı təbii fəlakətlərdən sonra qismən zamanəmizə qədər gəlib çıxan böyük saylı arxeoloji və memarlıq abidələri ilə təqdim olunmuş qədim ab-hava cəlb edir. Alimlərin ehtimalına görə, XVI əsrdə dağıldığı vaxta qədər Şirvanşahların sarayı yerləşən qüdrətli Gülüstan qalasının xarabalıqları dərin təəssürat doğurur. Həmçinin, Şirvan xanlarının sərdabəsi, yaxşı vəziyyətdə qalmış «Yeddi Gumbəz» məqbərəsi də XVI əsrə aiddir. Şəhərin girəcəyində sol tərəfdə X əsrin abidəsi olan Cümə Məscidi yerləşir. Şamaxıdan 10 km aralı dəniz səviyyəsindən 850 m yüksəklikdə, Pirsaat çayının sağ sahilində iri Çuxuryud qəsəbəsi yerləşir. Əhatə edən təpələrdən Babadağ, Tufandağ

və Bazardüzü dağları aydın görünür. Çuxuryurddan 3 km şimal-qərbə doğru idman turizminin həvəskarlarını keçmiş zamanlardan cəlb edən Cəngi meşəsi uzanır. Şamaxıdan 12 km şimal-şərqə doğru dəniz səviyyəsindən 1400 m yüksəklikdə Pirqulu qəsəbəsi yerləşir. Burada astrofizika rəsədxanası yerləşir. Pirquluda məşhur Azərbaycan astronomu, Marağa rəsədxanasının (Cənubi Azərbaycan) banisi Nəsrəddin Tusinin davamçıları günəşdə və ulduzlarda baş verən fiziki prosesləri, həmçinin, kiçik səma cisimlərinin yaranmasını və hərəkətini öyrənirlər. Rəsədxanada güzgülü teleskop (güzgünün diametri 2 m) var. Onu alman mühəndisləri və ixtiraçıları quraşdırıblar.

Rəsədxananın yaxınlığında abad Pirqulu qəsəbəsi yerləşir – bu, qışda dağlar və yayla qarlı örtüldükdən sonra dağ-xizək idmanı ilə məşğul olmaq üçün şəraiti olan gözəl yerdir.

Qeyd: Şamaxıdan Ağsu şəhərinə qədər məsafə 37 km-dir.

Avtobus Şamaxıdan çıxır və dağ yolu ilə Ağsu aşırımına (dəniz səviyyəsindən 980 m yüksəklikdə) qalxır. Buradan Kür-Araz ovalığının mənzərəli hissəsi – Şirvan düzü – çox gözəl görünür. Aşırımı keçdikdən sonra biz Şirvan vadisi boyu gedəcək və yolumuz mənbələri Böyük Qafqaz dağlarından başlayan bir sıra çaylarla kəşifçəkədir: Ağsu, Girdimançay, Göyçay və s. Kür-Araz ovalığının ərazisi ölkəmizdə ən qədim zamanlarda mənimlənilmiş rayonlardan biridir. Artıq eramızdan əvvəl I-ci minilliyin ortalarında Kür-Araz ovalığının əkinçiliklə məşğul olan əhalisi burada yaşayan tayfaların ictimai-iqtisadi həyatında aparıcı rol oynayırdı. Arxeoloji qazıntılar və tarixi sənədlər sübut edir ki, hələ qədim zamanlarda Kür və Araz çaylarının vadilərində suvarma sistemləri mövcud idi. Bu torpaqlarda buğda, arpa, pambıq əkilir, qoyun-quzu, at və barama qurdu yetişdirilirdi.

Ekskursantlar sahilində yerləşdiyi çayın adı ilə adlanan Ağsu rayonunun mərkəzi Ağsu şəhərinin yanından keçirlər. Ağsu öz bağçaları ilə tanınır və rayonda yetişdirilən nar meyvəsi bütün dünyada yüksək qiymətləndirilir. Keçmişdə Ağsunun ətraf sahələrində Yeni Şamaxı şəhəri var idi və bu şəhər 1734-cü ildə Nadir Şah Şamaxını yandırdıqdan və onun əhalisini yeni ərazilərə köçürdükdən sonra yaranmışdı. Bu yerin qalıqlarını yerli əhali «Xarabəşəhər» adlandırır. Qəsəbənin yaxınlığında bir neçə məqbərə qalmışdır və bunların arasında ən məşhuru XIX əsrin şərq memarlıq sənətinin nümunələrindən biri olan Şeyx-Yezid məqbərəsidir. Ağsunun üç kilometrliyində 1382-ci ildə tikilmiş Şeyx Dursun məqbərəsi yerləşir. Şəhərdən cənub-qərbdə At Gumbəz məqbərəsi yerləşir. Ağsu «Bircə», «Qaşəd» və «Pirsaqanlı» xalçaları ilə məşhurdur.

Qeyd: Ağsudən Göyçay şəhərinə qədər olan məsafə 61 km-dir.

Göyçay şəhəri. Çətin ki, respublikamızın başqa bir şəhərində bu cür əzəmətli, əfsanəvi gözəlliyə malik olan yüzillik çinarlara, iri nar bağlarına rast gəlmək mümkün olsun. Bığır kəndində diametri 180 sm, hündürlüyü 20 m və yaşı 520 il olan palıd ağacı vardır.

Ərəbcəhirliləri, Qarabağlar və İncə kəndlilərinin yaxınlığında eramızın II əsərində yaşamış insanların məskunlaşdığı yerlər aşkar edilmişdir. Rayon mərkəzindən 9 km məsafədə yerləşən Ərəbcəhirliləri kəndində XII – XIV əsrlərin yadigarı olan Surxay qalası qorunub saxlanmışdır.

Alloud kəndində XIX əsrdə tikilmiş Hacı Cəlil məscidi durur. Yeraltı hamam (XIX əsr) maraqlıdır. Şəhərdə ölkəşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərir.

Qeyd: Göyçaydan Ağdaş şəhərinə qədər olan məsafə 24 km-dir.

Ağdaş şəhəri. 1958-ci ildə yaradılmış Turyançay qoruğunun böyük hissəsi Ağdaş rayonunda yerləşir və burada quraqlığa davamlı qədim ağac növlərinin ölkədə yeganə iri massivi, o cümlədən, dünyada yeganə quraqlığa davamlı eldar şamı meşəsi yerləşir.

Rayonda tarixi abidələrdən **XVIII** əsrdə tikilmiş Karvansara qorunub saxlanılmışdır.

Qeyd: bundan sonra marşrut Xaldan qəsəbəsindən keçir. Xaldandan Şəki şəhərinə qədər məsafə 65 km-dir.

Şəki rayonu. Şəki rayonunun sahəsi 2430 kv.km-dir.

Şəki rayonu – baramaçılığın və əkinçiliyin inkişaf etdiyi, gözəl xalq sənətlərinin və zəngin mədəni adət-ənənələrin məskəni olan bərəkətli diyardır. Bu yerlərin isti və rütubətli iqlimi qiymətli subtropik bitki növlərini yetişdirməyə imkan verir. Azərbaycanda qaragül təsərrüfatı ilk dəfə olaraq burada yaradılmışdır.

Rayonun mühüm şəhəri olan **Şəki** Azərbaycanın ecazkar guşəsində, ölkənin şimal-qərb hissəsində, Böyük Qafqaz dağının cənub yamacında yerləşir. Bu, cənubi Qafqazın ən qədim şəhərlərindəndir. Şəkinin eramızdan əvvəl I minillikdə yarandığını hesab edirlər. Şəhərin ehtimal edilən yaşı 2500-2600 ildir. Şəhərin adı burada yaşamış Saki tayfasının adından götürülmüşdür. O, qədim zamanlarda bu şəhər iri ticarət mərkəzi idi. İsfahan, Təbriz və Ləzgi karvansaraları, şərqi karvansaraları və mehmanxanalar bu günə qədər qalmışdır.

Eramızdan əvvəl I minillikdə saki tayfaları alban ordusu ilə birgə Roma istilacılarına qarşı mübarizə aparmış, Şəki yaxınlığında Roma sərkərdəsi Pompeyin nizami ordusunu darmadağın etmişdilər. V əsrdə Sasani feodalları Albaniyanı özlərinə tabe etdilər və onunla birgə Şəki vilayəti (Mahal) də Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

656-cı ildə Şəki ərəb əmiri Salman ibn Rabiyə, 706-cı ildə isə Merian ibn Məhəmməd tərəfindən zəbt edildi və əmansızcasına dağıldı.

XVIII əsrin qırxıncı illərində İran dövlətinin istismarına və əsarətinə dözməyən Şəki xalqı üsyan etdi. Bu üsyana İran mülkini (canişimini) öldürüb özünü İran xanı elan edən yerli feodal Hacı Çələbi Qurban oğlu başçılıq edirdi. Qəzəblənmiş Nadir Şah şəhəri ram etməyə cəhd göstərdi, lakin şəkililər Hacı Çələbi ilə birgə «Gələrsən-Görərsən» qalasında daldalanaraq elə güclü müqavimət göstərdilər ki, Nadir şah mühasirəni götürməyə və rüsvayçılıqla geri çəkilməyə məcbur oldu. Şəki xanlığı bu cür yarandı və bu xanlıq Hacı Çələbinin (1743-1755-ci illər) hakimiyyəti dövründə Azərbaycan əhəmiyyətli feodal dövlətlərdən biri idi.

Əsrlər boyu Şəki adlandırılan şəhər XVIII əsrin ikinci yarısından Nuxa adlandırılmağa başladı. Buna səbəb nə idi? İş ondadır ki, Şəki dağıdıcı sel axınlarının təsirindən daim əziyyət çəkirdi. Buna şəhərin Kiş çayının subasar sahəsində əlverişsiz yerdə yerləşməsi idi və bu çayın sel axınları şəhəri daim təhlükə altında saxlayırdı.

1772-ci ildə güclü leysan yağışları nəticəsində çay daşmağa başladı və şəhər tamamilə dağlara su altında qaldı. Minlərlə şəhər sakini dəhşətli daşqının qurbanı oldu. O zaman şəkiliilər çay vadisinin şərqi sahilinə, Nuxa kəndinin ətraflarına köçməli oldular. Bu kəndin ətraflarında tikilən şəhər rəsmi sənədlərə istinadən iki əsr müddətində elə Nuxa adlandırılırdı (Şəki şəhərinin keçmiş adı Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Fərmanı ilə 1968-ci ildə bərpa olundu).

Dağıntıya məruz qalıqdan sonra şəhər tez bir zamanda bərpa edildi və Azərbaycanın ən iri və canlı ticarət mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bu, memarlığın inkişafına və müxtəlif dekorativ-təbiiqi incəsənət növlərinin çiçəklənməsinə təkan verdi. Şəhərdə bu və ya digər sənət növlərini bildirən küçə adları bu günə qədər qalmaqdadır – Dulucular, Zərgərlər, Halvaçılar və s.

Şəhərə baxış məqsədilə avtobus Şəkinin ən qədim hissəsi olan və qoruğa çevrilmiş Yuxarı küçə boyu hərəkət edir.

Bu günə iki Karvansara qorunub saxlanılmışdır – Yuxarı və Aşağı. Yerli ustalar bu binaları XVIII əsrdə tikmişlər.

Turistlər sol tərəfdə Yuxarı Karvansaranı görür. Onun ümumi sahəsi 6000 kv. metrdir. Binanın 200-dən artıq otağı və zirzəmisini var.

Bundan sonra avtobus XVIII əsrdə tikilmiş qədim qalaya doğru istiqamət götürür.

Dayanacaq qala qapılarının yanında olacaqdır.

Qala divarlarının ümumi uzunluğu 1300 metr, hündürlüyü 8 metrə qədər, qalınlığı isə 2, 3 metrdir. Qalanın şimal və cənub tərəflərində möhkəm darvazaları var. Divar boyu 21 müdafiə bürcü var. Qala divarları bizim günlərə qədər möhkəm dağıdılmış vəziyyətdə gəlib çıxmışdır, lakin 1963-ci ildə onların bərpası üzrə işlər aparılmışdır.

Şəki Xanları Sarayı 1761-ci ildə memar Xadali Zeynal Abdin tərəfindən tikilmiş və xanlığın hökmdarları üçün yay yaşayış yeri kimi xidmət edirdi. Şəki Xanları Sarayının eyni tipli iki mərtəbəsi var. Hər mərtəbənin mərkəzində yan otaqların açıldığı böyük salon yerləşir.

Ağac üzərində naxışlı kəsmə sənəti – «şəbəkə» – Azərbaycan qədim zamanlardan inkişaf edir və bu sənətin ən parlaq əksi Şəki Xanları Sarayının interyerində özünü göstərir. Şəbəkəyə düzülmiş rəngli şüşələr günün müxtəlif vaxtlarında otağın işıqlandırılmasını dəyişdirir və bütövlükdə təkrarolunmaz effekt yaradaraq, divar naxışlarının gözəlliyini tamamlayır.

Şəki Xanları Sarayı maraqlı memarlıq abidəsi kimi ilk olaraq çoxsaylı divar naxışları ilə əlamətdardır. Saray otaqlarının interyeri XVIII əsrdə yaradılmış şəkillərlə tam örtülmüşdür. Şəkillərin bir hissəsi yeniləşdirilmiş və XIX əsrdə təkrar yazılmışdır.

Qeyd: Şəki Xanları Sarayına baxışdan sonra turistlər şimal qapısından çıxaraq yaxınlıqda yerləşən M. F. Axundovun ev-muzeyinə yollanırlar. Şəki qədim zamanlardan Cənubi Qafqazın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri sayılır.

Hər il aprelin 1-də Şəkidə Gülüş Günü keçirilir.

«Marxal» istirahət zonası. Qədim şəhərin yaxınlığında yerləşən bu yeri gözəllik və sağlamliq guşəsi adlandırırlar. Ecəzkar təbiət, sağlamliq bərpası üçün gözəl şərait bu sağlamliq ocağını turistlərin sevimli istirahət yerinə çevirmişdir.

«Gələrsən–Qörərsən» qalası. Bu əfsanəvi qala şəhərdən 4 km şimalda, Kiş çayının qərb sahilində yerləşir. Qala Qara-Təpə dağının zirvəsində, Şəki şəhərinin girəcəyində, orta əsrlərdə vacib olan strateji mövqedə ucalır.

Qalanın tarixi Nadir Şahın Şəkiyə hücumu ilə əlaqədardır. Qalada daldanacaq tapan Hacı Çələbi İran istilacısının bu istehkamı təslim etmək tələbini rədd etmişdi. Qəzəblənmiş Nadir Şah Hacı Çələbini nə üçün belə cəsarətləndiyini öyrənmək istəyəndə, Hacı Çələbi qalanın alınmaz olduğuna əmin olaraq, Nadir şahə «gələrsən–görərsən» cavabını göndərir. Həqiqətən də, 1744-cü ildə böyük qoşunla Şəkiyə gələn Nadir Şah qalanı görür, lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq onu zəbt edə bilmir.

Qala dəniz səviyyəsindən 850 metr yüksəklikdədir.

Rayonda digər qədim abidə nümunələri də saxlanılmışdır. Bunların arasında Kiş kəndində olan Alban Məbədi qeyd etmək olar (Kiş dağ çayının sahilində).

Bundan əlavə, Qax və Zaqatala şəhərlərinə kombinə edilmiş marşrutlar da təşkil etmək olar.

Şəki şəhərindən Qax şəhərinə qədər olan məsafə 34 km-dir.

Qax rayonunun inzibati mərkəzi olan bu kiçik şəhər

Qax, Şəkidən şimal-qərbdə, Qurmuxçay çayının subasar sahəsində yerləşir. Qax şəhəri dəniz səviyyəsindən 500 m yüksəklikdə yerləşir. Bu, məftunedici dərəcədə yaşıllıqla əhatə olunmuş şəhərdir.

Şəhərin ətraflarında çoxlu tarixi abidələr, qala və müdafiə istehkamlarının xarabalıqları var.

Qax sözü qala mənasını daşıyır.

Qaxdan 6 km şimal-qərbdə yerləşən Ağçay kəndi Qurmuxçay çayının qolu boyu dərin dərəcədə gizlənmişdir və onun adı çay sularının nisbətən ağ rəngdə olması ilə əlaqədardır. Meyvə bağları ilə örtülmüş və sıx meşə ilə əhatə olunmuş Ağçay nadir mənzərəli qəsəbədir.

Qaxdan 12 km məsafədə dəniz səviyyəsindən 1400-1600 metr yüksəklikdə yerləşən İlisu yüksək dağ kəndi daha maraqlıdır. İlisuda xeyli sayda tarixi abidələr qorunub saxlanmışdır: dördkünc onmetrlik gözətçi qalası, mərkəzində məscid olan qala, dəyirmi qala. Burada daha qədim abidələr var – Qafqaz Albaniyası vaxtından qalmış küp sərdabə qəbirləri. Həmçinin, Qum kəndində də Qafqaz Albaniyasından qalma abidələr var.

İlisunun yaxınlığında müalicəvi vannalar üçün istifadə olunan hidrogen sulfidli (müalicəvi) iki isti su bulağı qaynaqlanır.

Zaqatala şəhəri. Şəki şəhərindən Zaqatala şəhərinə qədər olan məsafə 100 km-dir.

Zaqatala suayırıcı dağ silsiləsinin cənub yamacında, dəniz səviyyəsindən 535 m yüksəklikdə yerləşir və bu coğrafi nöqtədə böyüklüyünə görə Şəkidən sonra ikinci yeri tutur.

Zaqatala geniş küçələrinin hər tərəfində əzəmətli çinar ağacları əkilmiş, gözəl yaşıl şəhərdir. Zaqatalada fındıq və qoz emal edən iri müəssisə fəaliyyət göstərir.

1929-cu ildə yaradılmış Zaqatala qoruğu rayon ərazisinin bir hissəsini tutur. Qoruğun sahəsi 23,844 hektardır. Rayonun ərazisində çoxsaylı tarixi və memarlıq abidələri qorunub saxlanmışdır. Bunlara misal olaraq Gözbarax və Qalal

kəndlərində XVIII əsrə aid məscidləri, Mazıx kəndində XII əsrə aid qalanı və XVIII əsrə aid məscidi göstərmək olar.

Şamil Qalası 1830-cu ildə tikilmişdir.

Zaqatalada istirahət etməli yerlər çoxdur. Yayın sonlarında şəhərin ətraf yerləri bu məqsəd üçün xüsusilə əlverişlidir.

Əlavə 1

SƏYAHƏTLƏR HAQQINDA MÜQAVİLƏLƏR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ KONVENSIYA

FUAAV-nın (*Dünya Turist Agentliklərinin Federasiyası, fransız. Federation Universelle des Associations d'Agences de Voyages*) Baş Assambleyasında 22 oktyabr 1970-ci il və BMA-nın (*Beynəlxalq Mehmanxana Assosiyasiyası, ing. International Hotel Association, IHA*) Şurasında 13 noyabr 1970-ci il tarixində qəbul edilib.

Turizmin inkişaf etməsi faktını, onun iqtisadi və sosial sahələrdə rolunu təsdiq edərək, həmçinin, turist müqavilələri haqqında vahid əsasnamənin vacibliyini **qəbul-etiraf** edərək bu Konvensiyaya daxil olan dövlətlər aşağıdakılar üzrə ümumi razılığa gəlmişlər:

1. Konvensiyada istifadə olunan əsas terminlər:
 - 1.1 Səyahət müqaviləsi – səyahətin təşkili üzrə müqavilə və ya səyahətin satışı üzrə vasitəçilik müqaviləsi.
 - 1.2 Səyahətin təşkili üzrə müqavilə – səyahətin təşkilatçısı öz adından çıxış etdiyi və səyahətçinin marşrutda və ya olduğu yerdə təminatına aid olan kombine edilmiş xidmətlər məcmusunun təmin edilməsi öhdəliyi üzrə hər hansı bir müqavilədir.
 - 1.3 Səyahətin satışı üzrə vasitəçilik müqaviləsi – səyahətin təşkilatçısı bir və ya bir neçə səyahətin təşkili üzrə müqavilənin satışını öz vasitəçisinə tapşırdığı hər hansı müqavilədir.
 - 1.4 Səyahətin təşkilatçısı – səyahətin təşkili üzrə vasitəçilik müqaviləsində razılaşdırılmış öhdəlikləri öz üzərinə götürən hər hansı bir şəxsdir.
 - 1.5 Vasitəçi – səyahətin satışı üzrə vasitəçilik müqaviləsində razılaşdırılmış öhdəlikləri öz üzərinə götürən hər hansı bir şəxsdir.

1.6 Səyahətçi – səyahətlər haqqında müqavilələrdə razılaşdırılmış öhdəlikləri öz üzərinə götürən hər hansı bir şəxsdir.

2. Bu Konvensiya səyahət təşkilatçısının daimi olduğu yer və ya vasitəçinin müəssisəsi hazırki Konvensiyaya qoşulmuş dövlətin ərazisində yerləşdiyi halda səyahət təşkilatçısı və ya onun vasitəçisi tərəfindən imzalanən və 1.1 bənddə sadalanan səyahət haqqında müqavilələrin hər hansı birini tənzimləyir.

3. Səyahətin təşkilatçısı imzası və möhürü ilə təsdiqlədiyi səyahət sənədini verməyə borcludur.

4. Səyahət sənədində aşağıdakı müddəalar olmalıdır:

4.1 Sənədin verildiyi yer və tarix.

4.2 Səyahət təşkilatçısının adı və ünvanı.

4.3 Səyahətçinin və ya səyahətçilərin adı və əgər kontrakt digər şəxslə imzalanmışdırsa, həmin şəxsin adı.

4.4 Səyahətin yeri və başlanma və qurtarma tarixi, həmçinin, səyahətin ümumi davam etmə müddəti.

4.5 Nəqliyyat və qiymətə daxil olunan digər xidmətlər haqqında bütün tələb olunan məlumatlar.

4.6 Tələb olunan halda turistlərin minimal sayı.

4.7 Müqavilədə nəzərdə tutulan xidmətlərin ümumi dəyəri.

4.8 Səyahət haqqında müqavilənin ləğv olunması üçün əsas sayıla bilən şərtlər və səbəblər.

4.9 Arbitraj səlahiyyəti haqqında müqavilənin xüsusi olaraq şərtləşdirilmiş digər maddələri.

4.10 Hazırki Konvensiyanın uyğunluğuna istinad.

4.11 Lazım olan hallarda – tərəflərin qarşılıqlı razılığına əsasən qəbul edilmiş istənilən əlavələr.

Məlumatın bir hissəsi səyahətçiyə verilən proqramda əks olunduğu halda səyahət sənədində bu proqrama sadə şəkildə istinad oluna bilər. Proqramda edilən istənilən dəyişikliklər səyahət sənədində də qeyd olunmalıdır.

5. Səyahət sənədi müqavilə şərtlərinin tam şəkildə yerinə yetirildiyi vaxta kimi etibarlıdır. Səyahətçinin təşkilatçısı tərəfindən öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi bu Konvensiyanın tənzimlədiyi müqaviləni qanuni qüvvədən salmır. Səyahətin təşkilatçısı bu cür pozulma ilə əlaqədar baş vermiş istənilən zərərə görə məsuliyyət daşıyır.
6. Səyahətçi əks tərəflə razılaşdırmadan özünü başqa bir şəxslə əvəz edə bilər, bu şərtlə ki, həmin şəxs səyahətlə əlaqədar bütün tələblərə cavab verməlidir.
7. Səyahətçi milli qanunvericiliyə və ya müqavilə müddəalarına uyğun olaraq bütün itkilərin əvəzini səyahət təşkilatçısına ödəmək şərtlə müqaviləni tam və ya qismən ləğv edə bilər.
8. Müqavilə müddətinin başa çatmasından əvvəl səyahətin təşkilatçısına müqaviləni imzalayarkən məlum olmayan və yaxud həmin anda məlum olduğu halda həmin müqaviləni bağlamamaq üçün ona qanuni əsaslar verə biləcək müstəsna xarakterli halların baş verdiyi zaman o, müqaviləni tam və ya qismən ləğv edə bilər.

Səyahətin başlanmasına 15 gün qalmış turist sənədində şərtləşdirilmiş səyahətçilərin minimal sayı təmin olunmadığı halda səyahət təşkilatçısı itkilərin əvəzini səyahətçiyə ödəmədən müqaviləni ləğv etmək hüququna malikdir.

Müqavilənin ləğv olunduğu halda səyahət təşkilatçısı səyahətçinin maraqlarını təmin etmək üçün bütün lazımı

tədbirləri görməlidir, əks halda tərəflər itkiləri bir-birinə qarşılıqlı surətdə ödəməlidirlər.

9. Valyuta məzənnələrində və ya nəqliyyat tariflərində dəyişikliklərin nəticəsi olmadığı halda səyahət təşkilatçısı səyahət haqqında müqavilədə göstərilən ümumi məbləğini artırma bilməz və əgər bu hal baş versə də, qiymət artımı turist sənədində şərtləşdirilməlidir. Səyahət haqqında müqavilənin ümumi dəyəri 10%-i keçdiyi halda səyahətçi itkilərin əvəzini səyahət təşkilatçısına ödəmədən müqaviləni poza bilər. Bu halda o, səyahət təşkilatçısına ödədiyi bütün məbləği geri tələb etmək hüququna malikdir.

10. Səyahət təşkilatçısı həm öz şəxsi hərəkətlərinə, həm də onun tapşırıqlarını yerinə yetirən nümayəndələrinin hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

11. Səyahət təşkilatçısı müqavilənin şərtlərindən və ya Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərinin tam və ya qismən yerinə yetirilməməsi nəticəsində səyahətçiyə dəyən istənilən itkiyə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Səyahətçiyə vurulmuş itkilərin əvəzini ödəmək üçün aşağıdakı məbləğlər nəzərdə tutulmuşdur:

- fiziki zərərə görə 50000 frank (hal-hazırda frank pul vahidi ləğv olunmuşdur),¹
- maddi zərərə görə 2000 frank,
- hər hansı digər zərərə görə 5000 frank.

İstənilən dövlət dəymiş ziyanın əvəzinin ödənilməsi üçün öz fərdi məbləğ şkalasını tətbiq edə bilər, lakin bu məbləğlər **şkalasının** səviyyəsi hazırki Konvensiyanın təsbit etdiyi səviyyədən aşağı olmamalıdır.

¹ Frankı Avro əvəz etmiş və kurs məzənnəsinə görə hesablanmalıdır

12. Müstəqil olaraq və ya üçüncü şəxslərin vasitəsilə nəqliyyat, yerləşdirmə və ya digər xidmətləri təmin edən səyahət təşkilatçısı səyahətçiyə dəyən hər hansı zərərə görə yuxarıda göstərilən xidmətlərin təmin edilməsini tənzimləyən şərtlərə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyır.

Səyahət təşkilatçısı üçüncü şəxslərin hərəkətləri nəticəsində səyahətçinin çəkdiyi bütünlükdə itkilərin əvəzini ona ödəməlidir.

Öz növbəsində, səyahətçi çəkdiyi zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün səyahət təşkilatçısına köməklik göstərməlidir. Bunun üçün səyahətçi üçüncü şəxslərin hərəkətləri haqqında sənədləri və məlumatları səyahət təşkilatçısına təqdim etməli, eyni zamanda, öz qanuni hüquqlarını ona etibar etməlidir.

13. Səyahətçi müqavilənin şərtlərini və yaxud bu Konvensiyanın müddəalarını pozduğu halda ona görə məsuliyyət daşıyan səyahət təşkilatçısının və ya üçüncü şəxslərin çəkdiyi itkilərə görə məsuliyyət daşıyır.

Səyahətçinin hərəkətləri vəziyyətin fəvqəladəliyi nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir.

14. Səyahətin satışı üzrə vasitəçilik müqaviləsində səyahət təşkilatçısı müqavilədə qeyd edilmiş məlumatlarla yanaşı vasitəçinin adı və ünvanı göstərilməklə, onun səyahət təşkilatçısının vasitəçisi kimi fəaliyyət göstərməsi qeyd olunmalıdır.

15. Müqavilə öhdəliklərinin pozulduğu halda vasitəçi səyahət təşkilatçısı kimi baxılacaq və o, bu cür pozuntudan irəli gələn zərərə görə məsuliyyət daşıyacaqdır.

16. Səyahətçi müqavilənin müddəasına və ya milli qanunvericiliyə uyğun olaraq səyahət təşkilatçısının vasitəçisinə kompensasiya ödəmək şərti ilə müqaviləni tam və ya qismən ləğv edə bilər.

17. Səyahət təşkilatçısının vasitəçisi həm öz hərəkət və səhvlərinə, həm də həvalə olunmuş funksiyalarını yerinə yetirən icraçıların hərəkət və səhvlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

18. Səyahət təşkilatçısının vasitəçisi öz öhdəliklərini yerinə yetirərkən buraxdığı hər hansı səhvə görə məsuliyyət daşıyır.

Səyahətçiyə ödənilən ziyanın əvəzi 10000 frank məbləğinə qədər məhdudlaşdırılır.

İstənilən dövlət öz ərazisində yerləşən müəssisənin vasitəsilə bağlanan müqavilələrə dəymiş zərərin əvəzi kimi ödənilən məbləğin fərdi yüksək həddini təsbit edə bilər.

Səyahət təşkilatçısının vasitəçisi səyahətin satışı üzrə vasitəçilik müqaviləsi ilə müəyyən olunmuş xidmətlər sahəsinə daxil olmayan səyahətçinin kontrakt şərtlərini tam və ya qismən yerinə yetirməsinə görə məsuliyyət daşımır.

Konvensiyanın qalan bölmələri Konvensiya əsasnamələrinin qüvvəyə minmə şərtlərini, həmçinin, müqavilənin müxtəlif pozuntularına məhkəmə qaydasında baxılması üçün nəticələrin ağırlıq dərəcəsi ilə asılı olaraq 1 ildən 3 ilə qədər dəyişən vaxt sərhədlərini müəyyən edir.

Əlavə 2

SƏYAHƏT VƏ YA TURLAR HAQQINDA MÜQAVİLƏ ŞƏRTLƏRİNİN POZULMASINA GÖRƏ TURİSTİN, EKSKURSANTIN VƏ YA SƏYAHƏTÇİNİN MƏSULİYYƏTİ

Ümumi qəbul edilmiş təcrübəyə əsasən, turist, səyahətçi və ekskursant müqavilə şərtlərinin pozulmasına görə hüquq pozuntusunun baş verdiyi ölkənin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Turist, səyahətçi və ya ekskursant tərəfindən qalma yerinə, nəqliyyat vasitələrinə, istirahət və əyləncə vasitələrinə və ya ətraf mühitə ziyan vurulduğu halda buna görə məsuliyyət dəymiş ziyanın əvəzinin mütləq ödənilməsi ilə milli qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən edilir. İri məbləğdə maddi və ya mənəvi zərərin vurulduğu halda beynəlxalq müqavilələrin və turizm mübadiləsi və əlaqələri haqqında razılaşmaların şərtlərinə uyğun olaraq turist, səyahətçi və ekskursantla hüquqi şəxs kimi iştirak edən turizm agentliyinin birgə məsuliyyəti ortaya çıxır.

Səyahət haqqında müqavilələr üzrə Konvensiyanın 16-cı maddəsinə uyğun olaraq turist və ekskursant öz səhvləri nəticəsində vurulan zərərə görə səyahət təşkilatçısının qarşısında cavab verməlidir. Eyni zamanda, səyahətçi eyni şərtlər üzrə səyahət vasitəçisinin qarşısında da məsuliyyət daşıyır. Səyahətçi (turist, ekskursant) tərəfindən vurulmuş itki və ya zərərə görə məsuliyyət dərəcəsi milli qanunvericilik normalarının və turizm sahəsində əlaqələr və mübadilələr haqqında beynəlxalq müqavilələrin və razılaşmaların şərtlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Turistlər və fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında baş verən mübahisəli halların məhkəmədənəkar həllini sadələşdirmək və sürətləndirmək məqsədilə ümumi və ya xüsusi səlahiyyətlərə malik olan və mübahisələrin həlli üçün

turistlərin müraciət etməsinə icazə verilən müvafiq orqan, məsələn, istehlakçıların **müdafiə xidməti** və ya şikayətlər üzrə vasitəçilər, yaradılmalıdır.

Turistin təhlükəsizliyinə ciddi qəsdlərin edildiyi hallarda, xüsusilə də onun terror aktı nəticəsində zərərə məruz qaldığı halda qəbul edən ölkə zərər çəkmiş turistin sağlamlığı və yuxarıda adı çəkilən aktın baş verdiyi şərait haqqında bütün məlumatları turistin gəldiyi ölkəyə (əgər bu mümkündürsə, diplomatik nümayəndəliklər və ya konsul- luqlar vasitəsilə) təqdim etməlidir.

Əlavə 3

TURİZM VƏ BEYNƏLXALQ SƏYAHƏTLƏR SAHƏSİNDƏ NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. Turistlərin hava nəqliyyatı vasitəsilə daşınmasının hüquqi tənzimlənməsi

Müntəzəm və qeyri-müntəzəm həyata keçirilən hava nəqliyyatı sərnişinlərin, baqajların, yüklərin və poçt göndərişlərinin daşınması məqsədilə istifadə olunur. Hava nəqliyyatı xidmətləri kommersiya xarakteri daşıyır, yəni müəyyən haqq müqabilində həyata keçirilir.

Beynəlxalq hava yolu daşımalarında aviadaşıyıcı, sərnişinlər və yük sahibləri arasında cərəyan edən münasibətlər daşıma haqqında müqaviləyə əsaslanır və bu müqavilə çərçivəsində həyata keçirilir. Sərnişin və yüklərin beynəlxalq hava daşınması haqqında müqavilələrin əsasını, beynəlxalq konvensiyalara, razılaşmalara və milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, aviadaşıyıcının sərnişinləri (yükü) şərtləşdirilmiş təyinat məntəqəsinə çatdırmaq üzrə öhdəliyi və sərnişinin (yükgöndərənin) müvafiq tariflərə uyğun olaraq daşıyan tərəfindən müəyyən olunmuş haqqın ödənməsi üzrə öhdəliyi təşkil edir. Tərəflərin digər hüquq və vəzifələri hava daşımaları haqqında müqavilənin bu əsas tərkibini konkretləşdirir və tamamlayır.

Hava daşımaları haqqında müqaviləyə beynəlxalq xarakteri sərnişinin xaricə səfər etməsi **hali** verir. Sərnişin ya xarici ölkədə təyinat məntəqəsinə çatdırılır, ya da ki, göndərilmə və təyinat məntəqələri eyni ölkədə olsa da onun xarici ölkədə dayanacağı nəzərdə tutulur.

Dövlətlərarası sərnişin və yüklərin hava nəqliyyatı ilə daşınması üzrə şərtlər bəzi qaydaların unifikasiyası məqsə-

dilə beynəlxalq hava daşımalarına dair qəbul olunmuş konvensiyalarla tənzimlənir (bəzi qaydaların unifikasiyası üçün beynəlxalq hava daşımalarına dair konvensiyalar (Varşava, 1929-cu il)), 1929-cu il Varşava konvensiyasının bəzi müddəalarına dəyişikliklər haqqında 1955-ci il tarixli Haaqa protokolu, Varşava konvensiyasına bir sıra prinsipial dəyişikliklərin əlavə edilməsi haqqında 1971-ci il tarixli Qvatemala protokolu). Bu əsasnamələr Hava Nəqliyyatı üzrə Beynəlxalq Assosiasiyanın (HNBA) sərnişin daşımaları üzrə qüvvədə olan şərtlərinə daxil edilmişdir.

Bu şərtlərdə əsas diqqət yol biletlərinə, yüklərin daşınması qaydasına, inzibati rəsmiyyətə, daşıyanın hüquqlarına, sərnişinlərlə haqq-hesablaşmalara və aviasirkətlərin məsuliyyət və vəzifələrinə yetirilir.

Beynəlxalq hava nəqliyyatında bütün aviadaşıyıcılar tərəfindən HNBA-nın standart formalarına cavab verən **vahid nəqliyyat sənədləri** tətbiq olunur.

Beynəlxalq hava yolu ilə daşımalarda istifadə olunan sərnişin biletlərinə, həmçinin, yük haqqında məlumatlar da daxil edilir və o, eyni zamanda yük qəbzi kimi rol oynayır. Sərnişinə verilən yük birkası baqaj qəbzi funksiyasını yerinə yetirmir və yalnız yükün alınması üçün sənəd kimi istifadə olunur. Beynəlxalq hava daşınması haqqında müqaviləyə əsasən aviadaşıyıcının məsuliyyəti **təqsirə** əsaslanır və **təqsirin** olmamasının sübut olunması yük daşıyıcının üzərinə düşür. HNBA-nın daşıma qaydalarına uyğun olaraq, sərnişinin əl yükünə görə aviadaşıyıcının məsuliyyəti yalnız onun günahı sübut olunduğu halda yaranır. Aviadaşıyıcının məsuliyyət həddləri 1955-ci il tarixli Haaqa protokolu ilə müəyyən edilir və hər bir sərnişinə görə 250 min frank, yükün hər kiloqramına görə 500 frank və hər bir sərnişinin əl yükünə görə 10 min frank təşkil edir.

2. Turizm və beynəlxalq səyahətlər sahəsində dəniz nəqliyyatı xidmətlərinin hüquqi tənzimlənməsi

Turist agentliyi, səyahət agenti dəniz nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə etməklə turist məhsulunu (turu) və yaxud Dünya okeanı üzrə səyahəti formalaşdırarkən ərazi sularından ehtimal olunan keçidləri və bunun nəticəsində ətraf mühitin qorunmasına, beynəlxalq limanların, dəniz yollarının rejiminə və adət-ənənələrinə dair sahilboyu dövlətlərin milli qanunvericiliyinə uyğun olaraq tətbiq olunan müəyyən məhdudiyətləri nəzərə almalıdır.

Dəniz yolu dedikdə gəminin açıq dənizdə, həmçinin, boğazlardan, çaylardan, kanallardan və göllərdən keçərək bir limandan digər limana qədər üzdüyü yol nəzərdə tutulur. İqtisadi və fiziki-coğrafi amillərin nəzərə alınması ilə dövlətlərin rayonları arasında sərnişin və yük mübadiləsinin həyata keçirildiyi dəniz yollarının əsas istiqamətləri formalaşır. Dəniz yollarında müxtəlif dəniz nəqliyyat vasitələrinin (yüklərin və sərnişinlərin daşınması üçün nəzərdə tutulmuş ticarət gəmiləri, bərələr, yardımçı donanma gəmiləri) hərəkəti ticarət gəmiçiliyini təşkil edir. Dəniz ticarət gəmiçiliyi iki formada təşkil olunur: qeyri-müntəzəm (**tramp**) və müntəzəm (**xətti**).

Tramp gəmiçiliyi sərnişinləri və yükləri dəniz yollarının müxtəlif marşrutları üzrə boş tonnajın olmasından asılı olaraq daşınması üçün təşkil olunur və bu zaman cədvəl tutulmur. Hər bir reys, reys tapşırıqlarına əsasən təyin olunur. Xətti gəmiçilik təyin olunmuş cədvələ əsasən yükləmə və boşaltma limanları arasında dəniz yollarının müəyyən istiqamətləri üzrə müntəzəm xəttlər sistemi ilə, yük, sərnişin, yüksərsənşin xəttləri ilə təşkil olunur.

Dəniz yolları regional, dəniz, beynəlxalq okean və **kabotaj** dəniz yollarına bölünür. Regional dəniz yolları müəyyən coğrafi regionlarda formalaşan yollardır.

Beynəlxalq okean yolları müxtəlif qitələrdə yerləşən dövlətlərin limanları arasında olan okeandan (və ya okeanlardan) keçir. Kabotaj dəniz yolları bir dövlətin limanları arasında olan suların keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəniz donanmasının nəqliyyat məhsulunun alışı-satışı üzrə ticarət şərtləri daşıma müqaviləsi ilə təsbit edilir və bu müqaviləyə sərnişinlərin, baqajın və şəxsi istifadədə olan nəqliyyat vasitələrinin daşınması daxil olunur. Bu müqavilələrin əsasını **fraxtlama (kirələmə)** təşkil edir.

Fraxtlama gəminin şərtləşdirilmiş haqq (fraxt) müqabilində tam olaraq və ya onun müəyyən hissəsini yüklərin, sərnişinlərin daşınması və ya bir və ya bir neçə reys həyata keçirməklə digər işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə, həmçinin, gəminin müəyyən müddətə **fraxtlama (kirəçinin)** sərəncamına verilməsini nəzərdə tutur. Fraxtlama prosesi tramp gəmiçiliyində tətbiq olunur.

Xətti daşımalarda bu cür əməliyyatlar «gəmidə yerin bronlanması» yolu ilə həyata keçirilir. Hüquqların, risklərin və xərclərin gəmi sahibi və fraxtçı arasında bölüşdürüldüyü payların həcmindən asılı olaraq gəmilərin iki cür fraxtlama növü müəyyən edilir:

1. Reys fraxtlaması gəminin reysə, dairəvi reysə, ardıcıl birtərəfli reyslərə və müqaviləyə əsasən fraxtlanmasına bölünür.

2. Gəminin (donanmanın) müddətli fraxtlanması. Bütün sazişlər xüsusi müqavilə, çarter, vasitəsilə sənədləşdirilir. Çarterin sənədləşdirilməsinin sadələşdirilməsi məqsədilə dəniz daşımaları haqqında müqavilə şərtlərinin məmunsunu və şərhini verən mətbəədə hazırlanmış blanklar olan çarterlərin xüsusi **profornalarından** istifadə olunur.

Daşımaların sənədləşdirilməsinin əsasını nəqliyyat sənədləri təşkil edir: mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən mal qəbzi və ya sənədi. Beynəlxalq dövrüyyədə malın və ya poçt yükünün daşınması daşıyanın yükəndərənə verdiyi malın

üzərində sərəncam hüququnu təsbit edən sənədin rəsmiləşdirilməsi ilə kifayət qədər tez-tez müşayiət olunur. Bu cür sənədlərə, adətən, aşağıdakılar aid olunur: **konosament*** (bu sənəd təmiz və ya qeyri-təmiz, orderli və ya dövriyyəli, birbaşa ola bilər), dəniz reysi üçün nəqliyyat fakturası, dəmiryol fakturası, **arrant**.

Bazarda tanınmasına nail olmaq üçün çarter proformaları Baltika və beynəlxalq konfransın sənədləşdirmə üzrə Şurasında (BİEKO), Böyük Britaniya Birləşmiş Krallığının və Şimali İrlandiyanın gəmiçilik Palatasında razılaşdırma mərhələsini keçir. 1925-ci ildə Beynəlxalq Dəniz Komitəsinin himayəsi altında Haaqa qaydaları adını almış konosamentlər haqqında bəzi qaydaların unifikasiyası haqqında Brüssel konvensiyası hazırlanmış və qəbul edilmişdir. 1968-ci ildə «Visbi Qaydaları» adlı əlavə protokol qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının beynəlxalq ticarət hüququ üzrə komissiyası (UNICITRAL) çərçivəsində hüquqi tənzimləmənin yeni formalarının işlənilib hazırlanması məqsədilə 1978-ci ildə Hamburq şəhərində BMT-nin «Hamburq qaydaları» adını almış Hamburq konvensiyası qəbul edilmişdir.

Hamburq qaydaları **göyərtədə** heyvanların, yüklərin və təhlükəli yüklərin daşınmasının hüquqi tənzimlənməsini, həmçinin, yurisdiksiya və arbitraj haqqında normaları əhatə edir. Bu qaydalar çoxsaylı yurisdiksiya haqqında normanı təsbit etdi. İddiaçı seçiminə uyğun olaraq məhkəmədə öz iddiasını:

- cavabdehin əsas kommersiya müəssisəsinin yerləşdiyi yer üzrə;
- daşıma haqqında müqavilənin bağlandığı yer üzrə, bu şərtlə ki, cavabdeh orada müqavilənin bağlanmasına vasitəçilik etmiş kommersiya müəssisəsinə və ya agentliyinə malik olsun;
- yükləmə limanının və ya boşaltma limanının yeri üzrə;
- dəniz daşması haqqında müqavilədə göstərilən yer

üzrə qaldıra bilər.

Beləliklə, Hamburq qaydaları mübahisələrin məhkəməyə aidiyyət məsələsinin təcrübədə bərqərar olmuş həllindən tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında imtina edilməsini təsbit etdi.

Dəniz nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə edən sərnişinlər altı əsas qrupa bölünür: işgüzar sərnişinlər (taçirlər), turistlər, mühacirlər, mövsüm işçiləri, zəvvarlar və hərbi qulluqçular. Nəzərdə tutulan səfərin məqsədindən asılı olaraq turistlər dəniz gəmilərindən, əsasən, dəniz səyahətinə çıxmaq üçün istifadə edirlər və bununla əlaqədar olaraq, bir ölkədən digərinə getmək üçün kruiz reysləri təşkil olunur. Turist reysləri xüsusi cədvəllər üzrə uzun müddət ərzində həyata keçirilir və bu cədvəllərdə turistlərin sahilyanı şəhər və şəhəryanı ərazilərlə tanış olmasını təmin etmək üçün limanlarda dayanacaqlar nəzərdə tutulur. **Turist reyslərindən fərqli olaraq ekskursiya reysləri qısa müddət ərzində (üç günə qədər) həyata keçirilir.** Dənizlə turist daşımaları kabotac, xarici və bir və ya bir neçə qonşu nəqliyyat vasitəsi növünün iştirakı ilə keçirilən qarışıq turist (kruiz) reyslərinə bölünür. Turist reysləri, bir qayda olaraq, qeyri-mövsüm dövründə, sərnişinlərin kütləvi axını olmadığı vaxt həyata keçirilir. İyul-avqust aylarında bütün sərnişindəşımaya gəmiləri müntəzəm xəttlər üzrə sərnişinlərin daşınması üçün istifadəyə verilir.

Gəmiçilik gəmini onun saxlanması və təsbit olunmuş yığılma faizi üzrə bütün xərclərin ona ödənilməsi şərtlərilə icarəyə verir. Başqa hallarda turist agentlikləri gəmini sərnişin yerlərinin müəyyən hissəsini reys üçün fraxtlamadan və yaxud gəmini **taym çarteri** üzrə müəyyən müddət üçün fraxtlamadan istifadə edir.

Gəmi sahibi və fraxtlayanın öhdəlik və vəzifələri tərəflər arasında bağlanan müqavilə ilə müəyyən edilir.

Sərnişinlərə gəmidə və sahildə xidmətlərin göstərilməsinə, **onların gəmiyə minməsi**, məlumatlandırmanın, poçt-teleqraf rabitəsinin, qidalanmanın, ticarətin və istirahətin

təşkilinə dair məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Turoperatorlar xidmət limanlarının bölüşdürülməsi və gəmiçilik xəttləri konfransın üzvləri olan gəmilərin yollanma sayı haqqında müqavilə bağlayırlar.

Açıq və ya qapalı dənizə birbaşa çıxışı olan çaylarda sərnışındaşmanın beynəlxalq hüquqi tənzimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir («çay-dəniz» daşımaları). Bu cür çaylara Dunay, Reyn, Niger, Mekonq, La-Plata, Amazonka və s. çayları aid etmək olar. Sərnışin-gəmi səfərləri gəmiçilik rejimi haqqında konvensiyalarla tənzimlənir (1948-ci ildə qəbul edilmiş Dunay çayında gəmiçilik rejimi haqqında konvensiya və s.).

3. Turistlərin avtonəqliyyat vasitəsilə daşınmasının hüquqi tənzimlənməsi

Yollarda hərəkət haqqında beynəlxalq konvensiyada və 1949-cu ildə qəbul edilmiş yol nişanları və siqnailləri haqqında Protokolda avtomobillərin idarə olunması üçün icazələrin, pasportların verilməsi qaydaları və sərəhdərdə rəsmiyyət işlərinin aparılma qaydaları müəyyən edilmişdir. 1968-ci ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası (İSS) çərçivəsində yol hərəkəti haqqında Konvensiya qəbul edilmiş və bu Konvensiya 1977-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Həmçinin, 1968-ci ildə yol nişanları və siqnailləri haqqında Konvensiya, 1975-ci ildə isə sürücülük vəsiqələrinin verilməsinə və etibarlılığına dair minimal tələblər haqqında Saziş və Beynəlxalq avtomagistrallar haqqında Avropa Sazişi qəbul edilmişdir.

Bu beynəlxalq konvensiya və sazişlərə uyğun olaraq avtomagistralların hüquqi statusu (A, B, C, E dərəcəli yollar), avtomagistrallarda yol nişanlarından və siqnaillərindən istifadə qaydaları, yol nəqliyyat vasitələrinin beynəlxalq standartları və sərnışinlərin daşınması üçün vasitələr, minik avtomobilləri, mopedlər, velosipedlər, milli və xarici nəqliy-

vat vasitələri, sürücülük vəsiqələrinin beynəlxalq formaları və beynəlxalq sığorta kartı (yaşıl kart) müəyyən edilmişdir.

Milli avtomobil daşıma vasitələrinin fəaliyyətini uzlaşdırmaq məqsədilə dövlətlər arasında yol hərəkəti və beynəlxalq daşımalar haqqında ikitərəfli sazişlər imzalanır.

Regional baxımdan bu cür uzlaşdırma beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində çoxtərəfli müqavilələrə əsasən həyata keçirilir, məsələn, Beynəlxalq avtomobil yolları federasiyası (BAYF), Beynəlxalq avtomobil federasiyası (BAF), Beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı ittifaqı (BANİ), Yol konqreslərinin daimi beynəlxalq assosiasiyası (YKDBA). Avtomobilizmin inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış Beynəlxalq avtomobil federasiyası beynəlxalq yol hərəkətinin və avtoturizmin inkişafına, avtomobil yolları xəritələrinin nəşr edilməsinə və keçirilən avtomobil yarışlarının nizama salınmasına kömək edir. Federasiyanın strukturunda turizm üzrə beynəlxalq komissiya fəaliyyət göstərir və bu komissiya **avtomobilistlərə** öz ölkələrində və xaricdə yardım xidmətlərini təmin edir (texniki xidmətin uzlaşdırılması, xarici klublar arasında qarşılıqlı texniki xidmətin təşkili, **avtomobilistlərə** yardım göstərmək üçün beynəlxalq kartların, təmir, texniki və sanitariya xidmətləri üçün kredit kitabçalarının işlənilib hazırlanması), turistlərə məlumat xidmətlərini yerinə yetirir (avtomobilistlər üçün yol hərəkəti qaydaları, müxtəlif ölkələrə gedərkən yerlərdə tətbiq olunan gömrük rəsmiyyətçiliyi, tövsiyə edilən marşrutlar haqqında məlumatları yayır), kempinqlərin təşkilinə və qoşqu evciklərin icarəyə götürülməsinə köməklik edir, həmçinin, beynəlxalq miqyasda sığortalamanı təşkil edir. Komissiya ətraf mühitin və qədim abidələrin qorunmasına dair tövsiyələr qəbul edir, avtoturizmin təşkili üçün yeni rayonlar və marşrutlar işləyib hazırlayır.

Sərnışinlərin və yükün beynəlxalq avtomobil daşımaları haqqında müqavilə üzrə 1973-cü ildə qəbul edilmiş Konvensiya (SADK) və bu Konvensiyaya dair 1978-ci ildə

qəbul edilmiş Protokolla sərnişinlərin daşınması, sərnişinlərin baqajının və əl yüklərinin daşınma şərtləri haqqında müqavilələrin nümunəvi **proformaları** müəyyən edilmiş, Avropanın əksər ölkələrində tətbiq olunan **beynəlxalq konosamentin proformasını** (SMR) işlənilib hazırlanmışdır. Bundan əlavə, minik və yük avtomobillərinin kirəsi üzrə Avropa assosiasiyası ilə birgə olaraq, Beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı ittifaqı tərəfindən kirenin standart şərtləri müəyyən edilmişdir. Nəqliyyat minik vasitələrinin işi haqqında 1995-ci ildə qəbul edilmiş Avropa konvensiyasına uyğun olaraq sərnişin yerlərinin sayı doqquzdan çox olan bütün avtobuslar nəzarət-ölçü cihazları ilə – *taxoqraflarla* – təchiz olunmalıdırlar.

1954-cü il qəbul edilmiş Beynəlxalq gömrük konvensiyasına görə onun üzvləri şəxsi yol nəqliyyatını ölkədən geri qayıtmaq şərtinə heç bir idxal rüsumları və vergi ödəmədən müvəqqəti gətirə bilərlər. Hər hansı mülkiyyət formasında olan milli avtonəqliyyat müəssisələri öz fəaliyyətlərini beynəlxalq sazişlərin yol hərəkətinə dair qaydalarına və tövsiyələrinə və beynəlxalq avtonəqliyyat müəssisələrinin təcrübəsinə uyğun olaraq həyata keçirir. Həmin qaydalar beynəlxalq avtomagistralların tikintisinə və istismarına da şamil olunur. Turları formalaşdırarkən turist agentlikləri avtonəqliyyat müəssisələrinin xidmətlərindən daşıma haqqında standart proformalara və milli və beynəlxalq standartlara uyğun digər daşıma sənədlərinə əsasən istifadə edirlər. Avtonəqliyyat vasitələrinin sahibləri avtoturizmde turist agentliklərinin müqavilələrinə əsasən iştirak edirlər. Turoperatorlar inhisar nəqliyyat strukturlarının xidmətlərindən istifadə edirlər.

Turizm və beynəlxalq səyahətlər sahəsində dəmiryol nəqliyyat xidmətləri satışının hüquqi formaları

Dəmiryol nəqliyyatı turizm və beynəlxalq səyahətlər sahəsində əhəmiyyətli yer tutur.

Nəqliyyat şəbəkəsinin bütün mülkiyyət formaları milli administrasiya tərəfindən ölkənin dövlət orqanlarının qəbul

etdiyi qanun və qaydalara və birbaşa və qarışıq dəmiryol nəqliyyatının təşkili haqqında beynəlxalq razılaşmalara uyğun olaraq istismar olunur. Daxili, tranzit və beynəlxalq daşımalar mövcuddur.

Daxili daşımalar eyni ölkədə yerləşən iki məntəqə arasında həyata keçirilir; onlara başqa ölkədən keçən tranzit daşıma da daxil edilə bilər.

Tranzit daşımalar müxtəlif ölkələrdə yerləşən iki məntəqə arasında olan üçüncü ölkədən keçməklə həyata keçirilir.

Beynəlxalq daşımalar müxtəlif ölkələrdə yerləşən iki məntəqə arasında təşkil olunur; onlara başqa ölkələrdən keçən tranzit daşıma da daxil edilə bilər.

Həm daxili, həm də beynəlxalq dəmiryol daşımalarının təşkili və istismarı beynəlxalq təşkilatlar birliyi tərəfindən uzlaşdırılır, məsələn, Sərnişin tarifləri üzrə Avropa konfransı, Dəmiryol qollarının xüsusi mülkiyyət sahiblərinin beynəlxalq assosiasiyası, Yataqlı vaqonların və vaqon-restoranların istismarı üzrə beynəlxalq cəmiyyət, Dəmiryol turizmi üzrə assosiasiyaların beynəlxalq federasiyası, Sərnişin və yük vaqonları üzrə beynəlxalq ittifaq, Dəmiryol reklamları üzrə şirkətlərin beynəlxalq ittifaqı, Dəmiryol konqreslərinin beynəlxalq assosiasiyası və s.

Dəmiryol nəqliyyatı sahəsində ən vacib saziş Yüklərin və sərnişinlərin dəmiryol daşımaları haqqında Bern konvensiyasıdır (MQK və MPK). Bu sazişlərdə Avropa ölkələrinin əksəriyyəti və bir sıra Asiya və Şimali Amerika ölkələri iştirak edir. Sərnişinlərin daşınması zamanı dəmiryol nəqliyyatının məsuliyyəti haqqında 1966-cı ildə MPK-ya Əlavə saziş imzalanmışdır. 1980-ci ildə Bern konvensiyalarının yenidən baxılması üzrə Konfransda beynəlxalq dəmiryol daşımaları haqqında yeni Saziş qəbul olundu (KOTIF). Bu saziş Bern konvensiyalarının və 1966-cı il tarixli Əlavə sazişin beynəlxalq-hüquqi normalarını özündə birləşdirir və beynəlxalq dəmiryol daşımalarının şərtləri

haqqında mülki-hüquqi xarakterli normalardan ibarət olan iki Əlavəyə (A və B) malikdir. A Əlavəsinə sərnişinlərin daşınma şərtləri daxildir (MPK-nın Vahid qaydaları). B Əlavəsinə yüklərin daşınma şərtləri daxildir (MQK-nın Vahid qaydaları). Vahid qaydalar Saziş iştirakçılarının təsbit etdiyi siyahıya daxil olan yalnız ayrı-ayrı dəmiryol xəttləri üzrə daşınmalara şamil olunur. Daşınma ödəmələrinin normaları milli və beynəlxalq tariflərə əsasən müəyyən edilir. Bern konvensiyalarına əsasən dövlətlər arasında yüklərin və sərnişinlərin dəmiryol nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmaları haqqında ikitərəfli müqavilələr bağlanır. Dəmir yolların son hədd məsuliyyət dərəcəsi Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablama vahidləri ilə müəyyən edilir. Dəmir yolların istismarı və Saziş iştirakçılarının fəaliyyətinin uzlaşdırılması prosesində sərnişinlərin, **baqajların** və **yüklərin** daşınması üçün beynəlxalq tariflərin unifikasiyasına dair tövsiyələr işlənib hazırlanır; dəmiryol daşınmalarının maya dəyərinin hesablanması üzrə standartlar və ən rəşional beynəlxalq dəmiryol marşrutları, həmçinin, vaqonlara tətbiq olunan standartlar işlənib hazırlanır; milli assosiasiyalar arasında dəmir yollarında beynəlxalq turizmin təşkili və inkişafı üzrə tədbirlər müəyyən edilir; vacib informasiya mübadiləsi təmin edilir və s.

Turist agentlikləri və səyahət büroları turu formalaşdırarkən və ya beynəlxalq səyahətlər təşkil edərkən dəmiryol sərnişin nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə etmək üçün milli dəmiryol administrasiyaları ilə sazişlər və ya müqavilələr imzalayırlar. Bu cür sazişlər həm daxili, həm də beynəlxalq sərnişindaşınmalarında tətbiq edilən mövcud tarifləri və qiymətləri nəzərə almaqla bağlanılır. Turist agentlikləri tərəfindən dəmiryol nəqliyyat xidmətlərindən istifadə olunmasında turistin, onun **baqajının** və əl yükünün sığortalınması mütləq şərtidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ VƏ TÖVSIYYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27 iyul 1999-cu il, Bakı
2. Еганлы С.Т., Гаджиев Э.М. «Международный Туризм и развитие туризма в Азербайджанской республике», Баку, 2003
3. Гаджицаде А. Азербайджанская ССР, Баку, Азернешр, 1967
4. Əliyev K. «Nətiqlik Sənəti», Bakı, «Azərnəşr», 1994
5. Əliquliyev «Piyada turizm», Bakı, «Azərnəşr», 1990
6. Məstanov T.Q. «Turizm taleyimdir», Bakı, 2000
7. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. «Beynəlxalq turizmin coğrafiyası», Bakı, 2002
8. Rəhimov S.H. «Turizm-ekskursiya işinin təşkili», Bakı, 2004
9. «История Азербайджана», том 1, Баку, 1958
10. Адамов Е.А. «Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков», Изд-во «Знание», 1961
11. Адамов Е.А. «О культуре речи пропагандиста», Изд-во «Московский рабочий», 1970
12. Алексеев М.Н. «Логика и педагогика», М., «Знание», 1965
13. Ананьев Б.Г. «Человек как предмет воспитания», Изд-во «Советская педагогика», 1965
14. Абуков А.Х. «Туризм на новом этапе», М., Профиздат, 1983
15. Борисов К.Г. «Международный туризм и право», М., Изд. Нимп. 1999
16. Биржаков М.Б. «Введение в туризм», Москва-Санкт-Петербург, 2005
17. Бадмаев Б.У., Садчиков Ю.И. «Методика и психология» М., «Московский рабочий», 1974

18. Волков Ю.Ф. «Введение в гостиничный и туристический бизнес», Ростов на Дону, Изд. Феникс, 2001
19. «Городская литературная экскурсия», М., «Турист», 1973
20. «Городская обзорная экскурсия», М., 1975
21. «Гостиничный и туристический бизнес», М., 1999
22. Галиченко М., Криворучко М. «Методика подготовки и проведения экскурсий по городу», М., 1961
23. Дьякова Р.А., Емельянов Б.В., Пасечный П.С. «Основы экскурсоведения» М., Просвещение, 1985
24. Дубинская А.С. «Основы информационно-экскурсионной работы гида-переводчика», М., Авангард, 1973
25. Дьякова Р.А. «История экскурсионного дела в России», М., ЦРИБ «Турист», 1981
26. Емельянов Б.В. «В помощь экскурсоводу», М., Профиздат, 1976
27. Емельянов Б.В. «Экскурсоведение», М., Турист, 1992
28. Емельянов Б.В. «Методика подготовки и проведения экскурсий», М., Турист, 1979
29. Емельянов Б.В. «Экскурсионное обслуживание населения», М., Турист, 1983
30. Емельянов Б.В. «Экскурсия- неотъемлемая часть идейно-воспитательной работы», М., Турист, 1984
31. Емельянов Б.В. «Организация экскурсионной работы, методика, опыт», М., Профиздат, 1984
32. Емельянов Б.В. «Профессиональное мастерство экскурсовода», М., Турист, 1986
33. Жулевич Е.В., Копанев А.С. «Организация туризма», Минск, 2001
34. Квартальнов В.А. «Туризм», М., «Финансы и статистика», М., 2000
35. Квартальнов В.А. «Иностраный туризм», М., 1999

36. Лупандин С., Теунов В., «Туристские путешествия по СССР», М., Профиздат, 1977
37. Мошкин И. «Пропагандисту о психологии и педагогике», М., «Московский рабочий», 1970
38. «Методические рекомендации по проведению экскурсий на исторические темы», М., Турист, 1974
39. «Методические рекомендации по проведению природоведческих экскурсий», М., Турист, 1973
40. «Методические рекомендации по проведению экскурсий со школьниками», М., Турист, 1974
41. Маринин М.М. «Туристские формальности и безопасность в туризме»
42. Марко П. «Книга Марко Поло», М., Географиздат, 1956
43. Ножин Е.А. «Мастерство устного выступления», М., 1978
44. «Наглядность в экскурсии», М., 1976
45. «О дифференцированном подходе к экскурсионному обслуживанию», М., Турист, 1974
46. «Организация работы курсов по переподготовке и подготовке экскурсоводов», М., 1989
47. «Организация работы экскурсовода», М., Турист, 1977
48. Пасечный П.С., Емельянов Б.В. «Экскурсия», М., Знание, 1972
49. Пасечный П.С. «Массовый Туризм»
50. «Подготовка и повышение квалификации экскурсоводов», М., 1975
51. Петрова А.Н. «Сценическая речь», М., Искусство, 1981
52. «Подготовка и проведение экскурсий», М., Турист, 1974
53. Приходько М. «Мастерство пропагандистов- в чем оно?», М., Политиздат, 1971

54. Пасечный П.С. «Туризм и экскурсии», М., Турист, 1982
55. Райков Б.Е. «Методика и ведение экскурсий», М-Л, 1930
56. Родин А.Ф., Соколовский Ю.Е. «Экскурсионная работа по истории», М., Просвещение, 1974
57. «Средства патриотического воспитания», М., 1979
58. Сидоров В.А. «Управление экономикой туристско-экскурсионного предприятия», М., Турист, 1990
59. Сенин В.С. «Организация международного туризма», М., Финансы и статистика, 2000
60. Сенин В.С. «Организация туристско-экскурсионного обслуживания», М., Турист, 1987
61. Станиславский К.С. «Работа актера над собой», М., Искусство, 1985
62. Туристско-экскурсионное обслуживание, М., Госстандарт России, 1984
63. Шейко А. «Доказательность и убедительность», М., Московский рабочий, 1969
64. Шниарева А. «Развитие интереса», М., Московский рабочий, 1969
65. Шолохов В.Н. «Организация проведений экскурсий», М., Профиздат, 1965
66. Шаповал Г.Ф. «История туризма», Минск, Экоперспектива, 1999
67. «Экскурсии по архитектуре», М., Турист, 1975
68. «Элементы педагогики в экскурсионной работе», М., Турист, 1976
69. «Экскурсии: организация методики проведений», М., Профиздат, 1970

XARİCİ ƏDƏBİYYAT

1. Band-Booy M., Lawson G., "Tourism & Recreation Development", London-Boston, 1977

2. Burkart A.S., Medlik S. "Tourism. Past, Present & Future", Helnemann, London, 1981
3. Johns N. "Productivity Management in Hospitality & Tourism", Cassel, London, 1996
4. Medlin S. "Understanding Tourism", Butterworth-Heinemann, Oxford, 1997
5. Macintosh W. Robert "Travel & Tourism Industry", 1981
6. Burton R. "Travel Geography", Longman, 1995

JURNALLAR

- 1.«Проблемы иностранного туризма в СССР», Сборник трудов. Выпуск 2-ой, Москва, 1978, Выпуск 3-ий, Москва, 1980, Выпуск 4-ый, Москва, 1982, Выпуск 5-ый, Москва, 1983
- 2.«Рекламно-информационная деятельность и изучение спроса в области международного туризма», Выпуск 6-ой, Москва, 1984
- 3.Travel & Tourism Barometer. WTO, Publications Madrid, Spain, 1999
- 4.World Travel Guide 96-97, Columbus Press. London, UK.

Qeydlər

**Ağakərimov
Müzəffər Mehdi oğlu**

Bakı şəhərində 1948-ci ildə doğulmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (hazırda Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakültəsini 1973-ci ildə bitirmişdir. Xarici dillər İnstitutunun 2 illik xarici dillər kurslarının məzunudur.

1980-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Xarici Turizm Baş İdarəsi İnstitutunun (hazırda Moskva Turizm, Mehmanxana və Restoran Biznesi Akademiyası) Moskva şəhərindəki kurslarını bitirmişdir.

2001-ci ildə Türkiyənin Turizm Nazirliyinin Antaliya şəhərində turizm və mehmanxana kurslarını bitirmişdir.

1969-1978-ci illərdə Bakı Səyahətlər və Ekskursiyalar Bürosunda II-ci dərəcəli ekskursiya rəhbəri, sonra I-ci dərəcəli ekskursiya rəhbəri, metodist, «Azərbaycan» turist qatarının, Nabranda yerləşən «Xəzər» Turist bazasının, Bakıdakı «Zuğulba» Turist bazasının baş təlimatçısı vəzifələrində çalışmışdır. Ekskursiya rəhbəri vəzifəsində çalışarkən, «Bakı – Azərbaycanın paytaxtı», «Abşeronun memarlıq abidələri», «Abşeronun müalicəvi yerləri», «Atəspərəstlər Məbədi», «Şirvanşahlar Sarayı», «Köhnə Bakı» («İçəri Şəhər»), «Bakının işıqları», «Quba-bağlar diyarı», «Yalama sahili, Nabran», Şəki, Şamaxı, «Lənkəran – subtropik diyar», «Narın-Qala» (Dərbənd) və s. mövzular üzrə ekskursiyalar hazırlamış və keçirmişdir.

1978-1992-ci illərdə «İnturist» SC-nin «Moskva» mehmanxanasının xarici turistlərə xidmət bürosunun rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. 1992-1993-ci illərdə AR Nazirlər Kabineti yanında Xarici Turizm Şurasında ekspert və turizm üzrə direktor vəzifələrində çalışmışdır.

1993-1998-ci illərdə «Azərbaycan» mehmanxanasında qəbul və xidmət üzrə Baş direktorun müavini vəzifəsində çalışmışdır. 1998-2003-ci illərdə «İnturist» mehmanxanasında turizm üzrə menecer vəzifəsində öz fəaliyyətinə davam etmişdir.

Hal-hazırda BDU-də «Turizm və sosial-mədəni servis xidməti» ixtisası üzrə bakalavr və magistr pillələrində mühazirə və təcrübə məşğələləri aparır.

«Mehmanxana təsərrüfatı» dərslərinin müəlliflərindən biridir.

«OSKAR» NPM ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Sifariş № 628 Tiraj: 1000. Yığılmağa verilmişdir: 15.01.06
Çapa imzalanmışdır. 21.04.06 Format A5 16/1

MC $\frac{4914336287}{Y-07(120)2006}$ sifarişlə

© M.M. Ağakərimov, © S.İ. Baba-zadə, © «Oskar» 2006
«Ekskursiya və Ekskursiya rəhbəri», Bakı, 2006

Kitabda dərc olunmuş məlumatlar müəlliflərin intellektual mülkiyyətidir,
Azərbaycan Respublikasının müvafiq Qanunları ilə qorunur. Dərc olunmuş
materiallara istinad üçün müəlliflərin yazılı icazəsi vacibdir.

I nəşr
www.hotelindustry.internet.az